

Др СЛОБОДАН МИШОВИЋ

**СТАНОВНИШТВО
ПЉЕВАЉСКОГ КРАЈА**

СТАНОВНИШТВО ПЉЕВАЉСКОГ КРАЈА

АУТОР:

Др Слободан Мишовић, редовни професор

ИЗДАВАЧ

**Завичајни музеј у Пљевљима
За издавача директор Радоман Ристо Манојловић**

РЕЦЕНЗЕНТИ

**Др Славенко Терзић, научни саветник
Др Мила Павловић, редовни професор**

ЛЕКТОР

Слободанка Марковић

ТЕХНИЧКО УРЕЂЕЊЕ

Др Милоје Цветковић, редовни професор

ПРЕЛОМ

Мр Мирослав Нишкановић

ТИРАЖ

ШТАМПА

Др СЛОБОДАН МИШОВИЋ

**СТАНОВНИШТВО
ПЉЕВАЉСКОГ КРАЈА**

ПЉЕВЉА, 2013.

САДРЖАЈ

РИЈЕЧ ИЗДАВАЧА	7
ПРЕДГОВОР	10
I ПОЛОЖАЈ, ГРАНИЦЕ И ВЕЛИЧИНА ТЕРИТОРИЈЕ ПЉЕВАЉСКОГ КРАЈА	12
1. Географски положај	13
2. Пљеваљски крај у Црној Гори	15
3. Пљеваљски крај у Рашкој регији	19
4. Саобраћај као фактор развоја становништва	22
II ПЉЕВАЉСКИ КРАЈ У ПРОШЛОСТИ	28
1. Становништво пре досељавања Словена	30
2. Досељавање Словена	37
3. Период и последице турске владавине	43
4. Пљеваљски крај од Првог балканског рата до почетка друге деценије 21. века	55
III САВРЕМЕНИ ДЕМОГРАФСКИ ПРОЦЕСИ У ПЉЕВАЉСКОМ КРАЈУ	59
1. Аспекти разматрања становништва	59
2. Број становника	63
3. Густина насељености	83
4. Територијални размештај становништва	85
5. Број, величина и структура домаћинстава	103
6. Природно кретање становништва	112
7. Миграције и порекло становништва	119
8. Дневне миграције становништва	129
9. Породица и обичаји код становништва	134
IV ДЕМОГРАФСКЕ СТРУКТУРЕ СТАНОВНИШТВА ПЉЕВАЉСКОГ КРАЈА	147
1. Становништво по старости и полу	148
2. Етничка структура становништва	156
3. Верска структура становништва	163
4. Становништво према језику	165
5. Становништво према држављанству	168
6. Становништво према брачном статусу	170
7. Образовна структура становништва	172

8. Економска структура становништва	182
9. Пољопривредно становништво	190
10. Тенденције и проблеми развоја становништва	194
V НАСТАНАК И РАЗВОЈ НАСЕЉА	198
1. Основна обележја насеља	208
2. Типови насеља	214
3. Хипсометријски размештај насеља	219
4. Процес дерурализације	222
5. Функције насеља и перспективе њиховог развоја	232
VI ПРИРОДНИ РЕСУРСИ, ФАКТОР РЕВИТАЛИЗАЦИЈЕ СТАНОВНИШТВА	242
VII ЖИВОТНА СРЕДИНА ФАКТОР ОПСТАНКА СТАНОВНИШТВА	249
1. Загађеност животне средине	249
2. Мере за смањење и отклањање последица загађености животне средине	254
ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА	260
ЛИТЕРАТУРА	267
ПРИЛОЗИ	277
Прилог 1	279
Прилог 2	282
Прилог 3	306

РИЈЕЧ ИЗДАВАЧА

Након пописа становништва, домаћинства и станова у Црној Гори 2011. године, Завод за статистику Црне Горе званично је објавио податак да у општини Пљевља живи 30.786 становника. У поређењу са претходним пописом из 2003. године, по којем су Пљевља бројала 36.918 становника, уочљива је необична чињеница да се за само осам година број становника у Пљевљима смањио за више од шест хиљада, односно за 16,6%. Уколико овај податак сагледамо у контексту резултата добијених пописом становништва у посљедњих 90 година, односно у времену од 1921. године када је у Пљевљима извршен први званичан попис, онда можемо јасно закључити да се Пљевља данас налазе у једној врло озбиљној негативној и крајње незавидној демографској ситуацији.

Наиме, на основу поменутих извора, у Краљевини СХС, 1921. године Црна Гора је бројала 249.238 становника, а општина Пљевља, са својих 26.798, чинила је 10,8% од укупног броја становника у Црној Гори.

Пописом из 1931. Црна Гора, у саставу Зетске бановине, броји 360.044 становника, а општина Пљевља 33.896, што је представљало 9,4% од укупног броја становника у Црној Гори. Дакле, још 1931. године, Пљевља су бројала 3.110 становника више, у односу на број становника који имају по посљедњем попису 2011. године.

У наредном периоду, негдје до седамдесетих година 20. вијека, број становника у општини Пљевља континуирано расте, али ипак, процентуално посматрано, он не прати укупан пораст становништва у Црној Гори. Тако су, рецимо, по попису становништва 1971. године Пљевља досегла број од 46.843 становника, што је представљало номинални максимум у његовој досадашњој историји, мада су у односу на 529.604 становника у Црној Гори представљала тек 8,8%, што, ипак, није у потпуности одражавало реципрочну вредност процента учешћа броја свег становништва у односу на укупан број становника Црне Горе.

Међутим, након 1971. године, када број становника у Црној Гори наставља да се повећава, у Пљевљима почиње рапидно да опада, да би, према званичном попису, општина Пљевља 2011. године имала свега 30.786 становника, и у односу на 620.029 становника у Црној Гори представљала алармантних 4,97%. Према истом попису, општина Пљевља по броју становника представља тек седму општину у Црној Гори, иза Подгорице са 185.937, Никшића са 72.443, Бијелог Поља са 46.051, Бара са 42.048, Берана са 33.970 и Херцег Новог са 30.864 становника. Поређења ради, 1961. године, када је општина Пљевља

бројала 46.667 становника и у односу на 471.894 становника у Црној Гори, са својих 9,9% представљала је трећу општину по броју становника у Црној Гори, иза општине Подгорица (тадашњи Титоград) која је бројала је 72.219 и општине Никшић са 57.399. Исте године општина Бар, рецимо, са 24.587 бројала је двоструко мање становника од општине Пљевља, а општина Херцег Нови, са 15.157, имала је чак три пута мање становника у односу на пљеваљску општину.

Уз све ово, посебно забрињава и податак да посљедњих година у општини Пљевља умире више људи него што се рађа. Тако је, на примјер, 2012. године умрло 430 лица, а родила се свега 203 дјетета, што по том питању чине годишњи минус од 227 становника, а Пљевљима даје просјечну старост становништва од 41 годину и 8 мјесеци и чини их, послје Плужина и Жабљака, најстаријом општином у Црној Гори.

Дакле, утврђени параметри јасно показују рапидно опадање броја становника у Пљевљима, што уз друге сличне постојеће и недвосмислене чињенице, попут промјена у старосној структури становништва и све присутнијег смањивања учешћа младих и повећања присуства старије популације, нарочито у посљ едњих четрдесетак година, јасно указују на озбиљне негативне промјене у демографској структури становништва на простору пљеваљске општине. Како бисмо са једног академског и научног аспекта сагледали настале проблеме и покушали да дубље зађемо у суштину историјских догађаја и процеса на простору пљеваљског краја и то још од периода праисторије, а нарочито од времена средњег вијека па до наших дана, а који су се одвијали у знаку великих демографских помјерања и смјене становништва на овим просторима, Завичајни музеј из Пљеваља је још 2011. године организовао научни скуп на тему: *"Демографска кретања и народни живот Средњег Потарја и Полимља"*.

Из истих разлога смо подржали и напоре проф. др Слободана Мишовића у изради једне овакве монографске студије о становништву пљеваљског краја, којом ћемо једним савременим научно-методолошким приступом, између осталог, нарочиту пажњу посветити демографским процесима, односно, основним карактеристикама и детерминантама тренутног демографског стања и указати на узроке и посљедице савремених демографских кретања и стварне проблеме демографског развоја на овом простору. Основни циљ нам је да упознамо грађане Пљеваља а и ширу јавност, прије свега црногорско друштво, да је, безмало, посљедњи тренутак да се овом проблему приступи крајње озбиљно и предузму одговарајуће мјере које ће донијети један здрав демографски развој и спасити Пљевљаке стрепње, да ће Пљевља у блиској будућности на географским картама бити обиљежавана као напуштено рударско насеље. А за здрав демографски развој као један комплексан

процес, потребно је вријеме, и конкретно осмишљени и прецизно и строго остваривани краткорочни и дугорочни планови који ће обухватати и испуњавати све неопходне позитивне демографске аспекте о којима ће бринути цјелокупно друштво.

Радоман Ристо Манојловић

ПРЕДГОВОР

Монографија "Становништво пљеваљског краја" рађена је с циљем да се житељима пљеваљског краја али и широј јавности представе све особености становништва, насељавања и развоја насеља на овом простору. Богата историја насељавања и живљења становништва на овим просторима, била је представљана у кратким инсертима, кроз различите писане материјале и кроз делове других ауторских дела. Конкретних истраживања о становништву и његовом животу, кроз његова квантитативна и квалитативна обележја, кретање становништва (природно и просторно) и најзначајније његове одлике, до сада није било. Истраживања су потврдила, да су се на овим просторима у прошлости смењивали и прожимали бројни народи и њихове културе. Дуга и несумњиво богата историја овог краја остављала је отворена врата бројним географима и демографима, да досегну постојаност становништва различитих етничких и верских припадности на овом простору.

Истраживање је обухватало комплекс демографских проблема везаних за развој и кретање становништва на овом простору. Оно представља заокружену целину у области демографије. Поред научног, истраживање има и свој практичан значај, јер ће ширем кругу корисника, нарочито у пљеваљском крају и исељеном делу становништва у другим градовима и регионима, пружити податке и доказе о настанку и развоју становништва овог краја. Монографија представља допринос истраживањима микро простора као што је пљеваљски крај, са становишта демографских аспеката његовог становништва.

Истраживање је засновано на валидним објављеним изворима, виталној статистици везаној за пописне периоде у бившој Југославији и касније новоформираним државама све до садашње самосталне Црне Горе. У истраживању коришћене су бројне научне и посебно географске методе, међу којима су највише коришћене: историјско-компаративна, метода анализе и синтезе, статистичка метода и метода случаја. Монографија садржи следећа поглавља: (1) Положај, границе и величина територије пљеваљског краја, (2) Пљеваљски крај у прошлости, (3) Савремени демографски процеси у пљеваљском крају, (4) Демографске структуре становништва, (5) Настанак и развој насеља, (6) Природни ресурси, фактор ревитализације становништва и (7) Животна средина, фактор опстанка становништва. Свако од наведених поглавља има своја потпоглавља која указују на специфичности становништва по различитим елементима и својствима.

Аутор је свестан чињенице, да ће у будућности могућа нова истраживања, или још неискоришћени извори, у мањој или већој мери допунити или кориговати у монографији саопштена сазнања о становништву пљеваљског краја. Ова монографија представља темељ даљим истраживањима из домена демографских поимања, дајући прилику другим истраживачима да боље сагледају отворене проблеме развоја становништва овог и других крајева.

Аутор

I

ПОЛОЖАЈ, ГРАНИЦЕ И ВЕЛИЧИНА ТЕРИТОРИЈЕ ПЉЕВАЉСКОГ КРАЈА

Простор пљеваљског краја припада старовлашкој планинско-котлинској области и саставни је део Динарида. Највиша тачка у крају је врх Дернечиште на планини Љубишњи 2238 m, а најнижа тачка испод Соколовине у кањону реке Таре је 520 m. Административно, привредно и културно средиште краја су Пљевља која леже на обалама река Техотине и Брезнице, на надморској висини од 783 m. Преовладава континентално-планинска клима. Територија пљеваљског краја има облик издужене елипсе. Правац протежања је југоисток – северозапад, дужине 60 km и ширине 25 km. Има површину 1346 km² (140000 ha) што представља 10% укупне територије Црне Горе. Дужина границе краја износи 208 km. Издужен а по крајој оси сужен простор, укљештен је између кањона Таре и планинске греде коју чине масиви планина Ковач, Градина, Црни Врх и Лисац, са висинама између 1400 и 1500 метара. Дуже границе су му јасне, док југозападну границу чини један од најдубљих кањона на свету, кањон реке Таре.

Североисточну границу чини издужена греда планина средње висине, док је југоисточна граница прилично јасна, а чини је планина Стожер, која својом подгорином представља развође између сливова Техотине и Љубовиће. Од Стожера већи део територије постепено се спушта низ долину Техотине ка долини Дрине преко широких заравни Подгоре и Буковице. Једино на северозападној страни нема изразитих природних граница. Ако се имају у виду овакве границе и положај, онда је разумљиво што готово свако насеље, овог краја, гравитира граду Пљевљима као вековном средишту привредних и непривредних делатности. Пљеваљски крај се налази у брдско-планинском делу Црне Горе са надморском висином изнад 700 метара. Територија овог краја је испресецана бројним рекама, међу којима су највеће: Техотина, Везичница, Брезница и Володер.

Положај врши бројне утицаје на становништво пљеваљског краја. Они се рефлектују на различите начине, преко испољавања особености појединих географских чинилаца. Тако је деловање рељефа на положај простора, одредило услове и могућности за насељавање појединих делова овог краја. Карактеристике рељефа су битно утицале на територијални размештај становништва и могућности изградње путних праваца којима се брже вршила и врши дневна размена становништва са суседним крајевима (општинама). Развијеност речне мреже и вода, одредиле су настанак насеља

око њих и развој адекватних привредних грана. Могућност снабдевања квалитетном водом значајно је утицала на развој сеоских насеља и Пљеваља као јединог градског насеља. Квалитет педолошког састава земљишта, опредељивао је и одређује производњу биљних култура, значајних за опстанак становништва на овом простору. Развој становништва био је и биће условљен утицајима географског фактора који подразумева међузависно деловање свих географских чинилаца у простору пљеваљског краја. Због тога је неопходно сагледати његов географски положај, положај у простору Републике Црне Горе, положај у простору Рашке регије и положај са становишта развијености комуникацијске мреже.

1. ГЕОГРАФСКИ ПОЛОЖАЈ

Географски положај пљеваљског краја испољава велики утицај на насељавање, кретање и развој становништва. С његовог становишта, у овом простору издвајају се две целине, пљеваљска котлина и брдско-планински простор. Брдско-планински простор, у већем делу насељен, представљен је крашком висоравни или површи, планинским венцима и мањим долинама. Набирањем и издизањем формиран је већи део крашке висоравни, која је најкомпактнија и најбоље очувана, на северној и источној страни пљеваљске котлине. У простору крашке површи издижу се три планинска венца динарског правца пружања. Долине су најчешће клисурасте и местимично тешко проходне. Неке су преобраћене у праве кањоне (долина Таре и Драге и делови долине Ђехотине и Володера). Истовремено са набрањем и издизањем, вршило се спуштање појединих делова, међу њима и пљеваљске котлине. Пљеваљска котлина, спада у ред мањих котлина динарског система. Дно котлине представља Пљеваљско поље површине 16 km². Уздужног је и неправилног облика, са основним правцем протезања северозапад–југоисток, дужине 9 km и највеће ширине 5 km, средње висине до 770 m. Није типично крашко поље, јер му је обод просечен клисурастим долинама Ђехотине и Везичнице, па представља суво и отворено крашко поље. Најповољнији део за насељавање и живот становништва пружа пљеваљска котлина.

Географски положај¹ пљеваљског краја је комплексан и врло сложен. Налази се на крајњем северу Црне Горе, између река Таре и Лима, на

¹ Географски положај се разматра са више аспеката: на Земљи, са становишта односа копна и мора, у односу на важне комуникације различитих врста, у односу на суседне просторе, у односу на природна богатства и друго. Када се одређује помоћу координата географске ширине и дужине назива се математички или астрономски положај. Када се одређује према физичко-географским чи-

саставу Република Србије и Црне Горе. Припада североисточном делу Динарида, а захвата долину реке Тихотине. Пљеваљски крај је смештен између планине Ковач на северу, планина Љубишње и Обзир и реке Таре на западу, бјелопољског краја на југу и пријеполског и прибојског краја на истоку. Просторна локација ове територије у односу на неке друштвено-економске, политичке и културне центре у окружењу, је утицала на динамичност његовог географског положаја а тиме и на развој становништва. Овај простор, у прошлости, је имао транзитну функцију. Још у римско доба био је повезан саобраћајницама са суседним регионима. У време српских средњовековних држава (Рашка и Зета), преко овог простора водили су важни каравански путеви, који су повезивали приморске градове, посебно Дубровник, са градовима Србије. На раскрсницама тих путева подизане су караванске станице и трговачке колоније из којих се развијају насеља као што су: Кукањ, Козник, Брезник (Пљевља) и Матаруге (15, 223-233).

Пљеваљски крај чини једно од периферних и граничних подручја Црне Горе. Разликује се од осталих делова Републике по специфичним просторним својствима положаја у ближем и даљем окружењу. Његов географски положај се мењао зависно од улоге и значаја који је имао у конкретним историјским периодима. Био је врло повољан у средњем веку, када су овом територијом водили важни каравански путеви од Јадранског приморја ка северним деловима Црне Горе, Босни и Херцеговини, Србији и Македонији. Главни пут између Истанбула и Сарајева водио је преко Полимља и пљеваљског краја. Ослобађањем овог планинског краја, удаљене су државне границе, али и важне саобраћајнице. То је учинило да се нађе у унутрашњости земље и остане без старих саобраћајница, које су до тада прилагођаване његовој планинској структури. У новије време пљеваљски крај је остао без нових саобраћајница, које су грађене дуж удаљенијих, привредно снажнијих и природно проходнијих долина. Више од пола века, овај крај је морао чекати на изградњу нових путних комуникација, које су га отвориле према свету, на југ ка мору, на север ка Поморављу, Шумадији и Београду и на исток ка Косову и Метохији.

У пљеваљском крају може се издвојити 13 микрорегија, које имају географске и привредне специфичности. Разликују се по насељености, сировинској бази, привредној развијености и одликама рељефа. Микрорегије су: Премћанска, Маочка, Матарушка, Косаничка, Одачка, Отиловичка, Бобовска, Хоћевинска, Илинобрдска, Мељачка, Буковичка, Боља-

ниоцима, назива се физичко-географски положај. Када се одређује према економско-географским чиниоцима, назива се економско-географски положај. Када се одређује према друштвено-географским чиниоцима, назива се друштвено-географски положај. Комплексан географски положај подразумева обједињавање све четири компоненте положаја.

ничка и Готовушка. Пљевља се издвајају као засебна целина. Планинским рељефом представљене су микрорегије Премћанска, Косаничка, Бобовска и Буковичка, те су им услови за бржи привредни развој неповољни. Добрим сировинским потенцијалом и условима за бржи привредни развој располажу микрорегије: Отиловићка, Илинобрдска, Готовушка, Мељачка, Хоћевинска и Оџачка.

Пљеваљски крај се налази у брдско–планинском делу Црне Горе са надморском висином изнад 700 метара (22, 196-200). Територија овог краја је испресецана бројним рекама, међу којима су највеће: Њехотина, Везичница, Брезница и Володер. Пљеваљски крај² спада у најпространије крајеве у Црној Гори. Има природну тенденцију силажења ка Пријепљу и Фочи, долином Њехотине, а мање према осталим правцима. Саобраћајна неповезаност краја са центрима ширег подручја јавља се као ограничавајући фактор, који спречава интензивнији привредни и демографски развој и умањује значај његових функција.

2. ПЉЕВАЉСКИ КРАЈ У ЦРНОЈ ГОРИ

Црна Гора је држава републиканског облика владавине у југоисточној Европи. Површина територије Црне Горе износи 13.812 km². Укупна дужина границе са суседима и на мору износи 907,5 km, од чега копнена граница износи 614 km а граница на мору 293,5 km. Према подацима из 2011. године има 620.029 становника, од чега градско 63,23% (392.020) а сеоско 36,77% (228.009). Исте године густина насељености је износила 44,89 ст. /km². У административном погледу територија је организована у 21 општину. У 2011. години било је 194.795 домаћинстава, што у просеку чини 3,18 чланова по једном домаћинству. Ове пописне године, у старосној структури становништва, било је по старосним групама: 0-19 година 176.848 или 28,52%; 20-39 година 177.184 или 28,58%; 40-59 година 157.178 или 25,35%; 60-75 година 79.123 или 12,76%; и преко 75 година 59.624 или 9,62%. Просечна старосна доб износила је 36,90 година а просечно трајање живота 71,20 година. Према подацима из 2011. године, становништво Црне Горе се са становишта етничке припадности изјаснило у 24 етничке групе: Црногорци 44,98%, Срби 28,73%, Бошњаци

² Пљеваљски крај територијално припада и простору Средњег Полимља и Потарја. То је простор који захвата подручје с обе стране реке Лима и шире подручје реке Таре. Овом простору припада и међуречје Таре и Лима, а оно се најчешће назива Затарје, у чијем делу се налази и простор пљеваљског краја. Види опширније: Шћепановић, Ж.; Средње Полимље и Потарје, Етнографски институт САНУ, Београд, 1979.

8,65%, Албанци 4,91%, Муслимани 3,31% и остали 9,42%. Исте године наталитет је износио 11,60‰, морталитет 9,40‰ а природни прираштај 2,20‰. Највећи негативан природни прираштај има пљеваљски крај а поред њега су и Даниловград и Цетиње.

Према подацима из 2011. године од укупног броја становника у Црној Гори је живело 596.239 или 96,17% а на привременом раду у иностранству било је 23.790 или 3,83%. Исте године у Црној Гори било је изграђено 316.083 стана. У овој години конфесионална (верска) структура била је: православна 72,07%, исламска 15,97%, католичка 3,44%, муслиманска 3,14%, атеисти 1,24%, хришћани 0,24%, неизјашњени 2,61% и остали 1,29%. Према подацима из 2011. године становништво се изјаснило да говори: српски 42,88%, црногорски 36,97%, босански 5,33%, албански 5,27%, хрватски 0,45%, бошњачки 0,59%, матерњи 0,54%, ромски 0,83%, српскохрватски 2,03%, није се изјаснило 3,99% и остали језици 1,02%. У овој пописној години, од укупног становништва, активно страновништво је бројало 152.922 лица или 36,42%, лица са личним приходима 17218 лица или 4,10% и издржавана лица 249.733 или 59,50%. Активно становништво по групама занимања су чинили: неквалификовани радници 9.794 или 6,40%, пољопривредници 104.810 или 68,50%, рудари 1.096 или 0,70%, индустријски и занатски радници 13.895 или 9,10%, саобраћајно особље 22.475 или 1,60%, трговинско особље 1.622 или 1,10%, вршиоци услуга 5.655 или 3,70%, научници и техничари 5.637 или 3,69%. Према подацима из 2011. године држављанство Црне Горе имало је 571.130 становника или 92,00%.

Пљеваљски крај се разликује од суседних делова високе Црне Горе по саставу становништва, неким обележјима насеља, обичајима, народној ношњи и неким другим етничким и културним особеностима. Он се разликује од осталих делова Црне Горе и по његовим границама, јер се протеже динарски, од југоистока ка северозападу низ слив реке Тихотине дужине 60 и ширине 25 km. Овај простор је испружен а истовремено и сужен, стешњен је између кањона реке Таре и планинске греде коју чине планине Ковач, Градина, Црни Врх и Лиса. Због тога је разумљиво, што је готово свако насеље упућено на Пљевља као вековно средиште свих привредних и непривредних делатности.

Територија северне Црне Горе, којој припада и пљеваљски крај, заузима простор северно од тектонске депресије Зетске равнице, долине реке Зете, Никшићког поља и кланца Дуга. Обухвата просторе 10 општина у целини и делимично територије 3 општине. Реч је о делу територије Црне Горе, који је представљен средњим и високо планинским рељефом. Испресецан је бројним речним долинама кроз које воде путни правци између микрорегија краја. Налази се на крајњем северу планинско-котлинске северне Црне Горе и има периферан положај. У оквиру географске регионализације простора

Карта 1: Положај пљеваљског краја у простору Црне Горе

Црне Горе, овај крај, припада североисточној регији која обухвата два подручја: (1) Љубишњанско–стожерско у којем постоје две зоне, зона планине Љубишње и Косаничко–стожерска зона, и (2) подручје долине реке Ђехотине у оквиру којег постоје две зоне, Ковренско–вруљска и Пљеваљско–брвеничка. Пљеваљски крај има највећу површину од свих крајева који припадају северној Црној Гори.

Географски положај пљеваљског краја у северној Црној Гори³ је неповољан, јер најзначајније унутрашње, међурегионалне и међународне сао-

³ Простору северне Црне Горе припадају територије општина: Бијело Поље, Пљевља, Беране, Рожаје, Плав, Колашин, Мојковац, Шавник, Жабљак и Плуџи-

браћајнице заобилазе његов простор. Њихова удаљеност постала је околница изградње нових саобраћајних праваца, бржег привредног развоја и побољшања услова за живот становништва. Овај крај се разликује од осталих делова северне Црне Горе по неким обележјима насеља, обичајима, делимично народној ношњи и неким другим етничким и културним особеностима. Овај крај спада у мултиетничке просторе Црне Горе. Та особеност га обогаћује и представља значајну основу будућег развоја. Географски положај овог краја, у простору северне Црне Горе, има још неколико значајних особености. Прво, удаљеност долина река Таре, Мораче, Лима и Дрине, јер њима воде главни комуникацијски правци. Друго, изражена изолваност краја, повећава потребу иселјавања становништва због повољнијих услова за живот. И треће, недовољна искоришћеност привредних, посебно енергетских и рудних потенцијала, успорава укупан развој краја.

Периферни географски положај у северној Црној Гори, намеће бројне проблеме овом крају, међу којима су најзначајнији: (1) релативно слабе везе са осталим крајевима у централном делу Црне Горе, (2) тангентни положај у односу на два најзначајнија правца: Црногорски и Дурмиторски, (3) релативно слабе везе са суседним просторима у северној Црној Гори (Жабљак, Мојковац и Бијело Поље), (4) немогућност већег пласмана рудних богатстава ка просторима овог дела Црне Горе и ширем гравитационом подручју, (5) непостојање железничке пруге и незадовољавајући квалитет путне мреже, (6) немогућност бољег коришћења укупних привредних потенцијала краја, и (7) појава сталних миграција становништва ка већим центрима Црне Горе, Србији па и другим земљама.

На почетку друге деценије 21. века, у ширем луку, пљеваљски крај окружују три привредна подручја формирана у речним долинама. То су: (1) северно привредно подручје (Пријепоље–Прибој–Нова Варош–Ужице) које највећим делом припада Рашкој регији (Србији), (2) западно привредно подручје (Чајниче–Горажде–Фоча) које припада суседној Босни и Херцеговини, и (3) јужно привредно подручје (Бијело Поље–Беране–Мојковац–Колашин–Подгорица) које припада Црној Гори (северни део). Сва три привредна подручја имају велики утицај на положај овог краја, својом гравитацијом, бољом саобраћајном повезаносту и развијенијом привредном структуром. Природни услови и повезаност пљеваљског краја са наведеним крајевима, омогућавају одржавање нешто бољих привредних веза са северним делом Црне Горе. Изградњом пруге Београд–Бар и прикључењем овог краја на њу, модерним путем Пријепоље – Пљевља, везе са се-

не. Северни део територије општина Никшић, Даниловград и Подгорица, такође припадају простору северне Црне Горе. То чини 59,19% територије Црне Горе. На овом простору живи 361.752 становника (2011), што чини 58,33% од укупног становништва Црне Горе.

верним и јужним делом Црне Горе су далеко боље. Одлучујући фактор ја-чања привредних веза са јужним подручјем, је изградња објеката термoe-нергије (ТЕ "Пљевља") на бази утврђених резерви угља и њихово укључе-ње у металски комплекс алуминијумске индустрије.

За положај пљеваљског краја, значајна су суседна градска насеља као потенцијални потрошачки центри. Планинске одлике рељефа, овог краја и непосредног окружења, условиле су врло ретку мрежу градских насе-ља, са знатном удаљеношћу између њих. Та удаљеност и недостатак сав-ремених путева, главне су кочнице развоја у савременим условима. С обзиром на величину, скоро сва насеља у непосредном окружењу, спада-ју у групу малих градских насеља чија се бројност креће од 900 до 14.000 становника. Овако слабо развијена мрежа градских насеља последица је физичко–географских услова и недовољне привредне развијености. Екс-плоатација привредних ресурса, у суседним крајевима није комплемен-тарна, што омогућава конкуренцију без нарочитих ефеката за убрзање развоја. Скоро сва суседна градска насеља налазе се у долинама река, та-ко да се појављују у низовима. У долини Лима налазе се Прибој, Прије-поље, Бијело Поље, Беране и Рудо, а у долини Дрине Горажде и Фоча, док се у долини Таре налазе Мојковац и Колашин.

Положај пљеваљског краја детерминише и његова удаљеност од поједи-них значајнијих центара у ближем и даљем окружењу. Удаљеност (Пљева-ља) од Београда износи око 350 km, од Подгорице око 170 km, од Сарајева око 200 km, од Никшића око 150 km, од Ужица око 140 km, од Горажда око 80 km, од Фоче око 90 km, од Прибоја око 70 km, од Бијелог Поља око 100 km, од Мојковца око 85 km, од Жабљака око 65 km, и од Пријепоља око 35 km. Са аспекта положаја овог краја, битан утицај имају насеља у три про-сторне гравитационе зоне, а то су: (1) зона удаљености до 100 km, (2) зона удаљености 101–200 km, и (3) зона удаљености преко 201 km. Најбоље про-сторне везе пљеваљски крај има са насељима у трећој зони, јер је са њима повезан квалитетним саобраћајницама, а најслабије везе има са насељима у првој зони, јер га са њима повезују комуникације слабијег квалитета.

3. ПЉЕВАЉСКИ КРАЈ У РАШКОЈ РЕГИЈИ

Територија Рашке регије⁴ (69; 115, 12)) захвата десет општина, шест у Србији (Нови Пазар, Тутин, Сјеница, Пријепоље, Нова Варош и Прибој) и

⁴ Рашка је део микрорегије Стари Влах и Рашка, које се налазе у простору мезорегије Југозападна Србија и планинско-долинско-котлинске макрорегије. У данашњој употреби користи се и даље назив за ову област "Санџак" и ако он потиче из времена турске владавине.

четири у Црној Гори (Рожаје, Беране, Бијело Поље и Пљевља). Један број географа сматра да овом простору, природно, припада и простор општине Плав. Ипак, остало се на претходном ставу да ову регију чини наведених десет општина. Васовић М., сматра да са становишта ширих географских целина, пљеваљски крај се налази у Старовлашко-рашкој висији. Површина регије износи 7.923 km², од тога: општине у Србији имају површину 4.504 km² (56,85%), а општине у Црној Гори 3.419 km² (43,15%). На овој територији живи, укупно, 420.962 становника (попис 1991) од чега: у Србији 257.650 (61,21%), а у Црној Гори 163.312 (38,79%) становника. Пљеваљски крај, у Рашкој регији, заузима површину од 1.346 km², што чини 16,99% од укупне површине. По броју становника 40.576 (2001), чини 10,42% укупног броја становника ове регије (93241). По површини овај крај је највећи у регији, док је по броју становника на четвртном месту. Рашку регију и данас погрешно називају Санџаком, називом за управно-политичку целину у саставу Турске. Са географског аспекта, ова регија је јасно дефинисана и захвата микро регије: Стари Влах, Полимље, Пештер, Рашку, западни део Старог Колашина и источни део Потарја.

Пљеваљски крај у простору Рашке регије (118) захвата њен западни периферни део. Његов положај у овој регији је веома значајан, јер се непосредно граничи са суседном Босном и Херцеговином и Србијом. Тим путем повезани су простори Црне Горе и Босне и Херцеговине и посредно Србије и Босне и Херцеговине. Преко овог краја, повезани су Полимље и Старовлашки крај са Потарјем, односно повезане су две значајне долине река Лима и Таре. Периферан положај у Рашкој регији, оставља пљеваљски крај изван утицаја значајних административних и привредних центара, а то се непосредно одражава на његов укупан развој. Периферан положај у регији, оставља га по страни од најзначајнијих саобраћајних праваца који воде ка мору и у унутрашњост земље.

Поред Новопазарског краја, пљеваљски крај, по привредним потенцијалима је најбогатији у Рашкој регији, али због неповољног положаја они нису у потребној мери искоришћени. Северно привредно подручје, које окружује овај крај, највећим делом припада Рашкој регији, и има велики утицај на његов положај. Северно привредно подручје са Пријепољем, Прибојем, Новом Вароши и Ужицем, представља окосницу привредних активности Рашке регије и западног дела Србије у ужем смислу. Поред трговинске, занатске и саобраћајне делатности, ово подручје се све више исказује кроз индустријску производњу. У пољопривреди преовлађује сточарство и воћарство. Индустријски капацитети апсорбују део привредних потенцијала пљеваљског краја и тиме дају допринос његовом развоју као једном од гравитационих центара Рашке регије и граничног простора између република Србије и Црне Горе и суседне Босне и Херцеговине. Преко

Карта 2: Положај пљеваљског краја у простору Рашке регије

северног привредног подручја овај крај је повезан са долином Западне Мораве, једном од најзначајнијих привредних регија у Србији. На тај начин су повезане и долине река Западне Мораве, Лима, Тихотине и Таре, што има велики утицај на географски положај пљеваљског краја.

Положај пљеваљског краја у геопростору Рашке регије је неповољан⁵, а одређују га следећи елементи: (1) периферност у односу на регију као

⁵ Овакав, неповољан положај у Рашкој регији одразио се на миграције становништва пљеваљског краја ка осталим општинама ове регије и изван територије Црне Горе.

целину, (2) недовољна развијеност регије као целине, (3) удаљеност и споредност у односу на главне саобраћајне правце регије и ширег региона, (4) изражена мања густина насељености изузев градских центара, (5) преовлађујућа пољопривредна структура становништва, (6) заступљеност национално мешовитог становништва, (7) мали доходак по становнику у свим општинама што повећава миграциона кретања из регије, (8) запосленост мања од просека републике, и (9) затвореност планинским рељефом и стешњеност простора у међуречју Таре и Лима.

4. САОБРАЋАЈ КАО ФАКТОР РАЗВОЈА СТАНОВНИШТВА

Развијеност комуникацијске мреже одређује концентрацију и могућност кретања становништва у појединим деловима овог простора. Пљеваљски крај у односу на саобраћајну мрежу нема већи значај у регионалној саобраћајној мрежи. Неповољан положај узроковали су великим делом природни услови, јер овај крај заобилазе речне долине са најважнијим комуникацијама. Повезивање Република Србије и Црне Горе саобраћајницама долином Лима, односно повезивање Црне Горе са суседном Босном и Херцеговином, правцем Подгорица–Никшић–Фоча, пљеваљски крај остаје искључен из правца најинтензивнијег кретања робних и путничких токова. Формирањем путног правца долином Дрине и његово укључивање у саобраћајнице долином Лима, такође ће умањити значај, овог краја, у ширем регионалном склопу саобраћајне мреже. Привредна неразвијеност и саобраћајна неповезаност са кањоном Таре и дурмиторским простором умањују значај краја у саобраћајном погледу.

Недостатак других врста саобраћаја, осим друмског, појављује се као ограничавајући фактор привредног развоја пљеваљског краја⁶. Саобраћајни положај, у ширем региону, одређују квалитетне друмске комуникације: (1) Пљевља–Пријеполје–Бијело Поље–Подгорица, (2) Пљевља–Ђурђевића Тара–Мојковац, која се такође укључује на магистрални правац, и (3) Пљевља–Жабљак. Саобраћајну мрежу, а тиме и положај, употпуњују и друге регионалне друмске саобраћајнице слабијег квалитета од претходних, а најзначајније су: (1) Пљевља–Мојковац преко превоја Коврен, (2) Пљевља–Рудо, (3) Пљевља–Чајнице, (4) Пљевља–Градац–Фоча и (5) Пљевља–Слатина. Наведене регионалне комуникације, без обзира на слабији

⁶ Неповољан положај пљеваљског краја у односу на важне међународне и значајније регионалне комуникације, неповољно утиче наостанак становништва на овом простору, јер је успорена или умањена могућност размене или пласирања производа у друге делове Црне Горе и суседних простора Србије и Босне и Херцеговине.

Извор: Подаци о комуникацијској мрежи у пљеваљском крају 2003. године (обрада аутора)

Карта 3: Комуникацијска мрежа у пљеваљском крају

квалитет, омогућавају бољу саобраћајну и привредну повезаност пљеваљског краја са општинама у ширем региону и мало ублажавају његов неповољан положај. Локална друмска мрежа је слабог квалитета и недовољно

развијена. Повезује град Пљевља са осталим насељеним местима, а укључује се већином на регионалне саобраћајнице слабијег квалитета. Велики број села је још увек саобраћајно неповезан и тако одсечен и недоступан савременим привредним и другим кретањима. Пљеваљски крај се налази у захвату Западног уздужног снопа комуникација у простору Србије и Црне Горе (Прибој–Пљевља–Никшић–Котор) и Рашко–топличког попречног снопа комуникација (Пљевља–Пријеполје–Сјеница–Нови Пазар–Косовска Митровица–Ниш). Наведени снопови комуникација, утицали су и утичу на привредни и укупан развој овог краја.

Саобраћајни значај, а тиме и положај пљеваљског краја, битно би се изменио изградњом крака железничке пруге од Пријеполја до Пљеваља, изградњом савременог путног правца Фоча–Пљевља–Бијело Поље и формирањем "јужне магистрале" која би повезивала овај крај и Црну Гору са југозападном Србијом. Бољем положају би допринео и завршетак квалитетног пута Пљевља–Чајниче преко Стражбенице. То би допринело интензивирању локалног, регионалног и међурегионалног саобраћаја у којем би пљеваљски крај имао перспективу бржег привредног и укупног развоја. У условима недовољно развијене саобраћајне мреже, интензитет саобраћаја изражен у броју возила и броју бруто тона на дан, своди се углавном на задовољавање локалних потреба и извоз бруто робе корисницима изван геопростора овог краја. То представља значајно оптерећење за овакву саобраћајну мрежу.

Пљеваљски крај одликује кретање знатног броја путника и одвијање значајних робних токова. С обзиром да ће се индустријска и друга производња овог краја, у наредном периоду, углавном ослањати на сировине локалног порекла, очекивати је да ће се несразмера између довоза и одвоза роба и даље продубљивати. Ова неповољност је нешто ублажена релативном близином железничке пруге у Пријеполју (35 km). И даље, потпуни примат за пљеваљски крај, са становишта усмерености транзитног робног и путничког саобраћаја, имаће три саобраћајна правца: (1) Фоча–Пљевља, (2) Пљевља–Пријеполје, и (3) Пљевља–Ђурђевића Тара–Жабљак–Мојковац. Завршни, а нарочито одлазни саобраћај, налазиће се, и даље, у сталном порасту. Наведени елементи илуструју садашњи и будући саобраћајни значај овог краја, у регионалној саобраћајној мрежи шире гравитационе зоне.

Саобраћајни токови дневних миграната условљени су односом насеља уже гравитационе зоне⁷ Пљеваља као центра миграције пљеваљског краја

⁷ Ужој гравитационој зони Пљеваља припадају села: Радосавац, Комине, Жидовићи, Црљенице, Калушићи, Мрзовићи, Подтрлица, Зеница, Грево, Збљево, Забрђе, Боровица, Дурутовићи, Шумани, Црни Врх, Потоци, Катун и Бошчиновићи. Ширу гравитациону зону чине села која су од Пљеваља као гравитационог центра удаљена до 12 km.

(18 насеља са 6.000 становника) и насеља шире гравитационе зоне (50 насеља са 18.000 становника), према мрежи саобраћајница, стањем саобраћајне мреже и организацијом локалног саобраћаја. Друмски саобраћај са својом мрежом путева, је основни носилац локалног путничког и теретног саобраћаја. Због тога се, нарочито у данима интензивнијих миграционих кретања (дневне), у највећем броју праваца преплићу токови међурегионалног и локалног саобраћаја. У пљеваљском крају, у односу на Пљевља као центар, издиференцирано је седам саобраћајних праваца, условљених односом насеља према мрежи саобраћајница. Правци су: источни, југоисточни, југозападни, североисточни, северозападни, западни и северни. Једино источни правац гравитира преко пута првог реда, док сви остали правци гравитирају преко путева трећег и четвртог реда. Правци миграција употпуњују слику о укупном положају насеља у односу на саобраћајну мрежу краја и његовом саобраћајном положају у ширем региону.

Може се закључити да је географски положај пљеваљског краја неповољан, јер није добро повезан друмским саобраћајницама са суседним регионима и градским насељима. Саобраћај ће се унапредити изградњом (модернизацијом) пута Фоча–Пљевља–Бијело Поље и изградњом железничке пруге Пљевља–Пријепоље, јер је овај крај богат рудама и шумама. То ће се позитивно одразити на укупан друштвено–економски и културни развој. Потребно је нагласити да пљеваљски крај има релативно повољан положај у односу на аеродром у Подгорици, јер омогућава брз транспорт путника и роба.

Концепт дугорочног развоја саобраћаја треба да обезбеди: равномернији развој микропростора пљеваљског краја, уз побољшање веза са економским просторима Црне Горе и Србије; консолидовање, дисперзију и диверсификацију привреде кроз побољшање унутрашњих и спољних веза; и побољшање локалне приступачности. Пљеваљски крај се мора укључити у основни систем путева магистралног значаја у Црној Гори. То подразумева повезивање са два трансверзална и три лонгитудинална саобраћајна правца. Унапређење саобраћајног система представља изградња железничких пруга и путних праваца. Концепт развоја саобраћаја треба да омогући хармоничнији развој и добру повезаност унутар простора. Окосницу саобраћајног система пљеваљског краја представљају један трансверзални (Прибој–Пљевља–Ђурђевића Тара–Никшић–Бока Которска са краком Пљевља–Пријепоље) и један лонгитудинални правац (Фоча–Градац–Пљевља–Бијело Поље–Беране). Густина путне мреже, у односу на категорисане путеве, износи $38,83 \text{ km}/100 \text{ km}^2$.

За развој саобраћаја који ће бити у функцији бржег развоја пљеваљског краја у наредном периоду и боље покретљивости становништва, неопходно је (179, 320-323):

(1) Повећати дужину путне мреже и побољшати грађевинско–техничке елементе постојеће мреже. У том циљу изградити нове деонице: Шула–граница према Републици Српској; Вруља–пут Пљевља–Ђурђевића Тара; и обилазницу око Пљеваља, јужном падином Велике Плијеси и у рејону Жидовића. Већу реконструкцију извести на деоницама: Пљевља–Градац и Пљевља–Ђурђевића Тара. Велику реконструкцију са изградњом нове трасе, извести на путним правцима: Пљевља–Чемерно и Вруља–Слијепач мост.

(2) Изградити регионални путни правац Крстац (Мојковац)–Рељин Камен–Крупнице–Косаница–Глибаћи–Бобово–граница са Републиком Српском. Реконструисати и побољшати техничко–експлоатационе елементе на путним правцима регионалног карактера: Пљевља – Метаљка; Дајевића Хан–Чемерно; Пљевља–Ђурђевића Тара–Мојковац; Слијепач Мост–Вруља–Трлица и Градац–Шула. На њима је неопходна асфалтна подлога како би задржали регионалан карактер.

(3) Направити пројекат доградње локалне путне мреже, ради прилаза насељима у планинским зонама. Ослањати се на постојећу мрежу локалних и некатегорисаних путева, а издвојити који су примарни а који секундарни локални путеви. Примарни локални путеви би повезивали центре месних заједница, већа сеоска насеља, туристичке објекте и центре и суседна градска насеља.

(4) Реконструкцијом и изградњом путне мреже категорисаних путева, достићи дужину од 750 km (магистрални 113 km; регионални 92 km; примарни локални путеви 325 km; и секундарни локални путеви 220 km). То чини повећање густине путне мреже за 16,29 km/100 km² (45,95%), а она би износила 35,12 km/100 km², у односу на претходно стање (38,83 km/100 km²).

(5) Изградити мање сервисе и станице за снабдевање горивом у већим центрима месних заједница: Градцу, Косаници, Вруљи, Бољанићима, Ковачевићима, Бобову и Крупницама. Они се налазе на магистралним и регионалним путним правцима.

(6) Изградити базе за одржавање путева у Градцу, Косаници и на Коврену, чиме допринети бољем стању и проходности путева, посебно у зимском периоду.

(7) Развијати квалитетнији превоз од сеоских насеља до Пљеваља. Побољшати приградски и међуградски превоз увођењем 10 нових линија и повећањем броја дневних полазака. Отворити градске линије и повезати најважније делове града.

(8) У наредном десетогодишњем периоду изградити пругу Пљевља–Пријеполје, у дужини од 37 km (Пљевљима припада 16,5 km, чиме би овај крај био повезан са пругом Београд–Бар.

(9) Изградити модеран хелиодром у Пљевљима и два мања хелиодрома (Д класе) на Косаници и Градцу. Изградња аеродрома на Жабљаку допринела би бржем трансферу путника до Пљеваља.

Планирани пројекти су неопходни за брзо и модерно функционисање саобраћаја. Економски развој пљеваљског краја одвијаће се у оквиру седме функционалне целине (Долина Техотине), а представља једанаесту кључну зону развоја Црне Горе.

II

ПЉЕВАЉСКИ КРАЈ У ПРОШЛОСТИ

Проучавање становништва је колико и писменост. Интензивнијем проучавању становништва највећи допринос су дале науке: географија, историја, економија, биологија и статистика. Савремена демографска, геодемографска, демогеографска или популацијско-географска истраживања почињу са бржим развојем статистике и интензивнијим сакупљањем и сређивањем одговарајуће документације о становништву појединих макро, мезо или микро простора. Савремена географска истраживања насељавања, кретања становништва и његовог развоја постају обимнија, сложенија и боља, јер су средства за сакупљање документације и њену обраду много поузданија и ефикаснија.

Проблем данашњег становништва екумене није у великом броју, него у великим регионалним разликама, снажној концентрацији главнине човечанства на релативно скученом простору и израженом сталном кретању. Настањивање у појединим просторима је последица низа природних и друштвених чинилаца. Од најранијих насељавања појединих делова Земље, природни услови су пресудно утицали на развој становништва и његово кретање. Најзначајнији природни чиниоци су: (1) карактеристике рељефа копна; (2) климатски услови са тежиштем на топлотним појасевима, (3) плодност тла, (4) богатство водом и близина водама, (5) богатство вегетацијом, (6) повезаност комуникација, и (7) богатство рудама и минералима. Најзначајнији друштвени чиниоци су: (1) друштвени статус, (2) животни стандард, (3) ниво друштвене свести, (4) могућност образовања, (5) услови за запошљавање, (6) друштвена средина и општи услови за живот, (7) могућност задовољавања културних и других потреба, и (8) услови формирања породице. Поред ове две групе чинилаца, на основне одреднице опште популацијске динамике највећи утицај имали су бројни економски услови.

Када се разматра процес насељавања⁸ појединих простора неминовно се намећу бројна питања, која су се у науци и пракси постављала више

⁸ Познато је да од 150 милиона km² површине копна Земље, 20% није погодно за насељавање људи. То су простори који не пружају минималне услове за живот, а такви су пустиње, високопланински рељеф, пошумљени делови, ритска земљишта и поларни делови копна. Највиша насељена тачка на Земљи је врх Декан (5.486 m) у Индији где се налази путна чуварска станица.

пута до сада, а то су: (1) да ли је одређени простор или његов део у могућности, у односу на природне ресурсе који се неплански троше, да прехрани одређен број становника, (2) да ли постоје довољне залихе воде, нарочито квалитетне за пиће, за подмирење потреба насељеног броја становника, (3) да ли насељени број становника неће довести до пренасељености или напуштања одређеног простора, (4) какве ће последице изазвати одређена бројност становништва, (5) да ли постоје довољни алтернативни извори исхране становништва које пружају услови на том простору, (6) да ли постоје довољни енергетски потенцијали за задовољавање потреба насељеног броја људи, и (7) да ли ће загађеност животне средине и повећана испаравања изазвати токсикацију и створити неповољне услове за живот насељеном становништву.

Још пре нове ере територија пљеваљског краја је представљала веома важну раскрсницу путева којима су ишли различити народи. Та струјања у старом, средњем и новом периоду развоја становништва на овом простору, имала су за последицу његову изражену хетерогеност. Процес насељавања пљеваљског краја је врло сложен. Присуство становника на овом простору, датира неколико векова пре нове ере. Становништво са географског становишта насељава две целине: пљеваљску котлину са градом Пљевља, и крашку висораван са четири микро површи (Буковица, Подгора, Кричак и Матаруге). Насељавање становништва одредили су бројни фактори, а најзначајнији су: природни услови за живот и могућност насељавања; друштвено–политички фактори; експлоатисани потенцијали природних богатстава; економско стање и општа развијеност овог краја; историјски фактори; и биолошки фактори.

Најстарији трагови о животу и насељавању⁹ пљеваљског краја, датирају још из леденог доба, о чему сведоче многобројни остаци из тог периода. Најстарији и најпоузданији археолошки налази указују да су у овом крају нађени трагови људског живота још из другог миленијума пре нове ере. О присуству људи на простору данашњег пљеваљског краја сведоче десетине хиљада кремених, камених и коштаних праисторијских артефаката, керамичких посуда, накита, оруђа и оружја из бронзаног и гвозденог доба, ископаних на локалитетима попут Пећине под Госпића врхом, Малишине стене¹⁰,

⁹ Најстарији трагови присуства човека на простору пљеваљског краја откривени су у пећини под Госпића врхом, смештеној у једном од најживописнијих предела овог краја, у кречњачком масиву који је дубоко усекла река Њехотина између села Вруља и Љутићи. У овој пећини пронађена је једна кремена алатка која се може убројити у најстарије камено оруђе на територији Црне Горе (неолит).

¹⁰ Малишина стена налази се низводно од пећине под Госпића врхом, на десној обали реке Њехотине. Тај заклон је ширине 35 m, дубок 15 m и висок 10 m, а окренут је ка северу.

Поткапине под Меденом стеном¹¹, Црквице у селу Зеници, тумулима у Левер Тари, Готовуши и Боровици. Има података, да је у далекој прошлости, на овом простору била изражена пренасељеност, а тиме и недостатак обрадиве земље. Познато је да су пљеваљски крај насељавали Илири, Римљани, Словени и Турци (75, 6-32).

1. СТАНОВНИШТВО ПРЕ ДОСЕЉАВАЊА СЛОВЕНА

Пре досељавања Словена, пљеваљски крај су насељавала илирска племена и Римљани. О тим периодима сведоче бројни историјски споменици.

Трагови Илира у пљеваљском крају датирају из 3. века пре нове ере. Међу најстарије становнике спада илирско племе Пирусти¹². То су били вешти рудари и храбри ратници. О присуству илирских племена говоре бројна њихова тумули¹³-гробља(75, 6-20). Тумуле налазимо тамо где су услови за живљење, становање и обраду земље били најповољнији. То су: долина Ђехотине, кањон Таре до 1100 m н. в., а изузетно и на већим надморским висинама. Тумули се налазе у данашњим гробљима или су данашња гробља недалеко од њих. Територија десне обале Ђехотине истиче се високим тумулима, што говори да се дуже времена вршило сахрањивање по старом обичају спаљивањем (Матаруге и Коријен). У прилог тој претпоставци је и налаз речног шљунка и облутака у тумулу у селима Потрлицци и Ђурђевића Тари. Отуда је и данашњи обичај, да се у гроб приликом сахрањивања баца шака земље. Неки од тумула налазе се у близини путева, па није искључено да су то њихове рушевине (75, 6-20, 33-39).

¹¹ Медена стена се налази на десној обали реке Ђехотине, око један километар узводно од Малишине стене. Тај заклон широк је 30 m, дубок 12 m и висок 15 m.

¹² У науци је прихваћено гледиште да су северне области Црне Горе насељавали Пирусти, једно од најзначајнијих илирских племена у унутрашњости Илирика. Извесно је да су у делматско-панонском устанку Пирусти уз Деситијате имали водећу улогу и да су последњи покорени.

¹³ Лоцирање тумула зависило је од простора који је био насељен и места погодног за окупљање. Некрополе са тумулима а и насеља са узвишењима (градине), груписани су у захвату долине реке Ђехотине, али и на њеној периферији према високим планинама које је окружују. Према површинском изгледу ових хумки, велики број делује као да је израђен само од земље, али се код мањег број види да у њима има доста камена. Карактеристичан је однос висине тумула и њихове основе. Јоко Кнежевић (75, 5-20), их је на основу тога, поделио на велике, средње и мале тумуле. У велике је сврстао оне са пречником 15-30 m и са висином преко 2 m. У средње је сврстао оне са пречником 10-15 m и са висином 1-2 m. У мале је убројао оне чији је пречник мањи од 10 m и висина мања од 1 m. Кнежевић је у пљеваљском крају, у велике сврстао око 30, у средње око 40 и у мале око 40 тумула.

С десне стране долине Техотине откривене су локације тумула¹⁴ у селима (75, 7-12):

(1) Село Вруља, у центру на брежуљку поред куће Вујашевића, у близини пута који води од маочке долине ка Бијелом Пољу, хумка пречника 15 m и висине 1,5 m, а источно од ове још две мале хумке.

(2) Село Козица, у центру удаљена око 200 m од Јеринина Града и сеоског гробља, хумка пречника 20 m и висине 1,5 m, на више места вири камење, а јужније друга хумка на којој су трагови од пет кругова.

(3) Село Љутићи, четири хумке, најмања пречника 15 m и висине 1 m, код гробља има хумка пречника 7 m и висине 1 m, а јужно од гробља две хумке са надгробним плочама пречника 10 m.

(4) Село Матаруге, на месту Крст око 1 km северно од основне школе види се контура шире али ниске хумке са неколико плоча. Источно од основне школе на брду Бреза има мала хумка пречника око 10 m за коју мештани кажу да је "грчко гробље".

(5) Село Отиловићи западно од бунара у Пољу у центру села, хумка пречника 15 m и висине 1,5 m.

(6) Село Потрлица у гробљу које је рудник угља прекопао, хумка са два врха дужине 15 m и висине 1,5 m. Пошто је хумка на земљишту без камена, камен је у њу вероватно донесен са стране.

(7) Село Жидовићи, три хумке, две пречника 15 m и висине 3 m. Три хумке пречника 10 m и висине 1 m. Једна је изнад пута и трафостанице на коси, мањег је обима, а друга је на прилазу из села ка реци Југоштици.

(8) Село Готовуша, на локацији Гњило брдо где је излазио турски пут Пљевља-Горажде, налазе се три хумке. Једна је уништена а две преостале су пречника 15 m и висине око 3 m. Северно од села, на превоју ка селу Мале Крће налази се велика хумка названа црквиште. Пречник хумке је око 25 m а висина преко 2 m. Горњи део хумке је заравњен у плато пречника 10 m.

(9) Висоравни Равно Чемерно поред пута који води из долине Поблаћнице ка Пљевљима, има велика хумка пречника 25 m и висине 2,5 m.

(10) Село Бушње и заселак Радета, налази се мала хумка пречника испод 5 m.

(11) Село Горња Брвеница поред реке Готовуше, велика хумка звана Гука пречника преко 20 m и висине 4 m, врх јој је заравњен а зарасла је у жбуње и велико дрвеће.

¹⁴ О друштвеном устројству тих заједница може се наслутити на основу величине и распореда тумула. На појединим просторима јасно се уочавају појединачни тумули, расути на видљивим узвишењима, као и групе тумула које чине већа или мања гробља на околним косама. Усамљени и велики тумули најчешће се налазе у близини градинских насеља.

(12) Село Глисница поред великог усека римског пута на коси, неколико хумки. Највећа пречника 15 m и висине 2 m, друге две хумке су мањег пречника 10 m а нешто даље од ових мања хумка пречника испод 10 m. У Доњој Глисници с десне стране речице налази се хумка са каменом пречника 15 m и висине 2 m. Изнад села, у сеоском гробљу близу школе налази се велика хумка елипсасто развучена уз брдо дужине 30 m и висине 2 m. Испод школе на ливади има мања хумка са каменом пречника око 5 m и висине 1,5 m.

(13) Заселак Јакупов Гроб изнад села Глисница, хумка пречника 30 m и висине 3 m, при врху са северне стране налази се правоугаона плоча дужине 1,8 m окренута у правцу север-југ.

(14) Село Рађевићи, хумка са много камења висине до 1 m.

(15) Заселак Ђуровићи, село Потковач, испод к. 1238, хумка пречника 15 m и висине 2,5 m. Ниже од ове хумке на брежуљку налази се друга хумка без камења, пречника 9 m и висине око 1,5 m.

(16) Заселак Горњи Дубац, на брежуљку налази се рушевина звана Црквина. На превоју испод ње налазе се у низу четири хумке једна за другом на дужини од 60 m. Пуне су камења а крајње су веће са пречником око 10 m и висине око 2 m док су унутрашње пречника око 8 m и висине око 1,5 m.

(17) Заселак Ромач, село Буковица, око 40 m испод гробља налази се хумка пречника 15 m и висине до 1 m, са много ситног камења. Северо-западно на коси има велика хумка пуна камења пречника 15 m и висине преко 2 m. У засеоку Чардак откривена је хумка пречника око 7 m а у њој је земља помешана са камењем.

(18) Село Брда северно од Ромача, налази се хумка пречника 8 m и висине 1,5 m. Друга хумка мало већа налази се ближе џамији у Рашчићима на ливади.

(19) Село Кржава у центру села налази се старо гробље само са једним стећком, а нешто даље заравњена већа хумка.

(20) Село Сречање (75, 6-20, 33-39), с десне стране налази се хумка елипсасте основе пречника 15 x 7 m и висине 2 m. Из хумке понегде се појављује камен.

С леве стране долине Ћехотине откривене су следеће локације тумула у селима (75, 13-16):

(1) Село Маоче на Мариној шуми недалеко од колског пута, налази се сеоско гробље са много стећака. У гробљу је хумка пречника 20 m и висине 2 m и још три велике хумке уз реку Маочницу, с десне стране пута је хумка пречника 15 m и висине око 1,5 m а на њој има 6 стећака. Са исте стране пута је велика хумка са доста камена пречника 20 m и висине око 2 m.

(2) Село Мијаковићи код гробља је већа хумка коју мештани зову Гука, пречника 15 m и висине до 2 m.

(3) Заселак Расно на коси код сеоског гробља имају две хумке пречника 10 m и висине нешто више од 1 m.

(4) Село Рабитље, у сеоском гробљу је хумка пречника око 10 m и висине око 1,5 m. Недалеко од ње била је још једна мања хумка која је уништена ради обраде земље.

(5) Село Калушићи ближе Малом Плијешу, две мале хумке пречника око 5 m и висине око 1,5 m.

(6) Село Боровица с леве стране је сеоско гробље на великој хумци пречника 30 m и висине 3,5 m. То је највећа хумка у пљеваљском крају али ју је Рудник прекопао ради експлоатације угља.

(7) Село Какмужи сеоско гробље западно од Градине к. 1130, налазе се три хумке од којих је највећа пречника 15 m и висине 1,5 m. Остале две мање хумке и још три изван гробља. Источно према Градини налази се још седам већих и мањих хумки.

(8) Село Хоћевина источно од сеоског гробља на Вукову брду налазе се две хумке пречника 15 m и висине 1,5 m и још 15 хумки на другим локацијама овог села пречника 10–18 m и висине од 1 до 2 m.

(9) Село Пауче с леве стране има хумка пречника 10 m.

(10) Село Потоци изнад села на превоју код Краљичиног брда налазе се хумка пречника 10 m и висине 1,5 m.

(11) Село Тикова с десне стране реке Володер налази се старо муслиманско гробље на великој и уздигнутој хумци елипсастог облика. Нема података да ли се ради о тумулу или некој старој рушевини уз римски пут.

(12) Село Орља на источној страни римског пута налазе се две хумке са каменом. У школском дворишту налази се мања хумка, а нешто даље од школе на брежуљку налази се велика хумка коју мештани зову Гука.

(13) Село Горњи Градац у великој окуци с леве стране налази се једна хумка у ливади према муслиманском гробљу.

(14) Село Јабучно у сеоском гробљу нађен је део римског надгробног споменика а поред гробља је велика хумка пречника 20 m и висине 2 m.

(15) Село Петине у шуми Плавчево брдо налази се мања хумка (21, 527; 75, 6-20, 33-39).

У кањону реке Таре откривене су следеће локације тумула у селима (75, 16-17):

(1) Село Вашково у центру села између школе и сеоског гробља налази се хумка пречника 10 m¹⁵.

¹⁵ Мештани су говорили да је испод хумке црква и да негде има тајни подземни улаз у њу.

(2) Село Премћани на коси на два мања узвишења налази се по једна мања хумка са доста камена пречника око 5 m. Испод косе на ливади недалеко од извора налази се мања хумка са 5 стећака. Нешто ниже види се између кућа велика хумка која личи на тумул.

(3) Село Ђурђевића Тара у горњем делу простора налази се хумка пречника 20 m и висине 1,5 m. Нешто ниже на платоу била је мања хумка која је срушена.

(4) Село Левер Тара, поред пута у центру села близу старог муслиманског гробља (75, 6-20), има већа хумка пречника 15 m и висине 2 m са великом плочом исток-запад (1,8 x 1,2 m) и нешто даље поред муслиманског гробља хумка пречника 20 m и висине 1,5 m.

Поред тумула који сведоче о насељености пљеваљског краја илирским племенима, откривена су и илирска утврђења. Она су елипсасти облика и рађена су од сувозида. Највеће утврђење налази се на брду Велики Плијеш које се издиже у централном делу Пљеваљског поља са највишом тачком од 910 m надморске висине. Кружно утврђење народ зове "Градови" а пречника је 270 x 90 m. Источни и западни крај утврђења има троструке зидове, па се источни крај назива Мали градови, а западни Велики градови. Северна и јужна страна утврђења постављена је по самој ивици брда. Према маси камена бедеми су били високи неколико метара и са јужне стране ојачани.

Друго утврђење названо Градина налази се на брду Катабун, с леве стране Тихотине и доминира изнад Маочке котлине. Утврђење се састоји од два концентрична круга, чији је пречник унутрашњег око 70 m, а спољашњег око 150 m. Према маси камена ово утврђење није имало јаке зидове (21, 527; 75, 6-20, 33-39).

Треће утврђење названо Штур, изграђено је на стрмој коси изнад села Глисница. Утврђење је у виду елипсе величине 90 x 50 m, ради заштите са приступачне северне стране. Према маси камена изгледа да је утврђење имало јаке бедеме.

Четврто утврђење налази се јужно од врхова Ковача. Оно има елипсасти облик величине 150 x 70 m око врха (к. 1238 m). Име Градина везано је за велику гомилу камена поред пута на око 200 m западно од утврђења.

Пето утврђење откривено је у селу Хоћевини пречника око 60 m, где има највише илирских тумула. Везано је за једну мању вртачу, а његови зидови ослањају се на једну пећину са уским отвором а служило је за заштиту. Интересантно је, да отвор пећине, иако је узак, не може никакав снег да затрпа, јер се топи од топлоте из дубине пећине (75, 6-20, 33-39).

Присуство римске цивилизације¹⁶ од првог до четвртог века, потврђује више од 1300 вредних предмета и камених споменика пронађених на још недовољно истраженим некрополама римског града Муниципиума "С"¹⁷ у селу Комине. Према утврђеним историјским подацима, трагови Римљана у пљеваљском крају потичу из 33. године пре нове ере. Римљани су покорили илирска племена¹⁸ и потиснули их у више планинске крајеве. Римљани су насељавали плодне равнице и долине река, стварајући себи повољније услове за живот. И поред поковања илирско становништво је остало доминантно, о чему сведоче многобројни остаци епиграфских споменика и покретни археолошки материјал у некрополи Муниципиума "С" у селу Комине. Муниципиум "С" био је значајан центар римске провинције Далмације и средиште овог краја. Према пронађеним предметима, трговина и занатство су били развијени. У некрополама (село Комине) пронађене су посуде сличне онима које потичу из неолита. То указује на велику економску снагу коју је то римско насеље имало. Пронађени су бројни предмети као што су: пехар са стакленим нитима, скупе вазе, стаклене хемисферион-чаше, конични пехари и стаклена ваза диатрета из 4. века јединствена у Европи, чија техника израде још није утврђена. Поштован је култ бога Митре (светилиште бога Митре у Левер Тари).

О присуству Римљана на данашњем простору пљеваљског краја говоре бројни римски путеви¹⁹ и споменици као што је Појтингерова табла – карта римских путева. На основу тога, правци караванских путева од Рисна преко Пљеваља за Пријеполје и од Горажда за Пљевља, утврђују се на основу откривених римских насеља и рељефа. Археолошки докази о постојању пута Рисан – Пљевља, налазе се на локалитету Преслица у селу Левер Тара и селу Потпећу. Тамо је откривено антично насеље и трагови старог пута. За пут Горажде – Пљевља нема посебних доказа изузев једног римског надгробног споменика у селу Готовуша близу данашњег колског пута (36, 177-179; 65, 3-5).

¹⁶ О почецима римских освајања северних делова Црне Горе, нема скоро никаквих историјских података у античким изворима, изузев података о освајањима целе територије касније римске провинције Далмације. Унутрашњост касније провинције освојена је, највероватније, тек у другој половини првог века п. н. е.

¹⁷ У римско доба Муниципиуми су били утврђени градови са становништвом и аутономијом, а један од таквих је и овај у селу Комине код Пљеваља.

¹⁸ Илирија је потпала под римску власт 59. године п. н. е., а већ 53. године п. н. е. помиње се устанак племена Пируста. Покорена илирска племена нису се лако мирала са наметнутом римском влашћу па је вођено више ратова против Римљана.

¹⁹ О римским путевима зна се мало, јер нису вршена обимнија истраживања. Ипак у историји Црне Горе има доста података о римским путевима на основу карте римских путева.

На данашњој територији пљеваљског краја откривени су бројни остаци римских путева (18), а најзначајнији су: пут Скопотница–Муниципиум "С"²⁰; пут Муниципиум "С–долина Поблаћнице"²¹; пут Татаровине–Чајнице²²; пут Вис–Нанге–Потковач²³ (36, 177-179; 75, 6-20, 33-39) и пут Муниципиум "С"–село Камена Гора–долина Лима²⁴. Поред главних римских путева откривени су одређени, вероватно помоћни зимски и летњи правци кретања. Један од помоћних праваца ишао је десном страном долине Ђехотине од села Татаровине до села Камена Гора. Други помоћни пут је ишао од Муниципиума "С" ка долини Лима преко села Отиловићи. Трећи помоћни пут је Муниципиум "С", лева страна Ђехотине до села Брвеница. Четврти пут је Маочка долина, кањон речице Маочнице, а ишао је на главни пут код моста на Земунцу. Због изузетно великих снегова, каравани су избегавали планину Коријен и скретали из села Маоча поред Ђехотине ка селу Отиловићи (21, 527; 75, 6-20, 33-39).

О траговима Римљана, у овом крају, сведоче бројни споменици, гробља, куле од сувозида, црквине, надгробне плоче и бројни стећци. После толико векова, и данас се говори да је ту била црква, или споменик, и помиње се име свеца коме је црква посвећена. На основу археолошких налазишта и морфологије терена претпоставља се да је утврђивање путева временски везано за гушење великог илирског устанка, (6-9. године наше ере). Утврђење на Великом Плијешу је објекат до којег је најкраћим правцем водио утвр-

²⁰ Из фочанског у пљеваљски крај, пут иде левом страном реке Ђехотине преко заселака Забрђе, Шутићи и Градојевићи и силази на реку Скопотницу, потом левом страном реке Ђехотине све до Муниципиума "С". Са реке Скопотнице пут се пење уз стрме стране ка селу Честин.

²¹ Био је важан пут и ишао је до Муниципиума "С" преко села Готовуша на превој планине Ковач, између висова Виса и Градине у долину реке Поблаћнице.

²² Са реке Скопотнице прелази на десну страну реке Ђехотине. Ишао је огранком масива планине Ковач, потом се спуштао између речица Козице и Црног потока на Ђехотину. Од кањона Ђехотине ишао је одабраном, војничком доминантном трасом око 7-8 km и био је веома обезбеђен утврђењима до излаза на планински плато.

²³ Од главног правца из рејона Вис с леве стране реке Ђехотине, спуштао се један крак пута низ село Јабучно у село Нанге, где се на висини око 850 m налазе рушевине. Мало даље од рушевина пут је пролазио поред места где постоје остаци римских надгробних споменика и водио преко Одошина брда у кањон реке Ђехотине, спуштајући се низ врлети честим серпентинама ка мосту у селу Прошће под Градином. Са моста пут је водио западно испод Градине и пењао се огранком планине Ковач кроз село Потковач.

²⁴ Главни пут од Муниципиума "С" није водио најкраћим правцем у долину реке Лим преко села Јабука, већ је водио уз реку Ђехотину с обе њене стране до села Љутићи и Марине Шуме, одакле је водио преко села Вруља и Козица у село Камену Гору и даље у долину реке Лим.

ђени римски пут у долину Ћехотине. После гушења отпора на Великом Плијешу, римске снаге ишле су на гушење отпора у планини Ковач, који је, изгледа, био последњи бастион устаника (58, 61; 75, 6-20, 33-39).

2. ДОСЕЉАВАЊЕ СЛОВЕНА

Долазак Словена на ове просторе потврђују бројни трагови још неистражених локалитета. Словени су почели насељавати пљеваљски крај у 6. и 7. веку. Словенска племена продрла су у ове крајеве римским путевима и најчешће насељавали долине око река и жупе (75, 79-120). Римљани и романизовани Илири повлачили су се, пред Словенима²⁵, према приморским градовима, а остали илирски сточари у планинске пределе. Затечена илирска племена су се постепено асимилирала у словенска, или су дошљаци попримили неке особине и обичаје од староседелаца.

Пошто су Словени²⁶ освојили и разорили град Муниципиум "С" у Коминима, за своје седиште одабрали су град увучен у подножје брда, на изворишту реке Брезнице под Главицом. Ово насеље са извором Водице, окружено брдима, одговарало им је ради сигурности. У 10. веку византијски цар Константин II Порфирогенит, у својим записима помиње у Србији, његова времена, град Дрезнеик као словенски град који је наследио насеље римског Муниципиума "С" (162, 1-25). Константин Јиречек, сматра да се то односи на град Брезник (Брезница) (158, 39-46), а то је било

²⁵ О насељавању Словена у пљеваљском крају указују трагови ратних догађања, где се може уочити положај и распоред у односу на рељеф, чиме се открива систем одбране на широком фронту од противника који је највероватније нападао из правца планине Ковач. Може се уочити више утврђених рејона. Први је југозападно од Чајничка око 11 km у селу Сречање, на планинском простору који се спушта са масива планине Ковач ка ушћу реке Ћехотине у Дрину. Други утврђени рејон био је у селу Страхов До, на јужним падинама планине Ковач а имао је 14 утврђења. Трећи утврђени рејон бранило је око 40 кула, на простору око 6 km², југоисточно од планине Ковач, на правцу Муниципиума "С" у подручју села Бољанићи, а централно утврђење овог рејона било је Штур. Четврти утврђени рејон око 7 km од Муниципиума "С" је у простору села Готовуша и био је неповољнији у односу на утврђење Штур.

²⁶ О насељавању Словена Ћирковић, С., у "Историја Југославије" говорио почетку насељавања ових крајева од 602. године, када се распала византијска одбрана границе. Према овом документу Срби су се доселили за време цара Ираклија, са његовом дозволом под вођством сина тадашњег владара у старој постојбини. Највероватније су населили простор између Лима и Пливе али нема тачних података који је простор цар Ираклије одредио Србима за насељавање. Непознато је како и где се почела развијати "Крштена Србија".

највеће и најјаче насеље на ширем простору Полимља, у средњем веку, и то поткрепљује чињеницом да се и данас виде рушевине утврђења у горњем току реке Брезнице. У историографији знало се и одраније за област, односно жупу Брезница и реку Брезницу. Стари назив Пљеваља, Брезница, среће се касније више пута у дубровачкој архивској грађи, најпре 1296. године као област, а потом 1348. године у трговачком уговору склопљеном у Дубровнику, где се помиње Брајан Богдановић из Брезнице, као насељеног места а онда све чешће, све до 1430. године када се први пут у дубровачким документима помиње под називом Пљевља. Да ли су Пљевља наследник некадашњег насеља Брезник или Брезнице, или су то два различита насеља, валидан одговор ни до данас наука није дала. Под тим именом постоји све до пада под турску власт. После заузимања Муниципиума "С"²⁷, Илири су били разбијени и неспособни за јачи отпор. У таквој ситуацији Византија је изменила своју политику према Словенима (Србима) и узимала је у заштиту староседеоце, настојећи да задржи статус кво, како би заштитила своје интересе. Словенска племена су јачала и почела стварати елементе своје државе (13, 34-47 и 69).

У време пренемањичке државе, од 930. године, кнез Властимир је формирао прву српску државу у којој је пљеваљски крај представљао њено језгро. У немањичком периоду, од оснивања Рашке државе и касније, пљеваљски крај је стално био у средишњем саставу српске државе. После Душанове смрти 1355. године и унутрашње деобе великог српског царства, овај крај потпада под власт Војислава Војиновића, а након његове смрти 1368. године под власт његовог синовца Николе Алтомановића (46). Његовим падом 1373. године долази до поделе његових земаља између Лазара Хребељановића и босанског бана Твртка првог, којем припада пљеваљска област. Тиме она по први пут излази из самог језгра старе српске средњовековне државе. Слабљењем власти Твртка пр-

²⁷ Вођене су жестоке борбе за освајање Муниципиума "С". Период борби на правцу од планине Ковач ка граду праћен је постепеним продирањем Срба уз леву обалу Лима и уз његове притоке Поблаћницу, Сутјеску и Боботину. На тим правцима су још и данас очуване мале црквице укопане у земљу. Када су Срби завладали Чемерном и брдима према пљеваљској котлини, најпогоднији положај им је био на Боровцу у чијем је непосредном подножју противник држао утврђење на врху Брезнице. Иза свог положаја под Главцом, укопали су црквицу где је сада манастир Света Тројица. Није познато тачно када су Срби заузели град али је вероватно да освајањем града је престала одбрана противника на поменутих утврђеним рејонима. После освајања града староседеоци су били разбијени и неспособни за даљи отпор. Пошто су Срби освојили и разорили град у данашњим Коминима, за ново седиште одабрали су простор увучен у подножје брда Боровца, између освојеног града на врху Брезнице и своје црквице под Главцом.

вог крајем 14. и почетком 15. века, долази до формирања обласних целина самосталних феудалних господара, тако да је овај простор припао Сандаљу Хранићу, а после његове смрти 1435. године наследио га је његов синовац Стефан Вукчић Косача. Наслеђене области он шири и успешно чува све до пада под турску власт, чему је претходила велика битка 1. септембра 1462. године за коју летописац Манастира Свете Тројице каже "и то љето разбише Турци господина Херцега Стефана у Херцеговини на ријечи Брезници и примише му захумскују земљу" (46).

Заузевши питоме и плодне низине Словени су се бавили земљорадњом а Илири и романизовани Илири, или како су их Словени почели звати Власи, наставили су сточарски живот у планинским деловима (17, 22-29). У долинама река и нижим и питомијим пољима налазила су се стална словенска насеља. Живот Словена земљорадника као ни живот Влаха сточара, нису се могли за дуже време развијати одвојено. Производи и једних и других су се морали размењивати. У осталим односима подвојеност се дуго одржавала и правила разлику између њих, и код народа и код државе. Такав однос старинаца и дошљака Влаха и Срба), одржао се готово све до последњих дана средњовековне српске државе, до 15. века (31, 10-104).

Насељавањем данашње територије пљеваљског краја, Словени настављају организацију друштва и живота, слично оном у постојбини. Земља је подељена на жупе по речним долинама и котлинама. Жупама су управљали жупани. Становници у жупама живели су у утврђењима. Стална села су била најважнији део жупе, док се катуни још дуго не укључују у жупе (111, 15-17). О доласку Словена²⁸ и њиховом насељавању пљеваљског краја сведоче гробља и остаци цркава. У селу Козица биле су три цркве. У Орлићу, близу Козичке реке био је манастир са имањем и пратећим објектима. На месту Камена чесма се налазила црква. Трећа црква саграђена је на гробљу. Број цркава указује да је овај крај, у ово доба, био густо насељен. Називи месних локалитета Ковачевац, Збориште и Црквина, говоре о привредној, управној и црквеној функцији овог матарушког села у средњем веку. У селу Љубићу, уз сеоско гробље, откривени су темељи старе цркве (вероватно настале после Велике сеобе Срба 1690. год.). У селу Горња Рудница у Готовушкој регији, на месту Црквиште су темељи друге цркве. Подруми неких старих зграда у овом насељу, вероватно, потичу из времена владавине Немањића. Село Горња Рудница је уписано у књиге средином седамдесетих година 15. века (31, 10-103).

²⁸ О јужнословенским племенима и простирању њихових територија и кнежевина од досељавања до средине 10. века, важне податке пружа спис византијског цара Константина VII Порфирогенита (913-959), "О народима или о управљању царством".

Извор: Мишовић, С., Докторска дисертација, Београд, 2004. године

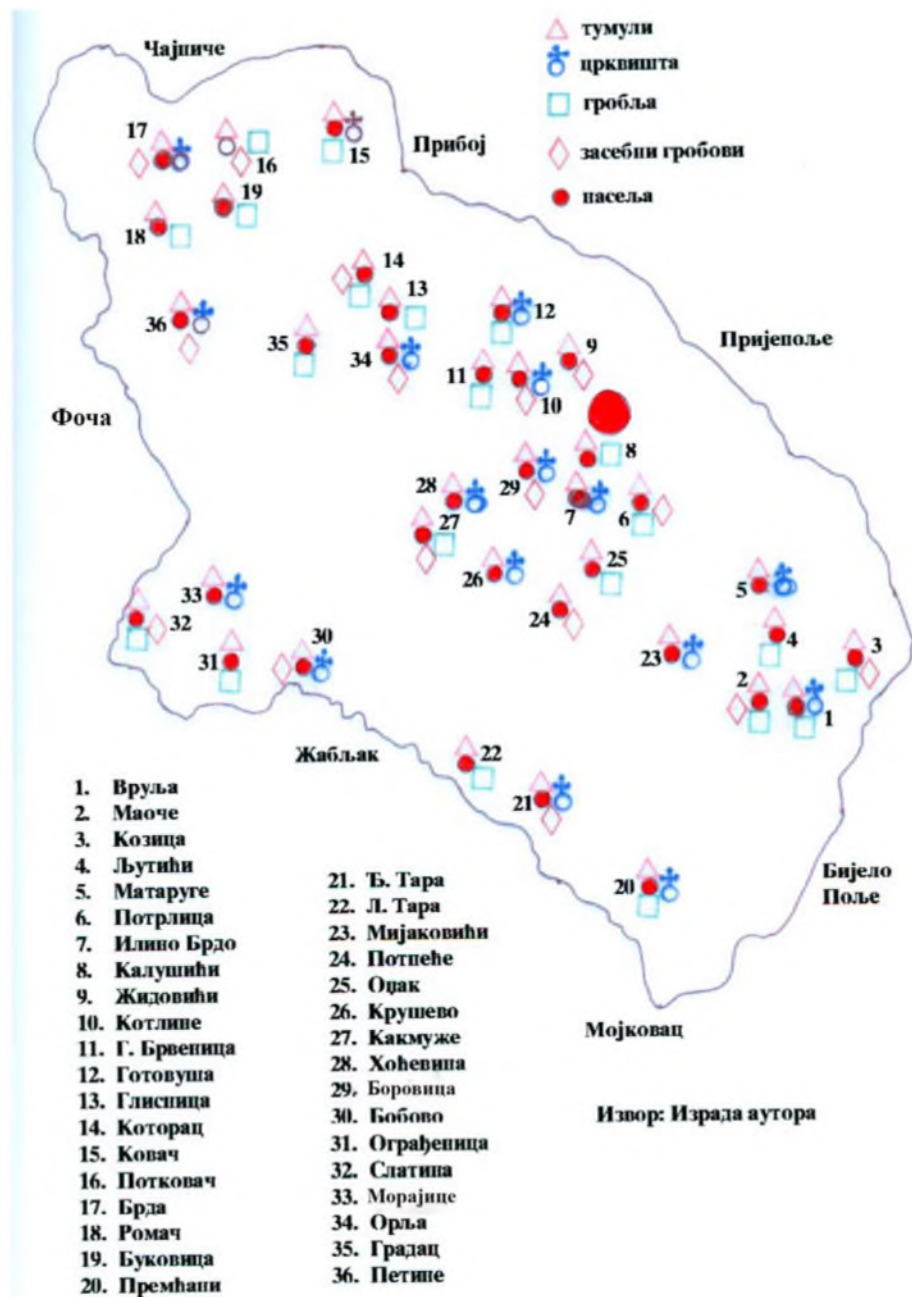
Карта 4: Правци насељавања пљеваљског краја

У подножју Чемерна, источно од сеоског гробља била је стара црква. У селу Брвеница постојала су два српска гробља, једно у Седларима, а друго код Ракита (111, 279). У селу Доња Брвеница, са десне стране Готовушке реке близу ушћа у Техотину, постојала је црква. У брвеничком пољу био је стари манастир. У селу Готовуша, на растојању од 200 m, биле су саграђене две цркве. Црква уз гробље испод Пискавице, са десне стране Готовушке реке и манастир који су касније обновили становници Котлина и Срдановог Гроба (111, 282). Село Доња Глисница је за време владавине Немањића имала велику цркву – манастир на локалитету Елезовићи. Постојао је све до велике епидемије куге 1732. године када је био порушен (31, 10-108 и 256).

Један део становника (Срба), према непотврђеним изворима, учествовао је у боју на Косову на страни цара Лазара где се посебно истакло братство Винарића (Вукосав, Радосав и Радивој) из Глиснице (31, 110-108). Топоними Црквине и Кулина у Јагодњем Долу подсећају на средњовековну цркву и кулу (91, 27-36). О томе сведочи назив локалитета Трговиште. У селу Страхав До, налазе се темељи некадашњих цркава. У селу Потковач, у засеоку Улице налазе се остаци цркве (рушевине) из времена Немањића. У селима Хоћевини, Тикови, Орљи и Горњем Градцу налазе се стара српска гробља из времена Немањића. У селу Доњи Градац, на путу за Пљевља, постојало је велико српско гробље са црквом на једном брежуљку. У селу Доње Нанге, налазе се рушевине, где је био манастир у доба Немањића и парохијска црква. У истом селу откривен је камени водовод, рађен пре доласка Турака. У селу Честин, на локалитету Брдо, су откривене рушевине округле камене куле, где се у средњем веку налазила српска црква са гробљем (31, 10-104; 75, 6-20).

О развијености пљеваљског краја, у доба Немањића, сведоче бројни остаци средњовековних градова. О градовима Кукањ и Козник постоје подаци, али о Градцу у селу Дубочици, Градини у селу Вруљи, Градцу у селу Бобову, Јеринином граду на Ујчу изнад Довоље, Малој Градини преко пута Кукња и Немања изнад села Хоћевине нема података (88, 157-168). Поред градова, није истражено још петнаестак манастира, више десетина срушених цркава и црквишта, опустелих средњовековних путева и мноштво старих српских гробља. Такође, није истражено мноштво старих записа и натписа, старих рукописа и књига у ризници манастира Света Тројица. Много је ових докумената разнето по Европи и сачувано у ризницама Беча, Прага, Берлина, Петрограда и Москве (153, 12).

Значајне податке о прошлости пљеваљског краја, према дубровачкој архивској грађи, дао је Константин Јиречек пишући о трговачким путевима (45, књига 10) и рудницима, још 1879. године (64, 245, 252, 287 и 290). Драгоцене податке о овом крају, дао је Динић М. у расправи о зем-

Извор: Мишовић, С., Докторска дисертација, Београд, 2004. године

Карта 5: Историјски споменици у пјеваљском крају

љама Херцега од Светога Саве (48, 119-146). У Дубровачким архивима има доста података о насељима у пљеваљском крају, Буковици, Брезни, Равном, Кознику, Козици и Кукњу, од њиховог првог помињања до пада под турску власт. Овај крај је улазио у средишње области старе српске државе, све до краја владавине цара Душана 1355. године (31, 10-104).

Успон Пљеваља и пљеваљског краја отпочео је двадесетих година 15. века. Рудна богатства краја привлачила су све већи број дубровачких трговаца. Постоје бројни документи са прецизним именима трговаца из Пљеваља, уговорима и висини кредита које су склапали са дубровачким трговцима. Међу бројним пљеваљским трговцима био је и Радоња Огудовић, који је највероватније располагао највећим капиталом, укупно 116 дуката и 560 перпера. Кредитори пљеваљских трговаца су били дубровачки трговци и произвођачи сукна, а пљеваљски трговци су продавали стоку и сточарске производе (48, 119-146). Падом Деспотовине (1459. године), а мало касније и Пљеваља (1465. године) под турску власт, успорен је привредни развој овог краја (161, 8-12).

На настанак и развој Пљеваља утицали су: развијена мрежа путева, положај у односу на градове у Приморју и централним деловима Балкана, трговачки промет и природна, посебно рудна богатства. Пљеваљски крај, је формирањем српске средњовековне државе био у њеном центру. У наредним столећима мењао је своју државну, а још чешће административно-управну припадност.

3. ПЕРИОД И ПОСЛЕДИЦЕ ТУРСКЕ ВЛАДАВИНЕ

У својим освајачким походима на Балкан, Турци²⁹ су у другој половини 15. века заузели српску земљу којом је владао Стефан Вукчић Косача, у чијем је саставу био и пљеваљски крај. Турци су Пљевља освојили 1465. године и превели их из статуса трга у статус касабе (варош). Ово насеље је до 1532. године, административно-судски било у саставу нахије Кукањ, која је била под надлежношћу пријепољског кадије. Због значаја као и повећања броја становника, нешто пре 1532. године Пљевља постају седиште кадилука (169, 194). Према архивским подацима, путописац Жан Шеноа 1547. године у пратњи тадашњег француског амбасадора Д'Армеона, прошао је кроз Пљевља и пљеваљски крај и забележио следеће "... После тога стигосмо у Пљевље, село насељено хришћанима,

²⁹ У свом походу на североисток Балканског полуострва, Османлије су у периоду 1465-1470. године освојили земље и градове херцега Стефана и његових синова, а које су ушле у састав једног вилајета који је најпре био припојен Босанском санџаку.

у коме су куће саграђене од дрвета". Већ 1570. године у Пљеваљима формирају се три махале са муслиманским становништвом: Махала Хусеинпаше са 52 куће, Махала Мустафе мутевели-бега са 42 куће и Муслихудинова са 31 кућом, а то је укупно 125 муслиманских кућа. Хришћани су имали своју махалу. У том периоду изграђен је сарај, више зграда за административно особље. Формира се градско становништво, укидају се ванредни намети, а народ долази из села у град. То је условило да су половином 16. века Пљевља била међу најпознатијим насељима босанског вилајета (143, 112).

На почетку турске владавине, највећи део пљеваљског краја био је насељен хришћанским становништвом као староседеоцима. У то време били су ретки случајеви преласка домаћег становништва у ислам. Као и у другим новоосвојеним крајевима, и у пљеваљском крају, поседи су се делили на хасове, зијамете и тимаре. Заједно са овом поделом, турска власт је овај крај организовала у посебну административну јединицу (кадилук), коју су припојили Босанском санцаку. Када је одлуком Порте 1470. године основан Херцеговачки санцак (вилајет) пљеваљски крај је припојен том санцаку. До 1470. године нахија Кукањ заједно са овим крајем, била је у саставу дринског кадилука, чије је седиште било у Фочи. У нахији Кукањ овом хасу су припадала насеља: Пљевља, Горњи Шумани, Грево, Супратина, Избршне, Корогуз, Седлари, Белошевина, Радојин Дол, Добри Дол, Црнча и Бжиње. Становништво Пљеваља је континуирано било у порасту у 16. веку, па је 1516. године у њему било 150, а 1570. године 195 домаћинстава, када је и први пут уписано као касаба (169, 182-194).

Становништво нахије Кукањ се делило на две основне друштвене групе: влахе сточаре и земљорадничку рају, а поред њих било је војника и занатлија, који су имали специјалан статус због важности службе коју су обављали. Власи нахије Кукањ (178 домаћинстава и 26 неочењених мушкараца), били су подељени у шест џемата различите величине. Највећи је био џемат Прибисава, Владисављевог сина, који је бројао 40 домова и 14 самаца, а најмањи је био џемат Витомира, Ивковог сина, са 19 домаћинстава и самаца (88, 158-168). Са формирањем новог, милешевско-пријепољског кадилука ова нахија је ушла у његов састав. Поред ње, од територија које припадају данашњем пљеваљском крају, бројна села су груписана, у нахије под именом Матаруге, Поблатје (Поблаће) и Кричак. Наведене нахије се у дефтеру из 1474. године помињу као влашке (169, 117, 157, 164-166).

У 16. веку интензивирана је трговачка размена између дубровачких и пљеваљских трговаца. Дубровнику су продавани кожа, вуна, млечни производи, мед, восак и руда, а куповани су со, уље, луксузна роба, тка-

нине и слично. Увођене су бројне повластице од стране Турске да би се православном становништву дао повод за прелазак у ислам. Почетком турске владавине Пљевља добијају назив Таслице (каменито место, Каменица)³⁰. У трећој деценији 16. века у Таслици је седиште кадилука (судијски округ) те добијају првог кадију. Од 1575. до 1833. године Таслице је седиште херцеговачког санџак-бега уместо Фоче, а у 17. веку било је седиште херцеговачког везира, а неко време и херцеговачког паше. У то време она су највећи град у Херцеговини после Мостара. У саставу Босанског вилајета, овај крај, је остао све до 1871. године, после чега до 1912. године постаје део Косовског вилајета. Од 1879. до 1908. године пљеваљски крај је потпао под двоструку власт: турску административну и аустроугарску војну. У том периоду у Пљевљима су изграђени веома добри и модерни објекти. Посебно је изражен утицај Аустроугарске на модернију обраду земље и на развој културе. У овом граду је била смештена команда свих аустроугарских јединица у Санџаку са 5.000 војника, да би град 1908. године имао 16.000 становника (169, 164-166).

Османско царство³¹ је политиком давања повлашћеног статуса и олакшицама фискалним обавезама уводило у свој војни систем домаће хришћанско становништво, које је као неплаћена војска представљало главни ослонац одбране запоседнутих крајева. У нахији Кукањ нису убележени "војнуци" који су активно служили, већ само "војничка" резерва, 5 кућа у 15 села. Повластице су, мада готово цео век касније, добили и сви становници Пљеваља, и хришћани и муслимани, захваљујући ангажовању Хусеин-паше Бољанића код султана. Истовремено, добијањем повластица за становништво Пљеваља Хусеин-паша Бољанић³² добио је од

³⁰ Прерастање Пљеваља у насеље оријенталног типа почиње са коначном успоставом османске власти у овом крају седамдесетих година 15. века. Завођењем османске власти био је заустављен даљи развој хришћанских вароши, које постају споредни делови брзо развијаних градова османског типа, а у њима се смањивао број хришћанског становништва услед прелажења у ислам, већином под присилом.

³¹ Путописац Евлија Челебија на путу од Београда за Херцеговину, прошао је 1664. године кроз Пљевља и забележио следеће: "Ова варош лежи усред голих и као снег белих стена, на терену обраслом зеленилом, виноградима и башчама. Од њених 10 махала, пет је муслиманских а пет хришћанских".

³² Хусеин-паша Бољанић био је син Бајрам-агин, млађи брат Синан-паше Бољанића. Васпитаван је под окриљем Мехмед-паше Соколовића. Био је на више значајних функција у оквирима османске администрације, па се тако средином 16. века помиње као субаша Попова. Био је херцеговачки а затим босански санџак-бег (1567-1569). Касније је добио титулу везира и место намесника Египта а после две године враћа се у Цариград. Управљао је разним покрајинама до 1583. године када је поново постављен на место санџак-бега Херцеговине. Ка-

султана дозволу за подизање задужбина, те је подигао џамију, караван-сарај, имарет и неке друге објекте. Обимним грађевинским радовима измењен је изглед Пљеваља, које су од српског средњовековног трга почеле да прерастају у град оријенталног карактера. Турска власт је подстицала исламизацију домаћег становништва. Тим процесом, као и исељавањем дела православног становништва у 17. веку, у нахији Кукањ, а посебно Пљевљима, у великој мери измењена је верска структура становништва у корист ислама (148, 4, 116).

Честе веће или мање административне промене захватале су и пљеваљски крај, а имале су за циљ јачање централне и обласних турских власти. Сталне административне промене увођене су због честих побуна српског становништва. Због сталних зулума, одмазди и економске сурове експлоатације за време турске владавине, српско православно становништво се исељавало, ка Србији и централним деловима Црне Горе. Највеће сеобе биле су после ослободилачких устанака и ратова крајем 17. и почетком 18. века. На места одсељених православаца досељавани су мухацири, у села са православним становништвом (95, 214). Политичко насељавање, вршено је ради промене националне структуре становништва и лакшег надзора понашања Срба. Насељене мухацире турске власти су наоружавале, што је доводило до честих злоупотреба, зулума, терора, отимачина и убистава православног становништва. Православном становништву велика зла чинила је турска војска. Турске власти су настојале да спрече исељавање, јер су им слабили приходи, али у томе ни су имали великог успеха.

Да би се спасили од сталних зулума поједини припадници православног становништва, прелазили су у ислам, сматрајући да ће то трајати кратко. Како се ситуација мењала, прва генерација исламизираних Срба изумрла је у нади поновног враћања у православље, а друга генерација се све мање сећала жеља предака. Трећа и наредне генерације постајале су потпуно одане исламу, чак до фанатизма и не помишљајући на повратак православној вери. Због тога, нека племена и братства у пљеваљском крају су имала више исламизираних чланова него православаца. Остало је много тога што се није могло избрисати и заборавити, језик, презимена и бројни обичаји (31, 10-104).

Исламизација³³ српског становништва у пљеваљском крају била је већа у првом периоду турске владавине, под притиском су мењана прези-

сније 1585. године помиње се као беглербег Багдада а следеће године султановим ферманом постављен је за беглербега босанског беглербеглука.

³³ Процесом исламизације, као и исељавањем дела хришћанског становништва током османске власти а нарочито у 17. веку, у великој мери измењена је

мена, а касније, због отпора исламизацији, презимена су задржавана. Процес превођења у ислам трајао је све до ослобођења од турске владавине 1912. године (23, 12). Званично, турске централне власти нису "одобравале" насилно превођење православног становништва у ислам. Отуда је занемарљив број муслиманских породица, у пљеваљском крају, које данас не знају своје православно српско порекло и своје сроднике међу Србима (115, 12). Да су српског порекла, истицали су и многи угледни муслимански прваци пре ослобођења од турске владавине, а то су: Омер бег Бајровић, Мурат бег Селмановић, Ахмет бег Кучевић, Дервиш бег Љубовић, Сулејман Пашић Скопљак, Махмут Беговић, Осман Ђукић и други (116, 4-12).

Исламизација православног становништва овог краја резултат је дуго-трајне турске владавине српским земљама. Према првим турским дефтерима, односно поименичним пописима санцака и вилајета у српским земљама, муслимани се могу избројати на прсте једне руке (1, 22-28). У почетку Срби су се изјашњавали као муслимани у Пљевљима, жупским селима и селима ближим већим градским насељима, поред путева, у близини тврђава и на другим стратегијским тачкама и локацијама. Ту су постављани да буду посматрачи и ослонци турске власти. Касније муслимана има и у вишим и мање плодним пределима, али ређе у пасивнијим и забаченијим крајевима. Први већи облик (насилне) исламизације био је одвођење српског робља у заробљеништво, потом отимање српске мушке деце у турску војску "данак у крви", и превођење појединаца, породица, па и крајева у мухамеданску веру. Према истраживањима Срби у пљеваљском крају су веома ретко примали ислам, упркос великим угњетавањима, невољама и варварским методама којима су се Турци служили. Највећи број муслимана у овом крају су дошљаци из околних крајева, а посебно из Старе Рашке (116, 4).

О процесу исламизације говоре бројни извори домаће и стране провенијенције. Иван Косанчић забележио је 1913. године "... да у садашњем муслиманском становништву у новопазарском санцаку има много истурчених Срба који су прешли у ислам највише сто година наовамо, а многи и доцније ... није било давно када су се женили и удавали из православних породица, чували су дуго помен на своју славу и задржали још презимена како се пак истим зову од старина и њихови рођаци који осташе у православљу" (78, 25). Француски филолог и антропологеограф Гастон Гравје 1913. године констатује да "... скуп крајева за које се уобичајило да се означавају под именом "Новопазарски санцак" ... очувало је становништво исте расе, истог језика, истог заједничког начина настањивања и

верска структура становништва овог краја и одређен даљи развој Пљеваља као оријенталне касаве и седишта херцеговачког санцака.

са истим владајућим типом живота ... То становништво је српске крви, типа и језика, али се дели ... на два врло одсечена елемента; с једне стране муслимани, а с друге православни хришћани. Једни се називају Турци, а други Срби" (39, 6 и 10). Симон Јовановић, аустроугарски вицекомезул у Београду, потом цивилни комесар у Пљевљима, констатује да "становништво у Пљевљима чине Срби у две вере". Научници Павле Шафарик, Фрањо Миклошић и Ватрослав Јагић, заступају становиште да "становници Босне и Херцеговине и других области, упркос различитости вероисповести, чине са свим осталим Србима етничку целину". Мурат Шећеровић каже "Муслимани Санцака претежно су словенске крви ... Муслимани Санцака разликују се од Срба само по вери и верским обичајима, дочим су им један језик, једна крв, једни обичаји" (172, 37-45).

Од 18. века снажан турски феудални систем, угњетавање и експлоатација Срба, довели су до веома тешког стања у овом крају. Тежак положај православног становништва најбоље одсликавају писани извори из Манастира Света Тројица. За султана Мухамеда другог кажу да је *"злочестиви, злонамерни и несити"*, а султана Бајазита другог називају *"варварски цар"*, а о владавини султана Сулејмана извори говоре *"велика нас нужда од њих бијаше јер смо имали имања и све нам одузимаху, једни придолажашу, а други су одлазили и све што смо сакупили узимаху"*. У таквим околностима, православни народ није имао великог избора, или да прими ислам или, како је то најчешће било, да се исели. Незадовољство је будило националну свест што је кулминирало бројним бунама, хајдучијом и устанцима и у овом крају. Срби у пљеваљском крају су активно помагали борбе против Турака и у Србији и у Црној Гори. Велико јунаштво исказано је у шаранској бици 1862. године, бабинској буни 1875. године и у борбама у Какмужима, Бобову и Премћанима 1875. године. Чете из овог краја су се бориле на Јаворју, Прибојској Бањи, Сјеници, Прошћењу и другим местима. Устанке су Турци гушили уз крваве репресије и одмазде, паљење домова и пустошење целих села, што је био узрок масовних иселавања, најчешће према Ужицу, Ваљеву и Шапцу и слободним крајевима Црне Горе. Упоредо с тим, у пљеваљски крај досељавао је велики број мухаџира, нарочито из југозападне Србије, никшићког и колашинског краја (71, 146-155).

После бројних сељачких устанака турска власт је била приморана да 1859. године донесе Саферску (фебруарску) уредбу, која се односила и на пљеваљски крај. Према тој уредби величина аграрног хака (дажбине) била је четвртина од усева, трећина од сена и половина од воћа. Предвиђено је било да се хак не може мењати на штету чифчије, као и начин његовог сакупљања. Ага је био дужан начинити кућу чифчији и потребне штале, а чифчија је имао право прече куповине земље коју обрађује.

Аге су проглашене власницима земље³⁴, а спорове са чифчијама решава-
ле су среске скупштине, а била су чифчијама и загарантована наследна
права. Одредбе ове уредбе, у пракси, нису примењиване и поштоване, а
после српско–турских ратова 1876–1878. године, скоро да се нису уоп-
ште ни помињале. Права српског становништва су потпуно погажена, па
је уместо четвртине наметнута трећина, а после трећине половина и це-
локупни приходи од воћа (170, 18-20 и 56); 171, 21-22).

Од Берлинског конгреса (1878) до балканских ратова (1912/13) у Ра-
шкој области, а то значи и у пљеваљском крају, плаћани су бројни поре-
зи³⁵ (160, 2-4): (1) главни државни порез, десетак–десетина (од 1901.
осмина), (2) порез на земљу (емлаћ), (3) порез на зграде и окућницу, (4)
порез на крупну стоку, (5) порез на ситну стоку и пчеле, (6) порез по
глави становника, (7) порез на школе (меариф), (8) порез на саобраћај,
(9) порез на судство, (10) порез на трговину и занате, (11) порез на шуме,
(12) порез на турску војску (војница), (13) порез за муслиманске избегли-
це, (14) порез на свиње, (15) порез на цибру и други бројни порези (170,
18-20 и 56). Због тешких услова за живот у пљеваљском крају, упућива-
не су молбе и жалбе турским властима да се стање промени или у најма-
њу руку поправи, али без успеха. Српско становништво је потом дизало
побуне, одлазило у одметништво у планинске пределе Љубишње, Кова-
ча, Лисца, Црног врха, Краљеве горе и друге, а део становништва се исе-
љавао. Турска жандармерија је у многим случајевима са оружјем избаци-
вала целокупне српске породице са имања, рушила терала имовину и
ломила покућство и чинила тешке зулуме, који су увек остајали нека-
жњени. Чифчије су избегавале да се жале вишим органима, јер су се
плашили још већих одмазди (109, 130-132).

У пљеваљском крају, поред прогона чифчија сањихових имања, аге и
бегови су отимали црквена и манастирска имања, а то се радило и поред
тапија на та имања. Отета имања аге и бегови су уписивали као своја.

³⁴ У Османском царству постојале су три категорије власништва над земљом:
државна, харачка и ушријска земља. Власништво над земљом није било униформ-
но уређено у свим деловима Царства, чиме су се поштовале специфичности поје-
диних области. Земља у Херцеговачком санџаку и уопште на Балкану, припадала
је категорији државне-миријске земље, што значи да је сва земља изван насеље-
них места била власништво османске државе, односно владара, који је ту државу
представљао.

³⁵ У документима се термини цизија и харач употребљавају као синоними за
означавање пореза-главнине. Цизија као порез називала се главнином, што ука-
зује на то да је њу плаћао сваки пунолетан и за рад способан мушкарац, а од
овог правила је било одступања, те се у европским деловима Царства, цизија
убирала по домаћинству.

Отпор српског народа, турској владавини, пружан је континуирано од 14. века па до ослобођења 1912. године. Манифестовао се најпре у виду бројних побуна, буна, устанака, а када су основане српске државе (Србија и Црна Гора), вођен је велики број ратова против турске власти. Устанак у Херцеговини 1875. године подстакао је на побуну све остале крајеве (55, 11). У то време пљеваљски крај био је у административно–територијалном смислу у саставу Новопазарског санцака (39, 6 и 10). Године 1872. из Босанског вилајета издвојен је Новопазарски санцак и формиран Новопазарски вилајет у чијем саставу је остао пљеваљски крај (43, 23). Већ 1877. године Новопазарски санцак припојен је Косовском вилајету, у чијем саставу остаје до ослобођења 1912. године. Натерана догађајима, желећи да сачува свој утицај, Порта је 1880. године из Новопазарског санцака издвојила пљеваљску и пријепољску казу и прибојски мудирлук и од њих формирала посебан Пљеваљски санцак, коме је касније припојена и доњоколашинска каза. Турски зулуми су све већи, достижу последње границе издржљивости (111, 15-17). У ширем подручју Пљеваља, у 1875. години, велики простор захваћен је побуном. Неколико дана касније устанак стиже до Таре. Од Доњег Колашина до Пљеваља народ се дигао на оружје (71, 146-155).

Настављено је супротстављање турским зулумима, ратовима Црне Горе и Србије против Турске и бројним бунама. Поред Бабинске, позната је и Раоничка буна (1903–1907. године) у западном делу Рашке области укључујући и пљеваљски крај. Након буне, дошло је до Првог балканског рата, који је, коначно донео слободу и пљеваљском крају (31, 156). После Берлинског конгреса Аустроугарска је заузела отворен антисрпски курс, настојећи да неутралише српски национално–ослободилачки дух и неизбежно спајање Србије и Црне Горе (31, 10-104).

Аустроугарска је тајно подстрекивала и отворено подржавала сеоске немире и побуне, утврђивала гарнизон у Пљевљима, подстицала исељавање православног становништва у Србију, како би ослабила српски интерес у Косовском вилајету. У Пљевљима, Аустроугарска је отворила и основну пучку школу на српском језику, с циљем да се придобију деца која би касније наставила школовање у аустроугарском духу. У 1890. години Србија је покушала да отвори и конзулат у Пљевљима. У неослобођене српске крајеве, међу којима је и пљеваљски, шаљу се учитељи, отварају се основне школе и књижаре, оснивају певачке дружине и читаонице, дотурају новине, часописи и књиге из Србије, Црне Горе и Русије. Таци се примају на школовање из неослобођених крајева и враћају се назад да ту раде и просвећују и покрећу народ на отпор против турске владавине и вишевековног зулума (152, 1-7).

Пљевља су од почетка 19. века све више живела животом граничних подручја. Од Првог српског устанка (1804. године) у Пљевљима се уочљиво пресецају две међусобно супротстављене политичко-културне и саобраћајне артерије, које су обликовале развој пљеваљског друштва и његових житеља (154, 147-161). Муслимани и Срби живе у ишчекивању: муслимани да ће Турска можда ипак успети да сачува власт у својим периферним областима, а Срби да ће брзо доћи час коначног ослобођења (80, 71).

Верска структура³⁶ становништва пљеваљског краја, утицала је не само на урбанистичко-архитектонско изглед вароши, него и на укупан друштвени живот. Муслимани су у 19. веку чинили већину у односу на православне, али у етничком погледу они су исламизовани Срби. Ретке су биле породице турског или другог несловенског порекла. У периоду 1908–1910. године, 190 породица мухаџира насељено је у пљеваљској кази из Босне и Херцеговине (78, 64-65). Муслиманско и православно становништво живело је углавном у засебним, одвојеним деловима вароши, и чинили су у културном и духовном погледу две одвојене средине. Јачањем модерне трговине, и модерније просвете, нарочито од времена доласка аустроугарске војске у Пљевља, православни и муслимани улазе у заједничке трговачке и друге послове, чиме се повећавају њихови социјални и људски контакти.

Економски живот у пљеваљском крају³⁷ има своје успоне и падове, али од средине 19. века он је све више под утицајем европске трговине и економских токова (177, 32-58). Већина пљеваљских трговаца извози пољопривредне производе, а увози индустријску робу. Извоз се одвијао преко Босне у Аустроугарску, Италију, Турску, Грчку и Блиски исток. Ипак, стеченим капиталом пљеваљски трговци започињу прве кораке у развоју пљеваљске индустрије пива, прехранбене индустрије, индустрије грађевинског материјала и млинске индустрије. Поред трговине, Пљевља су била позната и по веома бројним старим занатима, као што су обућари, ковачи, казанџије, кујунџије, златари, пушкари, пекари, вуновлачари, бербери, кројачи, терзије, ћурџије, колари и други (171, 21-22).

³⁶ Верска структура домаћих трговаца одговарала је у потпуности верској структури самих Пљеваља, па се тако међу трговцима јављају Срби и Муслимани. Сразмерно верском саставу насеља у целини, Срби су готово све до краја 16. века били доминантни међу трговачком популацијом Пљеваља.

³⁷ Привредна делатност Пљеваља од пада под османску власт, па до краја 18. века мењала се у складу са променама статуса овог градског насеља, од трга до касабе. О овом периоду економске активности која се одвијала из Пљеваља и у правцу Пљеваља, сведоче сачуване појединачне пословне књиге, које својим садржајем осветљавају делатност значајнијих дубровачких трговаца који су деловали на тремеђи данашње Србије, Босне и Херцеговине и Црне Горе.

У време турске владавине, простор средњовековне српске државе а тиме и пљеваљског краја, у културно-просветитељском погледу значајно стагнира (13, 34-47). Једини духовни, културни и просветитељски центри били су манастири и цркве, пошто турске власти нису дозвољавале да се граде нове светиње. О томе Танасије Пејатовић каже *"Није толико било стало до молитве колико до збора и заједничког састанка око црква и манастира приликом већих празника"*. У Пљевљима је 1745. године постојала и радила основна манастирска школа, најстарија основна школа у Рашкој области и данашњој Црној Гори. Како каже Петар Митрофан у *"Политици"* 1940. године, *"у турско доба књиге се нису могле слободно ширити, оне су се могле кријумчарити"*. Он даље каже *"Лакше је било пронети кроз Турску онога доба комитску бомбу него какву књигу"*. Турски закон је тек 1867. године дозволио Србима да могу да отварају своје школе. На иницијативу појединаца и црквено-школске општине, 1868. године отвара се прва а потом и друге основне школе у овом крају (119, 211-235).

Касније, једина и најстарија нижа гимназија на простору Рашке области и Косова и Метохије, отворена је Српска гимназија у Пљевљима 1901. године, а оснивачи су Министарство иностраних дела Краљевине Србије и Српска православна црквено-школска општина у Пљевљима (119, 211-230). Административна уређеност школе, наставни план и програм били су исти као и у гимназијама у Србији, с тим што се у пљеваљској гимназији учио турски језик уместо немачког. У Пљевљима је 1889. године основано и Српско певачко друштво *"Братство"*. Касније ничу многа културна, хуманитарна и струковна удружења. Најпре су основана Српско-муслиманско певачко друштво *"Гајрет"* (112), и Црвени крст, а затим Коло српских сестара, Соколско друштво, Јадранска стража, Аеро-клуб, Женска подружница, Учитељско удружење, Удружење официра и ратника, Студентско удружење и многа друга (4, 77-95).

Просвета и култура су поред трговине, индустрије и архитектуре, били најбољи показатељи модернизације пљеваљског друштва, у првом реду међу Србима. Тенденција за културном доминацијом муслимана проистицала је из чињенице да се описмењавање одвијало на турском језику. При српским манастирима су постојале манастирске школе за описмењавање ђака и преписивање књига. Забележено је, да је 1849. године отворено таслицанско (пљеваљско) училиште, а у њему су деца обучавања у слабом читању часловца, псалтира и мјесецословца, затим у слабијем писању и численици. Дуго времена учитељи су били полуписмени људи, а касније су долазили школовани богослови и учитељи. Помоћ у новцу и књигама пружала је Кнежевина Србија, а касније у извесној мери и Кнежевина Црна Гора (53, 29-30).

Извор: Мишовић, С., Докторска дисертација, Београд, 2004. године

Слика 1: Манастир Света Тројица

Једну од најзначајнијих улога у просвећивању, православног становништва пљеваљског краја, за време турске владавине, имао је манастир Света Тројица³⁸ у Пљевљима (53, 29-31). Потиче с краја 15. или с почетка 16. века, још пре доласка Турака. У почетку манастир се помиње као манастир Врхобрезница. Подигао га је Стеван Немања, Савин отац, као значајно седиште монаха. Манастир има изузетно богату културну и историјску прошлост. Обновљен тридесетих година 16. века, на старим темељима изграђен је његов наос, а 1592. године цркви је дограђена припрата са куполом. Исте године је поп Страхиња из Будимље фрескама исликао припрату, а 1595. године и наос. Коначан изглед црква је добила 1875/76. године када је дозидана спољна припрата. Манастир је добио

³⁸ Манастир Света Тројица представља једно од ретких седиште монаха Српске православне цркве. Први писани помен сеже у четврту деценију 16. века, али то не мора да буде и сасвим извесно и није датум када је основан. Имајући у виду чињеницу да османска власт није дозвољавала изградњу нових хришћанских богомоља, већ само обнову постојећих, могло би се претпоставити да је манастир Света Тројица изграђен на темељима мирске цркве или седишта монаха основаног пре 1465. године. Због тога се вероватнијим и прихватљивијим чини датовање оснивања манастира у годинама које претходе турском освајању Херцеговине (и пљеваљског краја), дакле пре 1465. године.

конаке 1859. године. Манастир има изузетно стару и вредну ризницу и библиотеку³⁹ (12, 5-20).

Извор: Мишовић, С., Докторска дисертација, Београд, 2004. године

Слика 2: Хусеин-пашина цамија

Један од најзначајнијих споменика исламске архитектуре у пљеваљском крају је Хусеин-пашина цамија⁴⁰, саграђена између 1569. и 1594. го-

³⁹ Помен о манастиру Света Тројица не налазимо у записима европских путописаца, пре свих Француза, који су у 16. веку путовали на Порту караванским путем од Дубровника, преко Пљеваља. Разлог, сасвим је извесно, јесте сам положај манастира, који као да је вештом руком скривен од радозналих погледа путника намерника. С друге стране, Света Тројица је међу Србима била надалеко познато духовно и културно седиште, чији је значај превазилазио регионалне границе.

⁴⁰ Хусеин-пашина цамија представља пример исламске како сакралне, тако и световне архитектуре и уметности у пљеваљском крају и у ширем региону. Она заузима истакнуто место међу споменицима исламске уметности, чак на територији бивше СФРЈ, јер по свом архитектонском типу и карактеристикама представља јединствену грађевину ове врсте. Повода за градњу овакве уметнички вредне цамије у Пљевљима има више. Међу првима су политички разлози, јер се мора имати у виду чињеница да су управо у периоду њене изградње вршене најобимније припреме за премештање седишта санџака из Фоче у Пљевља. Друго, то је раз-

дине (3, 88). Џамију је подигао Хусеин-паша Бољанић из села Бољанићи. Квадратне је основе са ниском куполом уз коју се складно уздиже 42 метра високи минарет, президан након удара грома 1911. године. У џамији се чува неколико вредних старих рукописа и штампаних књига. По складним пропорцијама и неимарској вештини Хусеин-пашина џамија спада у ред најзначајнијих грађевинских објеката из турског времена, а по богатству унутрашње и спољашње декорације спада у ред најбогатијих џамија у земљи и окружењу. У Хусеин-пашиној џамији чува се Ко'ран, ремек-дело исламске културе из 16. века, настао највероватније 1579. године. Спада у ред најлепших исламских рукописа сачуваних код нас. Поред Хусеин-пашине џамије, у Пљевљима се налазе и џамије: Ризванија код Милетбаште; џамија на Серхату и у Пенди и остатак џамије на Јалији.

4. ПЉЕВАЉСКИ КРАЈ ОД ПРВОГ БАЛКАНСКОГ РАТА ДО ПОЧЕТКА ДРУГЕ ДЕЦЕНИЈЕ 21. ВЕКА

После анексије Босне и Херцеговине у Пљевља и пљеваљски крај доселио је велики број мухацира (муслиманске избеглице) (70, 135-144). У току Првог балканског рата Турска је са својом војском повукла и своје чиновништво. У Турску су се тада одселиле многе муслиманске породице. Након разграничења између Србије и Црне Горе (1913) у пљеваљски крај досељавају породице из Црне Горе. Због тога је у периоду од неколико година дошло до значајне промене етничке и верске структуре становништва.

Већ 1914. године избио је Први светски рат и нова окупација пљеваљског краја од 1915. године. Аустроугарска је напустила овај крај 1918. године након завршетка рата. Од 1922. до 1929. године пљеваљски округ био је у саставу Ужичке области са седиштем у Ужицу са истом среском и општинском поделом. Од 1929. до 1941. године формиран је само пљеваљски срез са седиштем у Пљевљима у саставу Зетске бановине. Наредних година долази до заостајања у привредном развоју пљеваљског краја.

После 1912. године покренуто је питање разграничења између Србије и Црне Горе (153, 12). Српска влада била је спремна и за организовање народног плебисцита, али то није одговарало црногорској влади. Хрони-

добље дугог везировања Мехмед-паше Соколовића као и деловања његових сродника и сународника на високим положајима у румелијском елајету, који су настојали да оставе на овим просторима што већи број значајних задужбина. Није занемарљива ни чињеница, да је ово период деловања чувеног османског уметника, архитекте, неимара Синана, који се старао о градитељству у Османском царству и када османска архитектура и занати достигну свој врхунац.

чари су забележили речи које су се чуле у народу "Шта ће нам сада ти међаши, зар није било довољно 500 година што нас је Турска раздвајала". У разграничењу територије између Црне Горе и Србије, спорна су била села Јабука, Камена Гора, Доње Матаруге, Велика Жупа и Отиловићи. На територији коју је ослободила српска војска формирана су два округа: новопазарски и пљеваљски. У састав пљеваљског округа ушли су: половина пљеваљског, пријепољског и нововарошког краја. У пљеваљском округу формиран су срезови: пљеваљски, пријепољски и нововарошки. У пљеваљском срезу биле су општине: Бољанићи, Ђаковићи, Сочице, Отиловићи, Крћевине, Крњача, Готовуша, Забрђе, Бучје, Ковач и Пљевља. Мало је познато, да је пљеваљски округ у Краљевини Србији постојао све до 6.12.1913. године, када су српске војне и цивилне власти напустиле Пљевља (70, 135-144; 67).

У првобитној опцији разграничења, било је предвиђено да и Пријепоље припадне Црној Гори, а на другој страни велики број грађана пљеваљског краја био је за присаједињење Пљеваља и целог краја Србији. Објашњавано је, да је Србија у већој могућности да пружи политичку и економску сигурност (67, 6-8). Пре коначног споразума о разграничењу, угледни национални, јавни и научни радник Сретен Вукосављевић, послао је писмо Николи Пашићу, тада председнику владе Србије, у којем истиче жеље становништва пљеваљског и пријепољског краја за присаједињење Србији. У писму он каже *"Срби из вароши Пљевља и Пријепоље не желе управу која не стоји на вишем културном ступњу од оног на коме се она налази", "...везе Пљеваља са Србијом много су интимније него са Црном Гором, а ужички, пљеваљски и вишеградски регион чине једну географску и привредну целину..."* Српска влада и њен председник нису удовољили тим захтевима, па је потписан споразум о разграничењу, према коме је гранична линија повучена према карти аустроугарског генералштаба, чиме су Пљевља припала Црној Гори у границама данашње општине – краја (70, 135-144; 67).

Стање после 1912. године у пљеваљском крају било је доста тешко. Веома је мали број кућа од чврстог материјала (зидане), углавном су рађене од брвана (брвнаре). Уочљиве су биле разлике између муслиманских и православних кућа. Просечно домаћинство имало је шест до седам чланова, у домаћинству влада слога, али је живот у хигијенском погледу био лош. Образовање становништва је било запостављено, тако да код сеоског становништва скоро и није било писмених. Рудно богатство је било пронађено, али је мало експлоатисано. На граници према Босни биле су три царинарнице: на Метаљци (Свијетло Борје), Сјеверину и Прибоју (на Увцу). На Ђехотини, према територији Црне Горе била је царинарница. У овом периоду исхрана становништва је лоша, а пшенич-

ни хлеб је редак. Сеоско становништво пљеваљског краја било је сиромашно. Занатство је било недовољно развијено (154, 147-161).

Краљевина Југославија је 4.10.1929. године подељена на девет бановина. Према новој административној подели Зетска област постаје Зетска бановина, са знатно проширеним границама (72, 127-133). Пљеваљски крај налазио се у саставу Зетске бановине, која је имала површину од 30.741 km² са 782.972 становника (попис 1921) (72, 127-133). Пљеваљски срез је имао 12 општина. Од укупно 349 државних зграда у бановини, у пљеваљском крају било је 11, од тога 8 из унутрашњих послова и по једна из грађевинарства, просвете и социјалне политике, и биле су 4 бановинске зграде из пољопривредног одељења. Од 18 болница у бановини, у Пљевљима је била једна и један Дом народног здравља са осам одељења. У пљеваљском крају, основано је 1924. године Соколско друштво са 186 чланова, а 1927. године Месни одбор Народне одбране са 64 члана. Пљеваљски крај је припадао пећкој епархији са 9 парохија и Црногорско-приморској Митрополији. Исламска верска организација била је у оквиру вакуфско-меарифског повереништва (72, 127-133).

У Пљевљима је 1920. године почео с радом првостепени суд, а 1930. године он прераста у срески суд са одељењем Шеријатског суда. Од ослобођења од турске владавине, стално је актуелизовано такозвано "Санџачко питање", а покретач је била Аустроугарска. Још у току Првог светског рата (1914-1918) Аустроугарска је режирала одржавање конференције муслиманских првака бившег Новопазарског санџака 1917. године у Сјеници (146, 21-37). На тој конференцији донета је Сјеничка резолуција којом се територија Новопазарског санџака, одваја од Србије и Црне Горе и припаја Босни и Херцеговини у саставу Хабзбуршке монархије. Пљеваљски крај, мимо воље народа Србије и Црне Горе, припао је Босни и Херцеговини, односно Аустроугарској. До остварења Сјеничке резолуције није дошло јер је војска Краљевине Србије поново ослободила Рашку област 1918. године, а тиме и пљеваљски крај (72, 127-133).

Привредна заосталост пљеваљског краја, између два светска рата, вуче корене из времена турске владавине. Грађански сталеж бавио се занатством и трговином. Од некада развијеног српског средњовековног државног, духовног и привредног седишта, овај крај је постао неразвијена провинција, са заосталим аграрним односима, без индустрије, савремених путева, здравствених установа, мало школа и других културно-просветних установа. Први водовод у Пљевљима направљен је још у 17. веку, у доба турске владавине, од трупаца од боровог дрвета, а главни извор био је извор Брезнице, на којем је подигнут зид-брана (102, 8-11). Испред Хусеин-пашине џамије налазиле су се теразије за одвођење воде у више делова града (војне касарне – турске на Стражици). Између два

светска рата водовод је продужен од Долова до града. Болница у Пљевљима почела је с радом одмах после Првог светског рата, а била је смештена у згради на Доловима коју је у ту сврху саградила Аустроугарска. У здравственој служби 1930. године било је запослено свега 10 лица, а када је почео Други светски рат у Пљевљима су била само два лекара (13, 34-47 и 69).

Пљеваљски крај на почетку друге деценије 21. века, административно-управно функционише са вишестраначком скупштином у којој има 35 одборника и локалном самоуправом организованом у пет секретаријата. У саставу општине има 21 месна заједница од којих су четири градске. У привредном погледу овај крај представља рударско-енергетски ресурс са значајним шумским потенцијалом и традиционално јаком дрвно-прерађивачком индустријом и пољопривредом. Данас на простору пљеваљског краја постоји 16 матичних школа (три градске) са 42 подручна одељења. Средњошколско образовање одвија се у две школе, гимназији "Танасије Пејатовић" и Школском центру. У области културе поред неколико аматерских удружења и Међурејубличке заједнице за културно-просветну делатност, делују још две професионалне установе културе. Народна библиотека "Стеван Самарцић" основана 1945. године располаже солидном опремом и богатим књижним фондом од око 60.000 књига и око 7.000 јединица периодике. Завичајни музеј основан 1952. године, комплексног је типа са одељењима за археологију, етнологију и историју. Располаже богатим фондусом од 5.000 музејских јединица.

III

САВРЕМЕНИ ДЕМОГРАФСКИ ПРОЦЕСИ У ПЉЕВАЉСКОМ КРАЈУ

Под становништвом пљеваљског краја подразумевају се сви појединци и породице који настањују његову територију, укључујући и становништво на привременом раду изван простора овог краја и у иностранству. Становништво пљеваљског краја обухвата све његове материјалне и друге вредности представљене на његовом простору и у другим културно-историјским институцијама. Да би се целовито проучили савремени демографски процеси, у овом крају, неопходно је сагледати кретање броја становника, густину насељености, територијални размештај, број, величину и структуру домаћинства, природно кретање становништва, миграције и порекло становништва и дневне миграције становништва.

1. АСПЕКТИ РАЗМАТРАЊА СТАНОВНИШТВА

Становништво пљеваљског краја, разматра се из више аспеката. Најзначајнији су: политички, економско-социјални, геополитички, безбедносни, културолошки, верски и други. Разматрање из било ког од наведених аспеката, мора имати у виду међузависност са осталим аспектима, јер они заједно чине аспект комплексног разматрања становништва. Који ће аспект имати приоритет или највећу примену, зависиће од периода и услова у којима се разматра становништво овог краја.

(1) **Политички аспект**⁴¹ разматрања становништва пљеваљског краја подразумева квантитет и квалитет његовог учешћа у свим активностима реализације политичке функције на локалном па и на државном нивоу. Такође, становништво располаже друштвеним вредностима па тако и у решавању свих друштвених питања, јер је оно истовремено субјект и објект укупне политичке и друштвене делатности. Политику на локалном и државном нивоу воде људи⁴² (становници), па су истовремено сва

⁴¹ Види опширније у потпоглављу "Аспекти разматрања становништва".

⁴² Аристотел је као основно обележје човека истицао да је разумно биће, и говорио је "Онај коме ништа није потребно, јер је сам себи довољан, није део државе, већ је звер или бог".

политичка решења која доносе појединци у било ком политичком процесу, решења пре свега корисна и за становништво. Због тога политика би требала на прави начин да одговори на актуелне демографске токове, посебно негативне, и да их усклади са друштвено-политичким плановима за бољу будућност пљеваљског краја.

Политичке одлуке, на нивоу овог краја и на државном нивоу, требале би да обезбеде потребне механизме за опстанак и развој становништва у свим условима. У том правцу неопходно је информисање становништва о бројним питањима која може решавати само локална и државна политика (политичка власт), а најзначајнија су: заштита општег здравља; заштита здравља репродуктивног потенцијала овог краја; заштита здравља радног контингента; проналажење узрока старења становништва; проналажење решења за повећање стопе наталитета и смањење стопе морталитета; предузимање мера за очување животне средине која је у овом крају угрожена; и проналажење адекватних мера ради спречавања одлива становништва, нарочито спречавања даљег пражњења сеоског подручја.

У оквиру демографске политике, политичке одлуке на локалном и државном нивоу, требају донети мере ради: смањења емиграције и тежњи ка стварању услова да овај крај постане имиграциони простор; планирања породице и њеног развоја на селу; правовременог откривања наследних поремећаја; смањења морталитета одојчади који је данас висок; и превентивног деловања о штетности психоактивних супстанци. У том смислу политичке релације треба да осигурају динамичку равнотежу између становништва, свих расположивих ресурса и општег развоја пљеваљског краја како би се обезбедио његов сталан напредак.

(2) **Економско-социјални аспект**⁴³ разматрања становништва овог краја подразумева сагледавање његовог учешћа у свим економским активностима, које се одвијају ради унапређења квалитета живота, стварања могућности за задовољавање свих људских потреба, подизања нивоа социјалне сигурности грађана, обезбеђивање свих права становника у економској сфери и развоја превентивних програма у циљу смањивања ризика од нарушавања физичког и менталног интегритета становништва. У оквиру економског програма развоја пљеваљског краја, неопходно је дефинисати стратешке елементе социјалног развоја за одређени период, како би се обезбедило одвајање неопходних материјалних средстава у ту сврху. Становништво сваког па и пљеваљског краја представља основну снагу економског и привредног развоја.

Економско-социјални аспект обухвата пет група фактора који у основи одређују развој становништва пљеваљског краја. Прва група фактора од-

⁴³ Види опширније у потпоглављу "Економска структура становништва пљеваљског краја".

носи се на место становништва у процесу производње, почев од стицања квалификација за одређено радно место, преко обезбеђења адекватних услова за рад до заштите на раду и социјалног и здравственог осигурања произвођача. Друга група фактора односи се на регулисање места и адекватног третмана становника (грађана) према радној и старосној диференцијацији. Трећа група фактора подразумева разматрање односа становништва као произвођача и потрошача произведених добара. Ради се о правилности и праведности расподеле заједничких вредности, што посебно представља економску димензију развоја становништва у савременим условима. Четврта група фактора односи се на обезбеђење адекватног приступа становништва природним добрима овог краја и очувању човекове околине. То захтева осигурање динамичке равнотеже између становништва, расположивих ресурса који су у овом крају присутни и економског развоја, како би се обезбедио њихов сталан развој. Пета група фактора је производ претходних фактора, који обезбеђују услове за запошљавање (рад) и адекватан животни стандард становништва у свим условима.

(3) **Геополитички аспект**⁴⁴ становништва пљеваљског краја подразумева, пре свега, процену утицаја различитих демографских обележја на стабилност постојеће политичко-територијалне равнотеже његовог простора. То подразумева: унутрашњу стабилност територијалне организације овог краја; односе пљеваљског краја са суседним просторима (крајевима-општинама); размену добара са суседним просторима; политичку стабилност овог краја у простору Црне Горе; и учешће пљеваљског краја у решавању најзначајнијих политичких и економских питања на нивоу државе.

Питања на која треба дати одговоре кроз геополитички аспект разматрања становништва пљеваљског краја, могу се поделити на четири групе. Прва група питања односи се на разматрање густине насељености сеоског и градског подручја (региона). Овде треба имати у виду како слабија насељеност сеоског подручја утиче на укупан развој становништва и краја као целине. Такође, мара се узети у разматрање већа насељеност градског и приградских простора, и како она утиче на укупан развој становништва краја. Узима се у разматрање и густина насељености према суседним просторима. Друга група питања односи се на структуру и размештај становништва, односно како они утичу на заштиту територије пљеваљског краја. То подразумева разматрање мултиетничности и мултикултуралности овог краја. У погледу етничке и верске припадности овај крај представља "богатство различитости" које подстиче разумевање и миран суживот на овом простору. Трећа група питања обу-

⁴⁴ Види опширније у потпоглављу "Аспекти разматрања становништва".

хвата разматрање унутрашње правно-административне поделе и организације пљеваљског краја са становишта етничке и верске припадности становништва. То подразумева сагледавање територијалног размештаја етничких заједница на сеоском и градском подручју. Четврта група питања разматра однос већинске према осталим етничким заједницама на простору овог краја и какве последице може да има по стабилност односа ако та питања нису регулисана на прави начин.

(4) **Безбедносни аспект** становништва пљеваљског краја подразумева разматрање са становишта обезбеђења личне, имовинске и територијалне безбедности. Носилац опште безбедности је само становништво, а потом институције које се баве тим питањима као што су полиција, службе државне безбедности, службе цивилне одбране и заштите и друге институције локалне самоуправе и државне управе. То подразумева развој свести код сваког грађанина овог краја, да је његова безбедност најзначајнија вредност коју треба неговати у свим условима и у било којим периодима развоја. Такође, мора се имати у виду да је становништво витална вредност коју треба штитити и учинити је безбедном. Под активностима, на том плану, подразумева се оптимално отклањање свих врста угрожавајућих делатности које могу да буду испољене према становништву.

Безбедност становништва је сложен, динамичан и одговоран задатак локалне самоуправе и државних органа Црне Горе. Она се сматра најзначајнијом функцијом националног система безбедности. У остваривању безбедности није могуће апсолутно предвидети све субјективне околности које изненадним испољавањем могу радикално утицати на постојећи ниво заштите становништва. Независно од тога треба тежити константном обезбеђивању оптималне безбедности становништва у свим њеним елементима. У том смислу, становништво треба посматрати као појединца и групу (политичку, друштвену, економску, верску), чија безбедност може да буде на више нивоа и разматрана у ужем и ширем смислу.

У ужем смислу безбедност становништва пљеваљског краја представља оптималну заштиту грађана као појединаца (појединачна безбедност) и заштиту група (групна безбедност), од физичких угрожавајућих делатности чије се последице могу кретати до заштите физичког опстанка. Носилац безбедности појединца и групе су органи локалне самоуправе и државни органи. У ширем смислу безбедност становништва подразумева обавезу државе да заштити све грађане од носилаца угрожавајућих делатности, оних који нарушавају одредбе универзалне декларације о људским и грађанским правима. Оптимална безбедност становништва овог и сваког краја у ширем смислу, поред његове физичке безбедности подразумева пословну и здравствену безбедност, безбедне услове за живљење, безбедност артикала исхране, безбедност животне средине, одр-

жив животни стандард становништва и безбедност спровођења свих осталих људских права. Овде треба имати у виду неопрезност или недовољну спремност државе у погледу реализације свих елемената безбедности становништва од носилаца штетних друштвених и неприродних појава, попут наркоманије, алкохолизма, насилништва и слично.

(5) **Културолошки аспект**⁴⁵ разматрања становништва пљеваљског краја подразумева обезбеђивање поштовања властите и других културних вредности етничких заједница које живе на овом простору. Ово питање је непосредно одређивало и одређује општи правац развоја становништва у свим периодима. Колико је важно и како је ово питање решено у овом крају, указује висок ниво разумевања и међусобног поштовања између свих етничких заједница. Такође, неговање културних традиција и особености свих националних припадности, је темељ развоја целокупног становништва и пљеваљског краја и у наредном периоду. Поштовање културно-историјских споменика свих етничких заједница, је мост изграђеног међусобног односа између припадника, првенствено српског, црногорског и бошњачко-муслиманског становништва на основи равноправности у свим областима друштвеног, економског и политичког живота овог краја.

(6) **Верски аспект**⁴⁶ разматрања становништва пљеваљског краја подразумева заштиту права верског опредељења сваког његовог становника. Једно од основних права човека-грађанина је право исповедања своје вере. То подразумева однос припадника већинске вере према припадницима осталих вера. Ово питање у пљеваљском крају је решено кроз поштовање властите и других верских заједница које су у њему заступљене. Такав, коректан однос верских заједница омогућио је решавање свих осталих значајних питања на овом простору.

2. БРОЈ СТАНОВНИКА

Бројно стање становништва је битан фактор за одлучивање у извршавању великог броја активности, почев од домаћинства, преко друштвених група па до друштва као највише категорије. Анализу бројног кретања становништва овог краја обухвата сагледавање броја становника по пописним периодима од 1921. до 2011. године. Такође, неопходно је сагледати кретање броја становника заједно, градског и сеоског по свим пописним периодима.

⁴⁵ Види опширније у поглављу "Демографске структуре становништва пљеваљског краја".

⁴⁶ Види опширније у потпоглављу "Верска структура становништва".

2. 1. Становништво до 1921. године

Број становника се мењао са развојем пљеваљског краја. Познато је да су пљеваљски крај насељавали Илири, Римљани, Срби и Турци. Највећи број података односи се на град Пљевља, а занемарљиви су подаци о кретању становништва руралних простора (села). Први званични подаци о попису становништва говоре да су Турци, три године по заузимању Пљеваља (1465. године), обавили попис 1468. године, у којем је забележено да "то насеље има 72 куће и 23 неожењена мушкарца" (21, 527).

Постоје подаци да су други попис Турци обавили у Херцеговини 1469. године⁴⁷ и у њему се помиње нахија Бохорић са селима Заврш, Бабино Брдо и Штакорина. У том попису евидентирана је и нахија Побраће. У наредном попису 1477. године⁴⁸, наводи се да Пљевља имају 101 кућу и 12 неожењених мушкараца. Овде је реч о пописима у нахијама Кричак, Матаруге и Кукањ. Према овом попису нахија Кричак имала је пет џемата (катуна) са укупно 247 кућа и 50 неожењених одраслих мушкараца. Становници нахије живели су у селима Пауче, Козица, Петине, Кржава, Буковица, Рађевићи и другим местима која нису идентификована. Нахија Матаруге имала је три џемата са 97 кућа и 10 неожењених мушкараца. Становници су живели у селима Бреза, Вруља и Љутићи. Нахија Кукањ имала је шест џемата са 178 кућа и 27 неожењених мушкараца. Становништво је живело у селима Мијаковићи, Варине, Косаница, Маоче и на падинама планине Љубишње. Неколико данашњих села, према овом попису, пописано је у оквиру нахије Комарница (припадала Шавнику), а то су села Бушње као зимовалиште џемата са 24 куће, Врба са 24 куће, Засеље и Плијешевина са 12 кућа, Крушево са 37 кућа, Потпеће са 40 кућа, Селац са 51 кућом, Тара са 5 кућа, Трновиће са 21 кућом (1, 14-148).

Већ 1516. године, исти извори наводе да ово насеље има 130 хришћанских и 20 муслиманских домова. Наведени пописи су били без констатације о броју становника, али се сматрало потребним колико насеље има домова (домаћинстава). Било је то у интересу успостављања турске власти, ради тачног прикупљања дажбина, посебно од затеченог православног становништва. У попису из 1516. године, први пут се говори о сталној насељености муслиманског становништва (у смислу верске припадности), од доласка Османлија у ове крајеве (21, 527).

⁴⁷ Према подацима из 1469. године нахија Кукањ просечна величина земљорадничког села у тој области била је свега 8 кућа, док је 1476/77. године износила 17,3 куће у насељу (Историја Пљеваља, стр. 110).

⁴⁸ Највећи број села 1477. године чак 22 села имао је 10 кућа и мање, 17 села имало је 10-20 кућа, 16 села 20-40 кућа и само два села више од 40 кућа (Беласица 54 и Глисница 85) (Историја Пљеваља стр. 110).

Према следећем попису из 1570. године, Пљевља се први пут помињу као касаба (насеље), а не као трг. У том попису се наводи да ова касаба има 195 кућа, од тога 125 кућа муслиманских и 70 кућа хришћанских. Из овог пописа се види да су Пљевља, у то време, била насељена претежно муслиманским становништвом, било да се ради о досељеницима (службеници или занатлије), или о православном становништву које је примило ислам. Да се ради о исламизацији, види се из пописа, у којем се помињу имена и презимена: Перване, син Милоша; Хасан, син Милашина; Илијас, син Бојића; Хурем, син Вуксанов; Перване, син Марка; Хосан, син Вукца; Скендер, син Влатка; и Хусеин, син Вукића. Неколико их је уписано као синови Абдулаха, што упућује на закључак о скоријем преласку у ислам, па због тога скривају очево име и хришћанско порекло (112, 82-86).

Табела 1: Становништво у периоду 1468-1918. године

Година пописа	Број становника -куће, неож.	Православно стан.-домова	Муслиман. стан.-домова.	Број домова - домаћ.	Број села или општина
1468.	72-23				
1477.	101-12				
1516.		130	20		
1570.	195	70	125		
1585.	175	56	119		
1611.	400	129	271		
1913.	7471	1701	5709	1539	Пљевља
1913.	18707	10647	8060	2547	Пљев. срез
1918.	17164	11082		3253	Пљев.срез села

Извор: Турски документи, обрада аутора

Према попису из 1585. године⁴⁹, наводи се да је у Таслици (Пљевља, турски назив), било 175 кућа. Ако овај број домова упоредимо са пода-

⁴⁹ Према пописном дефтеру из 1585. године наводи се да је нахија Кукањ обухватала: касабу Пљевља (Таслицу) са околних 110 сеоских насеља, девет мезри (ненасељени поседи), 28 читлука и три посебно удружена посуда. У дефтеру је наведен 1.891 посед различите величине и прихода. Од тог броја су 866 биле баштине а 672 читлука. Припадници исламске вере били су уживаоци на 1.534 посуда а преосталих 348 припадало је хришћанима. У поименичном попису људи према верској припадности наводи се да је било 82% муслиманско а 18% хришћанско становништво. У истом дефтеру уписана је и нахија Поблатје (Поблаће) која је била знатно мања и обухватала је 29 сеоских насеља, једну мезру, 6

цима из пописа 1570. године, видећемо да је упркос досељавању већег броја људи са херцеговачким санџак–бегом и повећањем броја администрације, број становника био мањи. Од наведених 175 кућа, 119 је било муслиманских, а 56 хришћанских (смањење за 25% у односу на претходни попис). Разлог за тако велики број муслиманског становништва, лежи углавном у повећању администрације која је у овај крај дошла из Херцеговачког санџака (Фоче)⁵⁰. Године 1611. путописац Лефевр, наводи да Таслица (Пљевља) има око 400 кућа, што је значило да је за протекли период становништво овог насеља удвостручено, али и даље без конкретних података о бројности (21, 531; 143, 112).

У 17. и 18. веку, услед бројних ратова и заразних болести (куга), однос муслиманског и хришћанског становништва се постепено мењао у корист хришћана. Куга је у пљеваљском кадилуку харала у 18. веку, а највећи број људи је страдао (умро) у периоду 1729-1739. године. Највише смртних случајева било је у Пљевљима (Таслици), а страдао је већи део муслиманског становништва. Куга се појавила 1813. године и ширила се све до 1.816. године. Подаци указују да је куга у Пљевљима⁵¹ 1836. године однела 42 живота. Током 18. века, у османским документима, пљеваљски (ташлички) кадилук састојао се од нахија: Пљевља, Кукањ, Вранеш, Кричко, Поблатје (Поблаће), Дробњак и Буковица. Многи савременици у својим делима са демографском тематиком, наводе константно повећање броја кућа и становништва у пљеваљском крају а нарочито у Пљевљима у 17. и 18. веку. Према њиховим подацима Пљевља су 1806. године имала између 5.000 и 6.000 становника, а већинско је било муслиманско становништво (179, 61-64).

Према опису аустријског конзула из Травника, Пљевља (Таслица) су 1811. године имала 3.000 људи исламске и 5.000 православне вере. У пописним војним дефтерима 1759. и 1835. године у пљеваљском кадилуку⁵²

читлука, један земун (већи комплекс обрадивог земљишта) и друге врсте поседова. У овој нахији наводи се 147 баштина и 105 читлука, где су власници на поседима били 201 муслиман и 51 хришћанин. У овој нахији наводи се да је било 84% муслиманско а 16% хришћанско становништво.

⁵⁰ Жан Палерн Форезјен прошао је кроз Пљевља 1582. године, и описује место као лепу варошицу где има базара и караван сарај. Путописац Евлија Челебија 1664. године сматра битним да наведе да у граду, поред две медресе, три мектеба, две текије, Хасан-пашиног имарета и хамама, постојала су и три преноћишта велика као безистан у облику тврђаве.

⁵¹ Пљевља су 1818. године задесила велика експлозија барута, када је погинуо велики број људи и изгорела је чаршија (нема тачних података о жртвама).

⁵² У 18. веку, у пљеваљском кадилуку, због самовлашћа и поступака појединаца или група (Османлија), становништво (православно) је због несигурности

помињу се нахије Кукањ и Поблаће (Поблатје). Према попису харачких глава 1819. године у пљеваљском кадилуку⁵³ је била 651 глава (људи). Од 1865. године Пљевља су једна од 11 каза новопазарског санџака. Први службени попис становништва обављен је 1851. године⁵⁴ за време Омерпаше Латаса. Према тим подацима у пљеваљском кадилуку био је укупно 781 муслимански дом са 2.845 мушких глава, и 967 домова и 3.760 хришћанских мушких глава. Према званичном турском попису из 1865. године у пљеваљском кајмакамлуку (Таслици) било је: православних 1.073 куће или фамилија и мушких глава 6.713; и мухамеданских кућа или фамилија 792 и мушких глава 2.935. Крајем 1871. године дописници су јавили да је у Пљевљима било 120 српских кућа и 650 турских (180, 651-663).

Према подацима достављеним од стране Рашко-призренске митрополије реформним турским органима 1903. године (180, 651-663), које не треба прихватити са великом поузданошћу, дати су пописни подаци о насељима и броју кућа у овом крају. Према том попису дати су подаци о селима: Црљенице 55 кућа, Југово 25 кућа, Готовуша 13 кућа, Бушње 11 кућа, Брвеница 16 кућа, Милунићи 11 кућа, Гуке 4 куће, Жидовићи 14 кућа, Потрлица 7 кућа, Бобово 56 кућа, Ограђеница 39 кућа, Глисница 28 кућа, Брвеница 23 куће, Мрзовићи 6 кућа, Зеница 5 кућа, Бошчиновићи 1 кућа, Забрђе 4 куће, Шумани 15 кућа, Љуће 13 кућа, Радосавац 2 куће, Видре 3 куће, Комине 2 куће, Пауче 2 куће, Збљево 6 кућа, Свркоте 6 кућа, Калушићи 10 кућа, Грево 10 кућа, Рабитље 7 кућа, Врба 35 кућа, Плијешевина 30 кућа, Хоћевина 25 кућа, Врбица 10 кућа, Бољанићи 59 кућа, Рајчевићи 12 кућа, Бавчина Ријека 17 кућа, Потпеће 16 кућа, Црнобори 12 кућа, Драгаши 16 кућа, Какмужи 46 кућа, Крће 45 кућа, Трновиће 10 кућа, Мељак 6 кућа, Поблаће 41 кућа, Отиловићи 29 кућа, Вијенац 12 кућа, Премћани 31 кућа, Пушањски До 12 кућа, Косаница 21 кућа, Мијаковићи 2 куће, Вити-

селило у друга насеља у суседству. У граду становништво је у појединим периодима било више оптерећено различитим незаконитостима од људи на селу.

⁵³ Пљеваљски кадилук се налазио у саставу босанског вилајета у којем је било 98.001 глава. Цизију су плаћали само хришћани који нису били у војној служби и она је износила 1809. године 3,2 пијастера а 1819. године 4,5 пијастера. Види опширније: Историја Пљеваља стр. 185.

⁵⁴ Према турском попису 1851. године било је код хришћанског становништва домова и мушких глава: Пљевља (Таслица) 115/900; Црљенице 13/120; Којовићи 5/40; Рудница 4/32; Замрштен 2/15; Југово 15/130; Крће 30/250; Бољанићи 15/127; Ковач 20/160; Жидовићи 9/89; Бушње 8/76; Брвеница 20/159; Глисница 15/125; Црно Брдо 20/162; Потоци 10/86; Орља 4/35; Врба 10/79; Подгора 10/80; Трновице 15/125; Плијешевина 12/105; Шљиванско 15/120; Лађане 7/59; Какмужи 15/123; Врбица 10/79; Бобово 35/278; Ограђеница 15/120; Потпеће 15/118; Крушево 4/30; Матаруге 60/405; Отиловићи 20/146; Бучје 13/102; Застене 5/38; и Пљеваљско Поље 200/1450. Види опширније: Историја Пљеваља стр. 195.

не 2 куће, Глибаћи 5 кућа, Влаховићи 3 куће, Крупице 123 куће, Вруља 9 кућа, Поткрајци 6 кућа, Братосавина 3 куће, Лијеска 6 кућа, Кордовина 12 кућа, Бељковићи 10 кућа, Водно 20 кућа, Градина 18 кућа, Козица 29 кућа, Подборова 5 кућа, Расно 3 куће, Обарде 19 кућа, Љутићи 31 кућа, Матаруге 39 кућа, Катун 21 кућа и Вашково 24 куће. Према овим подацима у појединим кућама могло се наћи и по 15-20 чланова, а очит пример је домаћинство Дамјановића у Југову које је бројало 45 чланова. Према попису становништва из 1913. године варош Пљевља су имала 1.539 домова и 7.471 становника, од чега 1.701 православног и 5.709 муслимана. Пљеваљски срез имао је 2.547 домова и 18.707 становника, од чега су 10.647 били православни, а 8.060 муслимани (66, 4-12; 180, 651-663).

По завршетку Првог светског рата у Пљевљима (180, 651-663) је било седиште пљеваљског округа који је обухватао два среза: Пљеваљски и Бољанићки. Пљеваљски срез сачињавале су општине: (1) Пљевља, са 1.317 домова и 5.752 становника, (2) Илино Брдо са седиштем у селу Забрђу, са 29 села и заселака, 481 дом и 2.459 становника, (3) Косаница са седиштем на Кутуши, са 20 села и заселака, 450 домова и 2.378 становника, (4) Матаруге, са 15 села и заселака, 271 домом и 1.899 становника, (5) Отиловићи, са 19 села и заселака, 203 дома и 1.399 становника, (6) Премћани, са 13 села и заселака, 240 домова и 1.491 становником, и (7) Хоћевина, са 22 села и заселака, 291 домом и 1.786 становника. Укупно у пљеваљском срезу било је 119 села и заселака, 3.253 дома и 17.164 становника. Бољанићки срез обухватао је општине: (1) Бобово, са 7 села и заселака, 157 домова и 883 становника, (2) Бољанићи, са 5 села, 530 домова и 3.300 становника, (3) Буковица са седиштем у Ковачевићима, са 22 села и заселака, 270 домова и 1.797 становника, (4) Готовуша са седиштем у Гнијеном Брду, са 17 села и заселака, 309 домова и 2.053 становника, и (5) Мељак, са 26 села и заселака, 299 домова и 1.950 становника. Укупно у Бољанићком срезу било је 84 села и заселака, 1.565 домова и 9.983 становника (180, 651-663).

2. 2. Становништво од 1921. до 1945. године

У овом периоду обављена су два пописа становништва 1921. и 1931. године и појављују се подаци о административним јединицама и броју становника. То представља нови почетак детаљнијег праћења кретања броја становника у овом крају. Према попису из 1921. године (179, 103), становништво пљеваљског краја живело је у два среза: Пљеваљски (34, 43) и Бољанићки. Срез Пљеваљски чинило је 6 месних подручја: Илино Брдо (2.747 становника), Косаница (2.353 становника), Матаруге (1.506 становника), Отиловићи (1.493 становника), Премћани (1.488 становника) и Хоћевина

(1.479 становника) и град Пљевља. Срез Бољанићки чинило је 5 месних подручја: Бобово (834 становника), Бољанићи (3.171 становник), Буковица (1.837 становника), Готовуша (1.962 становника) и Мељак (1.572 становника). Месна подручја чинило је више данашњих села (81, 106-109).

Већи број становника у пљеваљском крају имао је срез Пљевља (65,01%), а мањи срез Бољанић (34,99%). Број становника у срезу Пљевља већи је од броја становника градског подручја за 174,10%, а број становника среза Бољанић у односу на градско становништво за 47,51%. У овом периоду сеоско становништво (рурално) чинило је већинско становништво (20.442) са 76,28%, док је градско (урбано) чинило само 23,72% од укупног броја становника краја. Највећи број становника, од месних подручја, имали су: Бољанићи са 11,83% (3.171), Илино Брдо са 10,25% (2.747) и Косаница са 8,78% (2.353), од укупног броја становника пљеваљског краја.

Табела 2: Становништво 1921. године

Месно подручје	Пљеваљски срез (број ст.)	Бољанићки срез (број ст.)	Број домаћинст.	Број члан. домаћ.
Илино Брдо	2747		362	7,59
Косаница	2353		351	6,70
Матаруге	1506		209	7,21
Отиловићи	1493		198	7,54
Премћани	1488		187	7,96
Хоћевина	1479		199	7,43
Пљевља-град	6356		1965	3,23
Бобово		834	151	5,54
Бољанићи		3171	493	6,43
Буковица		1837	277	6,63
Готовуша		1962	298	6,58
Мељак		1572	210	7,49
Укупно	17422	9376		
Укупно пљев. крај		26798	4900	5,47

Извор: Подаци пописа из 1921. године (обрада аутора)

Верска структура у пљеваљском крају је била следећа: православно становништво бројало је 17.442 а муслиманско 9.356 лица. У Пљеваљском срезу било је 9.212 лица православних а 1.854 муслиманских лица. У Бољанићком срезу било је 5.807 православних и 3.569 муслиманских лица. У Пљевљима било је 2.287 православних и 3.933 муслимана. У овом периоду сеоско становништво пљеваљског краја чинило је апсолутну већину (76,28%) у односу на укупан број становника.

Основни разлози веће бројности руралног становништва били су: (1) изражена привредна неразвијеност градског подручја, (2) ослањање на екстензивну пољопривредну производњу, првенствено сточарство, (3) слаба развијеност индустријских производних капацитета, (4) мала могућност запошљавања у Пљевљима, (5) задржавање административних функција у месним подручјима, (6) недовољна развијеност Пљеваља као административног, привредног и културног центра, (7) неразвијена гравитациона функција Пљеваља као централног насеља, (8) слаба истраженост и експлоатација угља и других рудних потенцијала којима крај располаже, и (9) задржавање патријархалних односа у породици.

Према подацима из 1931. године, становништво овог краја било је размештено у срезу Пљевља. Поред града Пљевља, срез је чинило још 11 месних подручја: Бобово (1.090 становника), Бољанићи (4.259 становника), Буковица (2.508 становника), Готовуша (2.527 становника), Хоћевића (1.965 становника), Илино Брдо (3.606 становника), Косаница (2.015 становника), Матаруге (1.979 становника), Мељак (2.088 становника), Отиловићи (1.857 становника) и Премћани (3.113 становника). Месна подручја чинило је становништво више данашњих села (179, 105).

Пљеваљски крај, у односу на 1921. годину, бележи пораст становништва за 23,87% (6.398), што годишње износи 639,8 становника или 2,39%, и то представља средњи ниво пораста становништва. Пљевља бележе опадање броја становника, у односу на претходни пописни период, за 2,70%. Поред Пљеваља, опадање становништва бележи и месно подручје Косаница за 16,77%. Сва остала месна подручја бележе пораст становништва у распону од 24,38 до 109,21%. Највећи пораст становништва бележе месна подручја: Премћани са 109,21%, Буковица са 36,53% и Бољанићи 34,31%. Најмањи пораст становништва бележи месно подручје Отиловићи са 24,38%. И у овом периоду сеоско (рурално) становништво имало је апсолутну већину са 80,73% што представља повећање, у однос на претходни период, од 4,45%. Месно подручје Бољанићи је бројно мање од Пљеваља, за 1.939 становника или 45,62%, али су Пљевља и даље остала централно насеље са економским, политичким, културним и другим функцијама.

Запажено је, да је 90,91% месних подручја имало пораст броја становника, што упућује на закључак да је пораст бележило сеоско, а опадање градско становништво. Основни разлози повећања броја сеоског становништва, у односу на 1921. годину, су: (1) и даље слаба укупна привредна развијеност, (2) останак младих на селу и њихово везивање за земљу, (3) неповољне друштвено–политичке прилике, (4) неразвијеност Пљеваља као гравитационог центра, (5) и даље веома мала могућност запошљавања у Пљевљима, и (6) и даље задржавање патријархалног односа у породици.

Табела 3: Становништво 1931. године

Месно подручје	Број становника	Број домаћинстава	Број члан. домаћинства
Бобово	1090	183	5,96
Бољанићи	4259	702	6,07
Буковица	2508	261	9,61
Готовуша	2527	306	8,26
Хоћевина	1965	231	8,51
Илино Брдо	3606	630	5,72
Косаница	2015	218	9,24
Матаруге	1979	227	8,71
Мељак	2088	262	7,97
Отиловићи	1857	208	8,93
Премћани	3113	502	6,20
Пљевља-град	6856	1878	3,65
Укупно у пљеваљском крају	33896	5608	6,01

Извор: Резултати пописа становништва из 1931. године (обрада аутора)

У овом периоду, Пљевља као централно и гравитационо подручје краја, нису била још увек привлачна за сеоско становништво. Оно је, због недовољног привредног развоја Пљеваља, остајало на сеоским домаћинствима и поред пољопривреде и сточарства бавило се и другим пословима. То је било у зависности од потреба за обезбеђење што бољих услова за живот, већином, вишечланим домаћинствима.

2. 3. Становништво у периоду 1948. до 2011. године

После Другог светског рата десиле су се значајне промене које су битно утицале на даљи развој и кретање становништва у пљеваљском крају. Те промене су изазване трајањем бројних процеса, међу којима су: процес обнове после рата; процес обнављања привредних активности; процес стављања материјалних и људских ресурса у функцију изградње краја на новим основама; процес индустријализације; процес дерурализације; процес здравствене заштите становништва; процес подизања животног стандарда на виши ниво; и процес културног препорода. Наведени процеси су били и јесу различитог трајања и различитог степена утицаја на промене које су остављале позитивне или негативне последице.

У овом периоду обављено је осам пописа становништва: 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991, 2003. и 2011. године. Обрађени су детаљни пода-

ци о становништву по свим виталним елементима, што представља све-стран приступ праћења његовог кретања. Пљеваљски крај имао је 157 сеоских и једно градско насеље (Пљевља). У ратним догађањима, претр-пео је велике људске жртве и материјална разарања, што је имало непо-средан утицај на укупан број становника.

2. 3. 1. Становништво према подацима из 1948. године

Према подацима из ове пописне године становништво пљеваљског краја бројало је 35.926 лица. Број становника пљеваљског краја, у односу на попис из 1931. године, повећан је за 8,22% (2.730), што на годишњем нивоу изно-си 161 становник или 0,48% (179, 106). То представља веома мали пораст становништва за период од 17 година. Поред жртава у Другом светском рату, значајан узрок мањег пораста становништва лежи у интензивнијим миграцијама (емиграција), у периоду 1945-1948. година, посебно израже-ним ка простору Војводине и неким другим регионима Србије (Шумадија, Стари Влах и Рашка регија, Београд). Пљевља и даље бележе опадање броја становника за 3,06%. Остали део становништва среза Пљеваља бе-лежи повећање за 10,79% у односу на претходни пописни период. Оно је имало апсолутну већину од 83,29% од укупног броја становника среза.

Табела 4: Становништво 1948. године

Пљеваљски крај	Број становника	(%)
Сеоска насеља	29921	83,29
Пљевља	6005	16,71
Укупно	35926	100,00

Извор: Подаци пописа из 1948. године (обрада аутора)

И даље је изражено смањење броја градског и пораст броја сеоског ста-новништва. Основни разлози даљег смањења градског становништва су: (1) велики ратни губици у људству у Пљевљима, (2) још увек привредна непри-вличност градског подручја, (3) миграциона кретања становништва ка Ср-бији и другим градским центрима у Црној Гори, (4) поверење у пољоприв-редну производњу на селу, и (5) даља присутност патријархалних односа у породици.

Пљевља су и даље остала централно насеље краја, али су после 1945. године све израженија кретања становништва из села у град. Највећа сеоска насеља, у овом периоду, била су: Црљенице са 763 (2,12%), Љути-ћи са 674 (1,88%), Матаруге са 665 (1,85%), Горња Брвеница са 591 (1,65%), Глисница са 543 (1,51%), Какмужи са 536 (1,49%) и Отиловићи са 514 становника (1,43%). Месна подручја, из претходног пописног пе-

риода, сада села, немају ранији значај. На пример: Бољанићи, као месно подручје претходно су имали 4.259 становника (17 сеоских насеља), а према овом попису као село имају 188 становника.

2. 3. 2. Становништво према подацима из 1953. године

Према овом попису пљеваљски срез је имао девет општина: Бобово (1.446), Бољанићи (5.687), Брезница (4.999), Буковица (2.794), Косаница (3.269), Маоче (5.462), Мељак (3.468), Пљевља (7.521) и Забрђе (6.230). Од 158 насеља, општина Пљевља обухватала је 81 село или 51,27% (179, 107).

Број становника пљеваљског краја значајније је порастао, у односу на претходни пописни период из 1948. године, за 13,78% (4.950), што за петогодишњи период представља висок пораст броја становника. Годишњи пораст износио је 990 становника или 20,00%. После ратних страдања, овај период одликује пораст природног прираштаја становништва и убрзанији привредни развој краја. И даље је присутно исељавање становништва, првенствено, економска емиграција, али мања у односу на претходни период (до 1948). Пљеваљски крај, после два периода опадања, бележи значајнији пораст броја становника за 25,25% (1.516). Са убрзанијим развојем, посебно индустријским, град Пљевља постаје интересантнији као гравитациони центар за сеоско становништво и друга подручја у непосредном окружењу. Сам град имао је, у оквиру општине, 6.883 становника (16,84%), што је повећање у односу на претходни период од 878 или за 14,62%. Сеоско, са 33.993 или 83,16%, има апсолутну већину над градским становништвом.

Од општинских подручја највеће је Пљеваљско (81 село) са 18,40%, а потом следе Забрјско са 15,24%, Бољанићко са 13,91% и Маочко са 13,36%. Највећа сеоска насеља, у овом периоду, била су: Црљенице са 785 (1,92%), Матаруге са 775 (1,90%), Љутићи са 747 (1,83%), Горња Брвеница са 629 (1,54%), Глисница са 587 (1,44%) Какмужи са 585 (1,43%), Поблаће са 570 (1,39%), Косаница са 542 (1,33%), Отиловићи са 533 (1,30%), Козица са 529 (1,29%) и Велике Крће са 526 (1,29%) (141,21-24). Од највећих сеоских насеља само је Косаница општинско подручје у оквиру Пљеваљског среза (краја).

У овом периоду (1948–1953), заустављено је опадање градског и пораст сеоског становништва. Забележен је веома мали пораст градског становништва. Основни разлози пораста градског становништва су: (1) привредни развој града, (2) повећана могућност запошљавања младог становништва, (3) напуштање сеоских домаћинстава од стране младих, (4) интензивирање миграција село – град, и (5) подизање образовног нивоа становништва.

Табела 5: Становништво 1953. године

Општинска подручја у пљеваљском срезу	Пљеваљски срез	
	Број	%
Бобово	1446	3,54
Бољанићи	5687	13,91
Брезница	4999	12,23
Буковица	2794	6,84
Косаница	3269	7,99
Маоче	5462	13,36
Мељак	3468	8,48
Пљевља	7521	18,40
Забрђе	6230	15,25
Укупно	40876	100,00

Извор: Подаци пописа из 1953. године (обрада аутора)

У управној подели, у пљеваљском крају, у овом периоду, формиране су две општине Маоче и Забрђе, које тај статус нису имале, а у ранијим пописима нису имале ни статус месних подручја.

2. 3. 3. Становништво према подацима из 1961. године

Период карактерише напуштање средње административне поделе, па је становништво пљеваљског краја распоређено у 158 насеља (1 градско и 157 сеоских).

Становништво пљеваљског краја 1961. године (179, 109) је забележило пораст, у односу на претходни пописни период (1953), од 5.801 становника или 14,19%. Годишњи пораст износио је 725,1 становника или 1,25%, што представља средњу вредност пораста становништва. Град Пљевља доживљава убрзан привредни развој, посебно у области индустријске производње и енергетике, што повећава миграције село–град и ставља га у положај једног од најзначајнијих гравитационих подручја у ширем региону. Због тога градско становништво бележи запажен пораст од 3.249 или 47,20%, а то је повећање од 32,58% у односу на претходни период.

Период 1953.-1961. године обележило је смањење броја сеоског становништва са 83,16% (33.993) у прошлом периоду, на 78,29% (36.545) у овом периоду, у односу на укупно становништво пљеваљског краја. Основни разлог опадања броја сеоског становништва су интензивније миграције село–град изазване процесом индустријализације и постепено опадање природног прираштаја сеоског становништва. Упоредо са изменом броја градског и сеоског, мењане су и остале структуре становништва пљеваљског краја.

Табела 6: Становништво 1961. године

Пљеваљски крај	Број становника	%
Сеоска насеља	36542	78,29
Пљевља	10135	21,71
Укупно	46677	100,00

Извор: Подаци пописа из 1961. године (обрада аутора)

Од 158 насеља, пораст становништва забележило је 94 или 59,49%, док опадање је имало 64 или 40,51%. Број сеоских насеља чије становништво бележи опадање, повећан је за 30 или 88,24% (од 34 на 64) у односу на претходни пописни период. Највећа сеоска насеља, према броју становника, била су: Градац са 925 (1,98%), Шула са 909 (1,95%), Матаруге са 878 (1,88%), Црљенице са 844 (1,81%), Љутићи са 737 (1,58%), Какмуџи са 625 (1,34%), Козица са 622 (1,33%), Косаница са 602 (1,29%), Горња Брвеница са 594 (1,27%), Глисница са 588 (1,26%), Отиловићи са 523 (1,12%), Поблаће са 522 (1,12%) и Вруља са 514 (1,10%). Најмањи број становника имала су села: Плакала са 34, Моћевићи са 35, Тврдаковићи са 44, Лугови са 44, Букшићи са 58, Бјелошевина са 59, Јасен са 59, Јагодни До са 64 и Дубац са 63. Ова села су раније била засеоци, на планинама, а у овој територијалној организацији добили су статус сеоског насеља. Села су удаљена од Пљеваља више од 20 km. Услови живљења су врло неповољни, па је становништво после Другог светског рата одлазило у град и у друге крајеве Црне Горе и Србије.

У периоду 1948–1961. године забележен је највећи пораст становништва пљеваљског краја у целокупном периоду после Другог светског рата. Пораст је износио 10.751 становника (од 35.926 на 46.677) или 29,93%, што на годишњем нивоу износи 827 или 7,69%. За период од 13 година Пљевља бележе значајан пораст становништва од 4.127 (од 6.005 на 10.132) или 68,73%, што годишње износи 317,5 становника или 7,69%. Због ратних догађања, убрзаног процеса индустријализације и побољшања услова за живот, у овом периоду природни прираштај је био велик, а то је непосредно утицало на повећање броја становника.

2. 3. 4. Становништво према подацима из 1971. године

Пљеваљски крај има 158 насеља, од чега једно градско и 157 сеоских. Све до 1971. године, повећава се број становника а потом постепено опада све до пописа 1991. године. Основни узроци опадања становништва у периоду 1971–1991. године су: (1) опадање стопе природног прираштаја (опадања наталитета и пораст морталитета), и (2) наставак миграција (емиграција) становништва у иностранство и друге крајеве Црне Горе,

Србије и Југославије. Најизраженија је била економска емиграција, због немогућности запошљавања посебно млађег сеоског становништва.

Табела 7: Становништво 1971. године

Пљеваљски крај	Број становника	%
Сеоска насеља	32978	70,40
Пљевља	13865	29,60
Укупно	46843	100,00

Извор: Подаци пописа из 1971. године (обрада аутора)

Период 1961–1971. године одликује пораст индустријске производње, изазван већим инвестиционим улагањима у односу на претходни период. То је непосредно утицало на бржи пораст градског становништва. У појединим приградским насељима и насељима Градцу и Шулима деаграризација је узела маха, чему погодује карактер привреде. То је омогућило брже запошљавање полуквалификоване и неквалификоване радне снаге (шумарство, грађевинарство, текстилна индустрија). У овом периоду проширена је експлоатација руда којима је овај крај богат, али које још увек нису довољно истражене (126, 47-58).

Број становника пљеваљског краја и даље се незнатно повећава, за свега 166 лица (0,003%), а то припада ниском нивоу пораста. У односу на пораст становништва у претходном пописном периоду, забележено је његово значајно опадање од тридесет пет пута. Оно што је посебно интересантно за овај период, јесте даљи значајан пораст броја градског у односу на број сеоског становништва. Процент градског становништва увећао се за 29,60% од његовог укупног броја, а то значи да је повећано за 7,89% у односу на претходни период (21,71%). Процес деаграризације и повећање запошљавања у привреди града утицао је на промену односа руралног и урбаног становништва (70,40% : 29. 60%).

У истом периоду (1961–1971. година) остварен је пад броја становника у 139 насеља (од 158) или у 87,97% од укупног броја насеља. Само 19 насеља или 12,03% имало је повећање броја становника. То су приградска насеља или она која су на овој територији имала неке привредне капацитете. У односу на претходни период (1961. година), када је у 64 насеља опадао број становника, у овом периоду тај број је повећан за 117,19%. Становништво је мигрирало делом у град Пљевља, делом у друге центре у Црној Гори и Србији, а делом у иностранство.

У овом периоду, смањује се број сеоских насеља која имају више од 500 становника на 10 или 6,33% (у 1961. години било 13 или 8,23%). Највећи број становника, поред Пљеваља, имала су села: Шула 1.233 (2,63%),

Матаруге 818 (1,75%), Градац 810 (1,73%), Црљенице 751 (1,60%), Радосавац 646 (1,38%), Козица 601 (1,28%), Љутићи 593 (1,27%), Какмуџи 580 (1,24%), Косаница 556 (1,19%) и Горња Брвеница 518 (1,11%). Најмањи број становника имала су села: Плакала 21, Моћевићи 24, Прошће 40, Тврдаковићи 41, Јасен 42, Лугови 43, Маринац 47, Вукшићи 48, Црно Брдо 50, Ромач 50, Пижуре 51 и Бјелошевина 51. Настављено је опадање броја становника у селима.

2. 3. 5. Становништво према подацима из 1981. године

У односу на претходни период, становништво пљеваљског краја бележи бројно опадање за 8,14% (3.527). Настављене су миграције село – град. Градско становништво је расло за 9,17% (2.927) (179, 112). Пљевља постају све интересантнија и привлачнија за запошљавање. Сеоско становништво још увек чини већину укупног броја становника овог краја 61,23%. И у овом периоду настављен је процес деаграризације и интензиван процес индустријализације који су непосредно утицали на повећање броја градског становништва. Убрзано се одвијао истовремено и процес индустријализације града и неких околних села, као што су Градац, Шула, Отиловићи и Радосавац.

Табела 8: Становништво 1981. године

Пљеваљски крај	Број становника	%
Сеоска насеља	26524	61,23
Пљевља	16792	38,77
Укупно	43316	100,00

Извор: Подаци пописа из 1981. године (обрада аутора)

Од укупног броја (158), 146 насеља или 92,41%, у овом периоду остварило је опадање броја становника, а само 11 сеоских насеља бележило је повећање (углавном она насеља у непосредној близини Пљеваља). Само пет сеоских насеља или 3,16% има преко 500 становника, а то су: Шула 999 (2,31%), Црљенице 654 (1,51%), Радосавац 649 (1,50%), Градац 634 (1,46%) и Матаруге 548 (1,27). То су велика смањења у односу на претходни период. Пљевља и даље према броју становника расту и достижу више од трећине од укупног становништва пљеваљског краја. У овом периоду 60 сеоских насеља (38,22%) има мање од 100 становника, а најмању бројност су имала: Плакала 16, Маринац 16, Клакорина 20, Ромач 26, Хоревина 29, Мацари 28, Лугови 29, Бјелошевина 31, Јагодњи До 25, Јасен 29 и

Прошће 30. Сва ова села и у овом периоду остварила су пад броја становника и постала већином средине са старијим становништвом.

2. 3. 6. Становништво према подацима из 1991. године

У односу на претходни период број становника пљеваљског краја и даље је у опадању за (3.723 или 9,40%) (179, 113). Сеоско становништво је опало за 7.139 или 36,83% у односу на попис из 1981. године. Настављено је иселјавање сеоског становништва, тако да у појединим селима остају само старији људи. То је изазвало повећање градског становништва у укупном становништву, јер први пут има апсолутну већину са 51,00% (20.193). У односу на претходни период то повећање износи 12,23% (3.401). Пљевља, на основу потенцијала и развојних капацитета, израстају у значајан привредни и демографски центар ширег региона.

Табела 9: Становништво 1991. године

Пљеваљски крај	Број становника	%
Сеоска насеља	19385	48,96
Пљевља	20193	51,04
Укупно	39593	100,00

Извор: Подаци пописа из 1991. године (обрада аутора)

Док становништво Пљеваља бројно расте, сеоска насеља се све више празне, тако да у овом периоду опадање броја становника има 150 насеља (од 158) или 94,94%, а то значи да је пораст броја, поред Пљеваља, забележило само 7 приградских насеља. Свега четири сеоска насеља (2,55%) бележе пораст броја становника, а то су: Радосавац 702 (1,77%), Жидовићи 631 (1,59%), Комине 603 (1,52%) и Шула 592 (1,50%). Основни разлози повећања броја становника били су: (1) запошљавање младих у градским или приградским насељима, (2) пораст привредних функција приградских села, (3) потреба становања ближе месту рада, (4) пораст саобраћајне функције приградских насеља, и (5) тежња за стварање бољих услова за живљење породице.

Повећан је број насеља испод 100 становника на 80 или 50,96%, што у односу на претходни период, представља повећање од 33,33%. Најмањи број становника имала су села: Јагодњи До са 4, Маринац са 5, Прошће са 6, Плакала са 7, Клакорина са 15, Ромач са 17, Маџари са 18, Кукавица са 19, Хоревина са 19 и Мирчићи са 20. То значи да 12,74% села има испод 20 становника, а то упућује на закључак да ће у блиској будућности, она и још нека села, остати без становника.

У овим селима процес деаграризације узео је великог маха. Напуштање села и запошљавање у граду довело је до повећаног пражњења села. Велики број сеоских имања остајао је необрађен или са старачким домаћинствима. То су већином планинска села са неповољним условима за живот. То је и поспешило интензивнију миграцију сеоског становништва.

2. 3. 7. Становништво према подацима из 2003. године

У овом периоду, пљеваљски крај бележи даље опадање броја становника у односу на претходни период. Према тим подацима крај је имао 36.913 становника или 2.680 (7,23%) мање него 1991. године, што на годишњем нивоу износи 223,33 лица. Настављена је тенденција даљег опадања броја становника у сеоским насељима, у односу на претходни период, за 4.578 лица или 30,71%, и пораста броја становника у Пљевљима као једином градском насељу за 1.913 лица или 9,47%. У овом периоду, пљеваљски крај је чинио 5,98% укупног становништва Црне Горе. Био је и сада је четврти крај према броју становника у Црној Гори (после Подгорице, Никшића и Бијелог Поља).

Табела 10: Становништво 2003. године

Пљеваљски крај	Број становника	%
Сеоска насеља	14812	40,12
Пљевља	22106	59,89
Укупно	36918	100,00

Извор: Подаци пописа из 2003. године (обрада аутора)

Највећа насеља према броју становника, у овом периоду, су: Пљевља 22.106, Жидовићи 661, Комине 583, Шула 547, Градац 378, Црљенице 372, Горња Брвеница 291, Вијенац 264, Матаруге 260, Катун 249 и Шумани 231. Ових 11 насеља чини 25.942 становника или 70,28% од укупног становништва пљеваљског краја у овом периоду. Најмања насеља према броју становника су била: Странице, Паљевине, Вукшићи и Мацари без пописаних становника, Бурићи 1, Јагодњи До 2, Прошће 2, Клакорина 4, Татаровина 7, Ромач 9, Черјенци 9, Дужице 9, Моћевићи 11 и Мрчићи 11. Ових 14 насеља чини свега 80 становника или 0,22% укупног становништва.

Неповољан податак је да су, између овог и претходног пописа, само 23 насеља или 14,56% забележила пораст броја становника (од 158). То су градско, приградско и околна ближа села централном насељу. Међу тим насељима су Жидовићи, Забрђе, Калушићи, Пљевља, Шумани и Ко-

мине. Таква кретања указују на наставак процеса пражњења села и долазак сеоског становништва ближе Пљевљима.

2. 3. 8. Становништво према подацима из 2011. године

Према попису становништва из 2011. године, пљеваљски крај бележи даље опадање броја становника у односу на претходни период. Према тим подацима крај је имао 30.786 становника или 6.132 (19,92%) мање него 2003. године, што на годишњем нивоу износи 766,50 лица. То говори да је са простора пљеваљског краја, у овом међупериоду, сваке године нестајало једно велико село. Такво велико иселјавање становништва из овог краја оставило је бројне последице по његов даљи развој.

Изражена је тенденција даљег опадања броја становника у сеоским насељима, у односу на претходни период, за 3.369 лица или 29,45%, и такође опадања броја становника у Пљевљима као једином градском насељу за 2.484 лица или 12,66%. У овом периоду, пљеваљски крај је чинио 5,03% укупног становништва Црне Горе. И даље је четврти крај по броју становника у Црној Гори.

Табела 11: Становништво 2011. године

Пљеваљски крај	Број становника	%
Сеоска насеља	11164	36,26
Пљевља	19622	63,74
Укупно	30786	100,00

Извор: Подаци пописа из 2011. године (обрада аутора)

Неповољан податак је да су, између овог и претходног пописа, само 17 насеља или 10,76% забележила пораст броја становника (од 158). То су градско и приградска насеља. Међу тим насељима су Жидовићи, Забрђе, Калушићи, Пљевља и Комине. Таква кретања указују на наставак процеса пражњења села и пљеваљског краја као целине. Забрињавајући је податак, да је у овом међупописном периоду 11 сеоских насеља остало празно и статистички избрисано из овог краја. Наведена сеоска насеља су највећим делом на простору Буковице. Ако се ово настави у наредном периоду, још 19 сеоских насеља ће бити статистички избрисано са демографске карте овог краја.

2. 3. 9. Кретање становништва у периоду 1921-2011. године

У периоду од 90 година (20. и почетак 21. века), становништво овог краја пролазило је кроз различите периоде, у којима је бележило пораст

и опадање. Такође, при анализи кретања броја становника као елемента квантитативних обележја, присутни су бројни узроци који доводе у колизију природне и људске потенцијале овог краја. Наиме, прави је изазов за демографе наћи објашњење, да у крају као што је пљеваљски који даје трећину од укупног националног бруто производа држави Црној Гори, опадне број становника за 20 година за једну трећину.

Табела 12: Укупно становништво у периоду 1921-2011. године

Година пописа	Број становника	Пораст %	Опадање %
1921.	26798	-	-
1931.	33896	26,49	
1948.	35926	8,22	
1953.	40876	13,78	
1961.	46677	14,17	
1971.	46843	0,36	
1981.	43316		-8,14
1991.	39593		-9,40
2003.	36918		-7,26
2011.	30786		-19,92

Извор: Годишњак Црне Горе с пописима из 1921-2011. године, РЗС, Подгорица, 2012.

Број становника пљеваљског краја, од пописа 1921. до 2011. године, имао је периоде пораста и опадања. Евидентно је, да је од 1921. до 1971. године био изражен сталан пораст, а од 1971. до 2011. године константно опадање броја становника. Бројно кретање становништва овог краја може се поделити у три периода, два периода пораста (први 1921–1948. и други 1948–1971) и један опадања бројности (1971–2011). У првом периоду (1921–1948) број становника је порастао за 9.128 или 34,06%, а по годишњој стопи од 338,07 лица или 3,70%. У другом периоду (1948–1971) број становника је порастао за 10.917 или 30,39%, а према годишњој стопи од 474,65 лица или 4,35%. Овај период представља убрзанији демографски и привредни развој пљеваљског краја после жртава у току Другог светског рата. У трећем периоду (1971–2011) број становника је опао за 15.783 или 50,81%, а према годишњој стопи од 394,58 лица или 2,50%. У целини, становништво пљеваљског краја, бројно је порасло у посматраном периоду (1921–2011) за само 4.262 или 15,90%, а по годишњој стопи од 106,55 лица или 0,40%.

У периоду 1921–2011. године становништво Пљеваља бележи пораст до 2003. године за 15.750 лица или 247,80%, а према годишњој стопи од

393,75 лица или 6,20%, што је знатно већи пораст од пораста укупног броја становника пљеваљског краја. Од 2003. до 2011. године градско становништво опало је за 2.484 лица или 12,66%. Овај податак указује на процес пражњења не само сеоског већ и градског подручја. То је основни узрок опадања броја становника у пљеваљском крају као целини.

Табела 13: Становништво Пљеваља у периоду 1921-2011. године

Година пописа	Број становника	Пораст %	Опадање %
1921.	6356	-	-
1931.	6189		-2,70
1948.	6005		-3,06
1953.	7521	25,25	
1961.	10135	34,72	
1971.	13865	36,84	
1981.	16792	21,11	
1991.	20193	20,25	
2003.	22106	9,47	
2011.	19622		-12,66

Извор: Годишњак Црне Горе с пописима 1921-2011. године, РЗС, Подгорица, 2012.

Табела 14: Сеоско становништво у периоду 1921-2011. године

Година пописа	Број становника	Пораст %	Опадање %
1921.	20442	-	-
1931.	27007	32,12	
1948.	29921	10,79	
1953.	32355	8,13	
1961.	36542	12,94	
1971.	32978		-10,81
1981.	26524		-24,33
1991.	19385		-36,82
2003.	14812		-30,87
2011.	11164		-32,68

Извор: Годишњак Црне Горе с пописима 1921-2011. године, РЗС, Подгорица, 2012.

Истовремено (1921-2011), кретање броја становника у сеоским насељима има два карактеристична периода, период пораста (1921-1961) и период опадања (1971-2011). У првом периоду (1921-1961) број сеоског

становништва је порастао за 16.100 лица или 78,77%, а према годишњој стопи од 402,25 лица или 2,50%. У другом периоду (1971-2011) број сеоског становништва је опао за 21.814 лица или 195,40%, а према годишњој стопи од 545,35 лица или 3,39%. У односу на целокупан посматрани период (1921-2011) број становника сеоских насеља је опао за 9.278 лица или 83,11%, а према годишњој стопи од 2,08%.

Основни разлози смањења броја сеоског становништва су: (1) убрзанији привредни и демографски развој Пљеваља као централног насеља и гравитационог подручја, (2) повећана емиграциона кретања ка Пљевљима, другим деловима Црне Горе, Србије и иностранству, (3) процес постепеног опадања природног прираштаја код сеоског становништва, (4) могућност запошљавања у Пљевљима и другим центрима, (5) напуштање патријархалног сеоског начина живота, (6) стварање повољнијих услова за живот породице, и (7) одвијање процеса индустријализације и урбанизације.

3. ГУСТИНА НАСЕЉЕНОСТИ

Општа густина насељености је квантитативно обележје становништва и изражава се бројем становника на један километар квадратни. Она није иста за различите географске области. Познато је да изнад 5.000 m надморске висине, углавном нема насељености због недостатка кисеоника и смањеног ваздушног притиска. Просечна густина насељености становништва увек је приближнија стварном стању на мањим територијама него на већим. Насељени делови имају велики стратегијски значај, због положаја, природних богатстава, или једног и другог. Густина насељености је значајно квантитативно обележје простора овог краја. У појединим периодима она се мењала зависно од броја становника у овом крају. Просечна густина насељености је била променљива, а мања је него у Црној Гори (42 ст./km²) према подацима из 2011. године.

Уочљиво је да је највећа густина насељености била у периоду 1953-1971. године (35 ст./km²), до када је растао и број становника (46.843). Од тада густина насељености почиње да опада са опадањем броја становника, нарочито у руралном делу пљеваљског краја. Неповољан је податак да је густина насељености у 2011. години изједначена са густином насељености 1921. године, што упућује на закључак да се процес пражњења овог краја интензивно наставља од 1971. године до данас. Највећа густина насељености је у Пљевљима и она због прилива сеоског становништва достиже и до 260 ст./km².

Легенда:

	непосељено
	до 5 становника
	6 - 10 становника
	11 - 20 становника
	21 - 50 становника
	51 - 100 становника
	101 - 500 становника
	преко 500 становника

Извор: Мишовић, С., Докторска дисертација, Београд, 2004. године

Карта 6: Густина насељености према подацима из 2003. године

Табела 15: Густина насељености у периоду 1921-2011. године

Година пописа	Број становника	Површина краја km ²	Густина насељ.ст./km ²	Повећање-опadaње %
1921.	26798	1145	23	-
1931.	33896	1266	27	13,04
1948.	35926	1346	27	3,85
1953.	40876	1346	30	11,11
1961.	46677	1346	35	16,67
1971.	46843	1346	35	0,00
1981.	43316	1346	32	-9,38
1991.	39593	1346	29	-10,34
2003.	36913	1346	27	-7,41
2011.	30786	1346	23	-17,39
Просек	38120	1346	28,70	0,15

Извор: Годишњак Црне Горе с пописима 1921-2011. године, РЗС, Подгорица, 2012.

На карти се може уочити да је две трећине територије пљеваљског краја ненасељено или са густином насељености до 5 ст. /km². Уочљиво је да највећу густину насељености има долина реке Ћехотине. Атари села која су лоцирана уз градско насеље знатно су насељенији, тако да се просечна густина насељености креће и преко 200 ст. /km². То се односи на приградска насеља која се појављују као субопштински центри и која насељава сеоско становништво из планинских периферних делова краја. Атари села удаљених од Пљеваља имају мању густину насељености и испод 10 ст. /km². Ова села су све више празна због наставка емиграције младог становништва из села у град и изван територије овог краја. Према подацима из 2011. године 11 села немају никакву густину насељености јер статистички не постоје, а то очекује још 19 села с ове територије.

4. ТЕРИТОРИЈАЛНИ РАЗМЕШТАЈ СТАНОВНИШТВА

Територијални размештај становништва увек је, више или мање, неравномеран. На територијални размештај становништва утиче велики број фактора, међу којима су најзначајнији: природна обележја простора (рељеф, клима, воде, тло), саобраћајна повезаност простора и природна богатства. Територијални размештај становништва пљеваљског краја условљен је вертикалном рашчлањеношћу терена, геоморфолошком структуром терена, богатством и квалитетом обрадивог земљишта, кли-

матским условима и квалитетом саобраћајница. Анализа просторног размештаја становништва обухвата сагледавање броја насеља и броја становника по регионима у овом крају. Са географско-просторног становишта издваја се шест региона у којима се налази одређен број насеља и становника. Упоредном анализом кретања броја становника према различитим критеријумима и особеностима добијена је реална слика о територијалном размештају становништва у овом крају.

4. 1. Административно-правни размештај становништва

У административно-правном смислу, становништво пљеваљског краја распоређено је у 21 месну заједницу (МЗ), која омогућава бољу организацију и функционисање живота и рада и одвијање свих његових активности. То су:

(1) МЗ Бобово 4 насеља (2,53%): Морајице, Слатина, Ограђеница и Бобово.

(2) МЗ Бољанићи 14 насеља (8,86%): Миронићи, Јагодњи До, Црно Брдо, Војтина, Рађевићи, Которац, Пижуре, Засеље, Бољанићи, Плијеша, Милаковићи, Хоревина, Глисница и Јабука.

(3) МЗ Буковица 25 насеља (15,87%): Моћевићи, Планско, Дужице, Вукшићи, Странице, Крћевина, Клакорина, Маринац, Черјенци, Мацари, Геуши, Рујевица, Сречање, Боришићи, Мрчићи, Кржава, Ковачевићи, Ромач, Лугови, Брда, Селишта, Чардак, Сирчићи, Тврдаковићи и Јаховићи.

(4) МЗ Голубиња 3 насеља (1,90%): Пљевља (Голубиња), Дурутовићи и Потрлица.

(5) МЗ Готовуша 13 насеља (8,23%): Велике Крће, Горња Брвеница, Орља, Потоци, Бушње, Котлине, Готовуша, Мале Крће, Југово, Милунићи, Рудница и Жидовићи.

(6) МЗ Градац 9 насеља (5,70%): Попов До, Шљуке, Врба, Мељак, Лово Брдо, Церовци, Градац, Трновице и Вишњица.

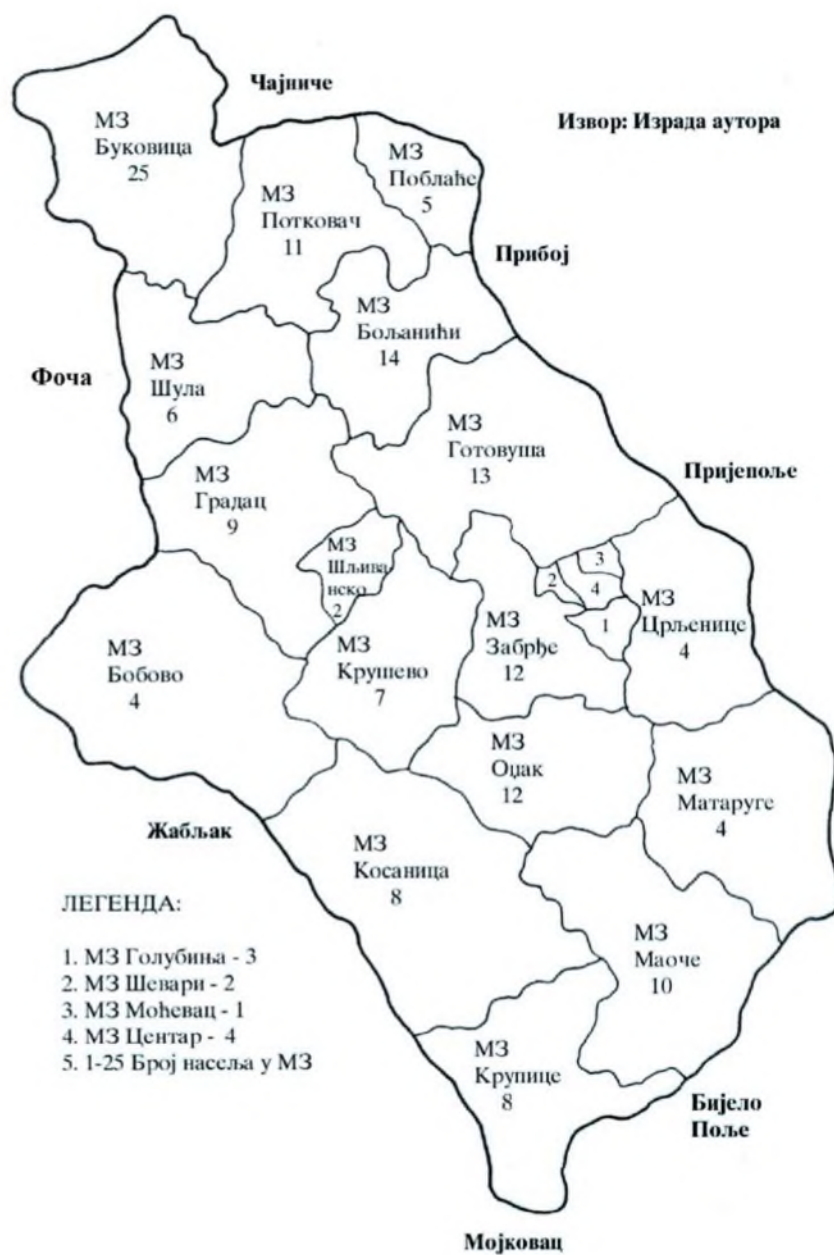
(7) МЗ Забрђе 12 насеља (8,23%): Калушићи, Комине, Збљево, Забрђе, Љуће, Боровица, Шумани, Видре, Зеница, Мрзовићи, Грево и Рабитље.

(8) МЗ Косаница 8 насеља (5,06%): Глибаћи, Левер Тара, Ђурђевића Тара, Пушањски До, Кошаре, Станчани, Косаница и Варине.

(9) МЗ Крупице 8 насеља (5,06%): Чавањ, Бељковићи, Селац, Котлајићи, Премћани, Крупице, Бујаци и Вашково.

(10) МЗ Крушево 7 насеља (4,43%): Какмужи, Хоћевина, Пауче, Лађана, Врбица, Крушево и Драгаши.

(11) МЗ Маоче 10 насеља (6,33%): Мијаковићи, Вруља, Поткрајци, Лијеска, Кордовина, Маоче, Подборова, Градина, Водно и Борова.

Извор: Мишовић, С., Пљеваљски крај – географска проучавања, Пљевља, 2006, стр. 285.

Карта 7: Месне заједнице

(12) МЗ Матаруге 4 насеља (2,53%): Обарде, Матаруге, Љутићи и Ко-зица.

(13) МЗ Моћевац 1 насеље (0,63%): Пљевља (Моћевац).

(14) МЗ Оцак 12 насеља (7,59%): Потпеће, Уремовићи, Црнобори, Горње Село, Катун, Бачиновићи, Дубочица, Јасен, Зекавице, Оцак, Алићи и Вилићи.

(15) МЗ Поблаће 5 насеља (3,16%): Метаљка, Присоји, Поблаће, Дубрава и Бурићи.

(16) МЗ Потковач 11 насеља (6,96%): Кукавица, Ђули, Прехари, Плакала, Прошће, Страхув До, Дубац, Потковач, Зорловићи, Ковачи и Бјелосевина.

(17) МЗ Центар 1 насеље (0,63%): Пљевља (централни део).

(18) МЗ Црљенице 4 насеља (2,53%): Црљенице, Црни Врх, Вијенац и Отиловићи.

(19) МЗ Шевари 2 насеља (1,27%): Пљевља (Шевари) и Радосавац.

(20) МЗ Шљиванско 2 насеља (1,27%): Плијешевина и Шљиванско.

(21) МЗ Шула 6 насеља (3,80%): Честин, Петине, Нанге, Мрчево, Прачица и Шула.

Према подацима из 2011. године број становника по месним заједницама био је следећи: (1) Буковица 280 (0,90%), (2) Потковач 385 (1,24%), (3) Забрђе 2.235 (7,20%), (4) Црљенице 871 (2,80%), (5) Оцак 889 (2,86%), (6) Поблаће 189 (0,61%), (7) Шула 557 (1,79%), (8) Бољанићи 549 (1,77%), (9) Готовуша 2.126 (6,84%), (10) Косаница 701 (2,26%), (11) Крупице 197 (0,63%), (12) Маоче 692 (2,23%), (13) Шљиванско 67 (0,22%), (14) Градац 531 (1,71%), (15) Бобово 315 (1,01%), (16) Крушево 491 (1,58%), (17) Матаруге 575 (1,85%), (18) Голубиња-Пљевља 1.234 (3,97%), (19) Шевари-Пљевља 4.240 (13,65%), (20) Моћевац-Пљевља 6.798 (21,87%) и (21) Центар-Пљевља 7.983 (25,70%).

Пљевља као гравитациони центар имају четири месне заједнице: Голубиња, Моћевац, Центар и Шевари. Месне заједнице Голубиња и Шевари, поред дела Пљеваља обухватају два, односно једно сеоско насеље. Могуће је издвојити и пет субопштинских центара: Косаница, Градац, Матаруге, Буковица и Шула. То би омогућило преношење великог броја послова града и лакше функционисање Пљеваља као гравитационог центра.

4. 2. Размештај становништва по насељима у периоду 1961-2011. године

Становништво у насељима пљеваљског краја (Прилог: 3) по бројности се стално мењало. Многа сеоска насеља су драстично смањила број

становника, јер је највећи број младих напустио имања и отишао у град или друге градове изван територије овог краја. Највећи број младих напустио је сеоску средину из економских разлога, што је довело до интензивирања процеса дерурализације.

У периоду 1961-2011. године, у насељима пљеваљског краја (Прилог: 3) број становника је константно опадао. Према подацима из 2003. године 7 насеља је бележило пораст броја становника а 2011. године само четири насеља (Пљевља, Комине, Жидовићи и Радосавац), или 2,53% од укупног броја насеља. У 2003. години 4 насеља (Вукшићи, Маринац, Маџари и Странице) или 2,53%, а 2011. године 9 села нема сталних становника (Вукшићи, Клакорина, Маринац, Маџари, Моћевићи, Мрчево, Плањско, Прошће и Странице) или 5,70% од укупног броја насеља, нису имали стално насељених становника. Такође, у овом периоду 15 насеља (сеоска) имају мање од 10 становника или 9,49% од укупног броја насеља. Наведени подаци указују, да ако се оваква тенденција настави, да ће у скоријем периоду још 20 насеља (села) остати без стално насељених становника.

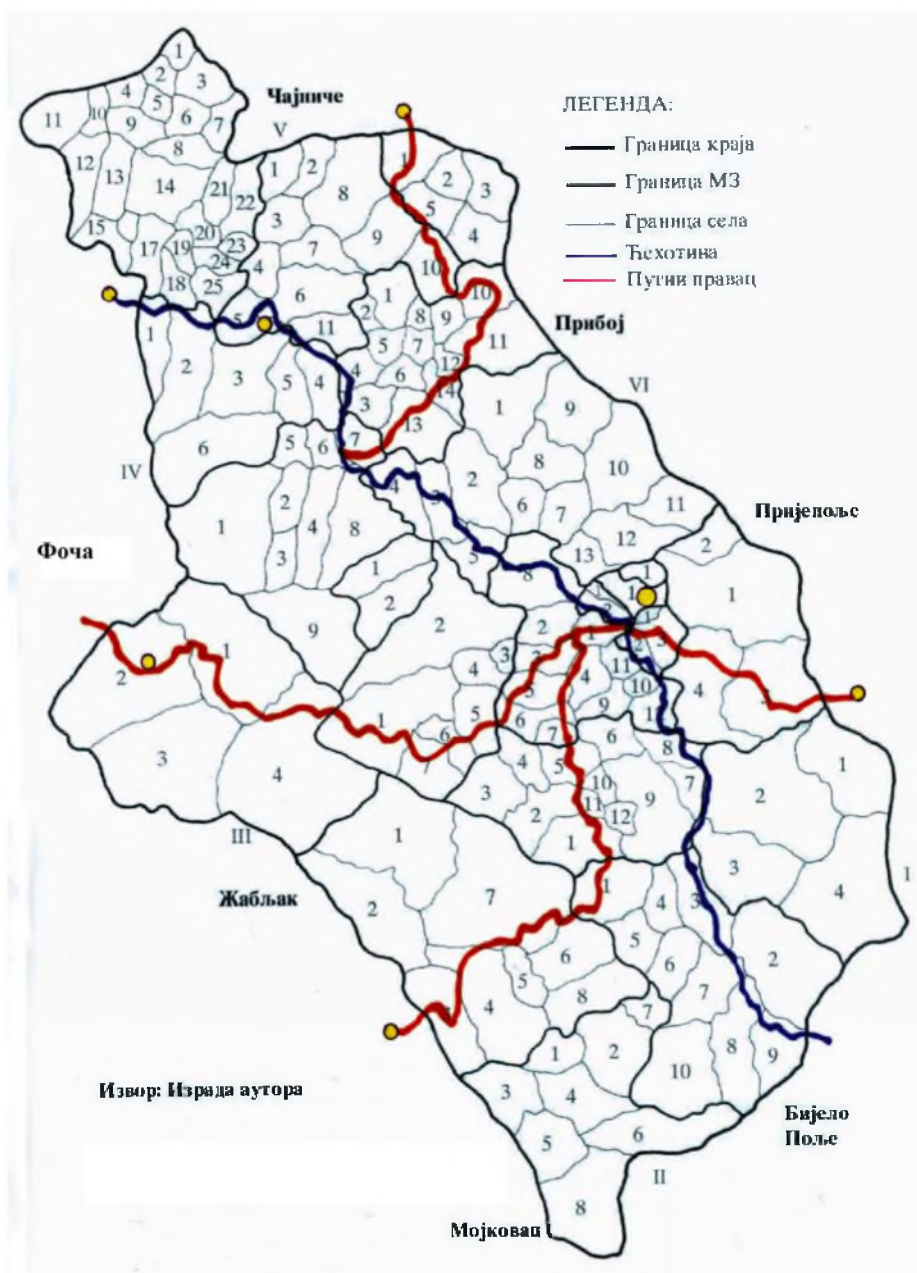
4. 3. Размештај становништва по микрорегионима

У простору пљеваљског краја могуће је издвојити шест значајнијих микрорегиона, по њиховим специфичностима: географском положају, броју насеља и броју становника. Њихове различитости првенствено су условљене карактеристикама рељефа и положајем у односу на гравитациони центар Пљевља. Издвојене регионе потребно је сагледати кроз неки од пописних периода, како би се уочиле разлике у односу на број становника по насељима и регионима.

4. 3. 1. Размештај становништва по микрорегионима 1981. године

Размештај становништва у овом периоду не одражава промене само у броју становника, већ и у броју насеља у односу на период од 1971. године. У ранијем периоду нека од насеља у микрорегионима нису имала статус села већ заселака, што је суштински мењало њихову структуру.

(1) Први микрорегион обухвата села у међупростору река Тихотина-пут (Пљевља-Пријепоље). У овом микрорегиону су села: Матаруге 548, Љутићи 419, Вијенац 402, Вруља 393, Дурутовићи 154, Козица 465, Обарде 282 и Отиловићи 428 становника. Укупно има 8 села (5,06%) са 3.091 становником (7,14%).

Извор: Мишовић, С., Пљеваљски крај – географска проучавања, Пљевља, 2006, стр. 280.

Карта 8: Микрорегиони у пљеваљском крају

(2) Други микрорегион обухвата села у међупростору река Техотина-река Тара-пут (Пљевља-Жабљак). У овом микрорегиону су села: Косаница 379, Покрајци 301, Калушићи 256, Маоче 251, Грево 244, Крупице 231, Зекавице 206, Подборова 193, Борова 192, Потпеће 185, Оцак 168, Градина 168, Бујаци 166, Премћани 158, Кошаре 155, Пушањски До 170, Вашково 153, Лијеска 143, Мијаковићи 141, Варине 137, Алићи 132, Рабитље 124, Водно 123, Башчиновићи 122, Кордовина 112, Забрђе 98, Чаван 69, Селац 63, Белковићи 37, Котлајићи 92, Мрзовићи 137, Потрлица 201, Уремовићи 118, Вилићи 88, Дубочица 41, Јасен 29, Станчани 82 и Зеница 172 становника. Укупно има 38 села (24,05%) са 5.837 становника (13,48%).

Табела 16: Становништво по микрорегионима 1981. године

Микрорегион	Попис 1981. године			
	Становништво		Насеља	
	Број	%	Број	%
1 микрорегион	3091	7,14	8	5,06
2 микрорегион	5685	13,12	38	24,05
3 микрорегион	2528	5,86	12	7,59
4 микрорегион	6124	14,14	32	20,25
5 микрорегион	4049	9,35	44	27,85
6 микрорегион	21566	49,79	24	15,20
Укупно	43316	100,00	158	100,00

Извор: Подаци пописа из 1981. године, СЗСЈ, Београд, 1982. године (обрада аутора)

(3) Трећи микрорегион обухвата села у међупростору пут (Пљевља-Жабљак)-река Тара-пут (Пљевља-Слатина). У овом микрорегиону су села: Слатина 345, Бобово 292, Ђурђевића Тара 261, Глибаћи 233, Љуће 207, Левер Тара 213, Боровица 206, Ограђеница 206, Шумани 192, Катун 158, Црнобори 126, Горње Село 89 становника. Укупно има 12 села (7,59%) са 2.528 становника.

(4) Четврти микрорегион обухвата села у међупростору пут (Пљевља-Слатина)-река Тихотина. У овом микрорегиону су села: Шула 995, Какмужи 420, Хоћевина 295, Доња Брвеница 278, Потоци 238, Видре 233, Крушево 223, Орља 209, Збљево 192, Петине 161, Лађана 159, Плијешевина 156, Вишњица 151, Шљуке 136, Нанге 133, Шљиванско 130, Церовци 129, Трновице 124, Честин 116, Мељак 103, Прачица 91, Драгаши 99, Врбица 89, Пауче 88, Металка 82, Леово Брдо 68, Мрчево 65, Врба 55,

Морајице 217, Попов До 41, Хоревина 29 и Радосавац 648 становника. Укупно има 32 насеље (20,25%) са 6.153 становника (14,20%).

(5) Пети микрорегион обухвата села у међупростору река Ђехотина-пут (Градац-Чајнице). У овом микрорегиону су села: Градац 637, Комине 355, Страхув До 227, Рађевићи 166, Ковачевићи 164, Војтина 158, Брда 114, Бољанићи 110, Кржава 75, Јаховићи 68, Ђули 68, Миронићи 73, Селишта 68, Боришићи 59, Тврдаковићи 59, Чардак 55, Прехари 53, Црно Брдо 45, Кукавице 40, Сирчићи 35, Пижуре 34, Бјелошевина 31, Лугови 29, Ромач 26, Маринац 16, Мирчићи 72, Сречање 55, Геуши 60, Маџари 28, Вукшићи 45, Черијенци 64, Планско 53, Дужице 78, Крчевине 120, Клакорине 20, Рујевица 36, Зориловићи 90, Которац 39, Дубац 48, Потковач 235, Засеље 106, Моћевићи 42 и Јабука 77 становника. Укупно има 44 села (27,85%) са 4.049 становника (9,35%).

(6) Шести микрорегион обухвата насеља у међупростору пут (Градац-Чајнице)-пут (Пљевља-Јабука). У овом микрорегиону су насеља: Пљевља 16792, Црљенице 657, Горња Брвеница 468, Жидовићи 392, Поблаће 373, Глисница 327, Велике Крће 326, Мале Крће 321, Југово 266, Готовуша 225, Бушње 218, Црни Врх 167, Милунићи 154, Котлине 134, Ковач 96, Милаковци 78, Плијеши 66, Дубрава 177, Рудница 145, Бурићи 105, Јагодњи До 25, Прошће 30, Странице 37 и Присоје 79 становника. Овај регион има 24 насеља (15,20%) са 21.658 становника (50,00%).

Различитости микрорегиона су изражене комплексношћу рељефа где је мања насељеност, па је различит број становника и број насеља у њима. Видљиво је да су по броју становника најмањи микрорегиони: трећи са 2.528 или 5,86% у односу на укупан број становника, први са 3.091 или 7,14% од укупног броја становника, и пети са 4.049 или 9,35% од укупног броја становника краја. Највећи микрорегион је шести у којем се налазе Пљевља са 21.566 или 49,79% од укупног броја становника краја. Најмање насеља захватају микрорегиони: први 8 или 5,06% у односу на укупан број насеља, трећи са 12 или 7,59% од укупног броја насеља и шести са 24 или 15,20% од укупног броја насеља. Може се закључити да број насеља у микрорегиону не одражава већи број становника у њему.

4. 3. 2. Размештај становништва по микрорегионима 2003. године

У овом периоду промене у просторном размештају односе се само на становништво а насеља се по регионима остала иста. Најзначајније промене у насељима се односе на напуштеност бројних домаћинстава у појединим селима и запуштености поседа.

(1) Први микрорегион обухвата села у међупростору река Тѣхотина-пут (Пљевља-Пријепоље). У овом микрорегиону су села: Матаруге 260, Љутићи 169, Вијенац 264, Вруља 182, Дурутовићи 94, Козица 153, Обарде 165 и Отиловићи 233 становника. Укупно има 8 села (5,06%) са 1.520 становника (4,12%).

Табела 17: Становништво и насеља 2003. године

Микрорегион	Попис 2003. године			
	Становништво		Насеља	
	Број	%	Број	%
1 микрорегион	1520	4,12	8	5,06
2 микрорегион	3241	8,78	38	24,05
3 микрорегион	1725	4,67	12	7,59
4 микрорегион	3551	9,62	32	20,25
5 микрорегион	2256	6,11	44	27,85
6 микрорегион	25225	68,30	24	15,20
Укупно	36918	100,00	158	100,00

Извор: Подаци пописа 2003. године, ЗСЦГ, Подгорица, 2003. године (обрада аутора)

(2) Други микрорегион обухвата села у међупростору река Тѣхотина-река Тара-пут (Пљевља-Жабљак). У овом микрорегиону су села: Косаница 192, Поткрајци 159, Калушићи 194, Маоче 112, Грево 217, Крупице 111, Зекавице 121, Подборова 95, Борова 79, Потпеће 2, Оцак 95, Градина 54, Бујаци 30, Премћани 73, Кошаре 83, Пушањски До 77, Вашково 68, Лијеска 100, Мијаковићи 105, Варине 55, Алићи 118, Рабитље 122, Водно 57, Башчиновићи 74, Кордовина 48, Забрђе 114, Чаван 12, Селац 22, Бељковићи 28, Котлајићи 54, Мрзовићи 134, Потрлица 27, Уремовићи 107, Вилићи 60, Дубочица 19, Јасен 18, Станчани 74 и Зеница 131 становником. Укупно има 38 села (24,05%) са 3.241 становником (8,78%).

(3) Трећи микрорегион обухвата села у међупростору пут (Пљевља-Жабљак)-река Тара-пут (Пљевља-Слатина). У овом микрорегиону су села: Слатина 164, Бобово 101, Ђурђевића Тара 178, Глибаћи 111, Љуће 207, Левер Тара 81, Боровица 187, Ограђеница 89, Шумани 231, Катун 249, Црнобори 87 и Горње Село 40 становника. Укупно има 12 села (7,59%) са 1.725 становника (4,67%).

(4) Четврти микрорегион обухвата села у међупростору пут (Пљевља-Слатина)-река Тѣхотина. У овом региону су села: Шула 547, Какмужи 197, Хоћевина 167, Доња Брвеница 144, Потоци 127, Видре 174, Крушево 46, Орља 98, Збљево 180, Петине 112, Лајана 73, Плијешевина 76, Ви-

шњица 73, Шљуке 82, Нанге 69, Шљиванско 36, Церовци 71, Трновице 54, Честин са 60, Мељак са 31, Прачица са 79, Драгаши са 73, Врбица са 38, Пауче 56, Металка 34, Леово Брдо 27, Мрчево 16, Врба 25, Морајице 106, Попов До 15, Хоревина 17 и Радосавац 648 становника. Укупно у овом региону има 32 насеља (20,25%) са 3.551 становником (9,62%).

(5) Пети регион обухвата села у међупростору река Њехотина-пут (Градац-Чајнице). У овом микрорегиону су села: Градац 378, Комине 583, Страхов До 111, Рађевићи 104, Ковачевићи 74, Војтина 82, Брда 64, Бољанићи 60, Кржава 12, Јаховићи 16, Тули 18, Миронићи 25, Селишта 23, Боришићи 56, Тврдаковићи 22, Чардак 26, Прехари 23, Црно Брдо 41, Кукавица 13, Сирчићи 32, Пијуре 44, Бјелошевина 15, Лугови 16, Ромач 9, Маринац 16, Мрчићи 11, Сречање 20, Геуши 10 Мацари 0, Вукшићи 0, Черијенци 9, Планско 15, Дужице 9, Крћевина 34, Клакорине 4, Рујевица 19, Зориловићи 28, Которац 10, Дубац 33, Потковач 85, Засеље 65, Моћевићи 11 и Јабука 30 становника. Укупно има 44 села (27,85%) са 2256 становника (6,11%).

(6) Шести микрорегион обухвата насеља у међупростору пут (Градац-Чајнице)-пут (Пљевља-Јабука). У овом микрорегиону су насеља: Пљевља 22.106, Црљенице 372, Горња Брвеница 291, Жидовићи 661, Поблаће 108, Глисница 152, Велике Крће 171, Мале Крће 171, Југово 163, Готовуша 150, Бушње 163, Црни Врх 91, Милунићи 127, Котлине 81, Ковачи 38, Милаковићи 33, Плијеша 39, Дубрава 67, Рудница 103, Бурићи 30, Јагодњи До 2, Прошће 51, Странице 0 и Присоји са 51 становником. Овај микрорегион има 24 насеља (15,20%) са 25.220 становника (68,32%).

Упоредивањем података из 1981. и 2003. године могу се извући бројни битни закључци, а најзначајнији су: (1) смањен је број становника у свим микрорегионима изузев шестог микрорегиона у којем је носилац прилива становништва град Пљевља, (2) пресељавање становништва из сеоских насеља у град, и на тај начин наставља се процес дерурализације, (3) у првом микрорегиону опао је број становника за 1.571 или за 103,36%, (4) у другом микрорегиону опао је број становника за 2.596 или 80,10%, (5) у трећем микрорегиону опао је број становника за 803 или 46,55%, (6) у четвртном микрорегиону опао је број становника за 2.602 или 73,28%, (7) у петом микрорегиону опао је број становника за 1.793 или 79,48%, и (8) у шестом микрорегиону порастао је број становника за 3.561 или 16,44%.

4. 3. 3. Размештај становништва по микрорегионима 2011. године

Овај период карактеришу промене само у размештају становништва у пљеваљском крају, изазване даљим интензивирањем процеса дерурализације првенствено планинских подручја овог краја. Уочљиво је да је у овом

међупериоду (2003-2011) отишло 5.853 становника из овог краја, што чини 19,17% од укупног броја становника. Највећи број становника који су напустили ова крај је и даље из сеоских насеља, што је поспешило наставак процеса депопулације пљеваљског краја. Број насеља по микрорегионима је остао исти.

(1) Први микрорегион обухвата села у међупростору река Техотина-пут (Пљевља-Пријепоље). У овом микрорегиону су села: Матаруге 189, Љутићи 113, Вијенац 245, Вруља 131, Дурутовићи 53, Козица 142, Обарде 131 и Отиловићи 244 становника. Укупно има 8 села (5,06%) са 1.248 становника (4,02%).

Табела 18: Становништво и насеља по микрорегионима 2011. године

Микрорегион	Попис 2011. године			
	Становништво		Насеља	
	Број	%	Број	%
1 микрорегион	1348	4,38	8	5,06
2 микрорегион	2371	8,35	38	24,05
3 микрорегион	1485	4,82	12	7,59
4 микрорегион	2713	9,36	32	20,25
5 микрорегион	1847	6,00	44	27,85
6 микрорегион	21022	69,99	24	15,20
Укупно	30786	100,00	158	100,00

Извор: Подаци пописа 2011. године, СЗЦГ, Подгорица, 2012. године (обрада аутора)

(2) Други микрорегион обухвата села у међупростору река Техотина-река Тара-пут (Пљевља-Жабљак). У овом микрорегиону су села: Косаница 188, Поткрајци 102, Калушићи 258, Маоче 86, Грево 90, Крупице 50, Зекавице 88, Подборова 85, Борова 69, Потпеће 115, Оцак 61, Градина 51, Бујаци 42, Премћани 49, Кошаре 47, Пушањски До 61, Вашково 40, Лијеска 91, Мијаковићи 74, Варине 72, Алићи 108, Рабитље 97, Водно 27, Бошчиновићи 107, Кордовина 43, Забрђе 92, Чавањ 14, Селац 14, Бељковићи 10, Котлајићи 18, Мрзовићи 93, Потрлица 22, Уремовићи 55, Вилићи 56, Дубочица 11, Јасен 14, Станчани 27 и Зеница 94 становника. Укупно има 38 села (24,05%) са 2.371 становником (7,63%).

(3) Трећи микрорегион обухвата села у међупростору пут (Пљевља-Жабљак)-река Тара-пут (Пљевља-Слатина). У овом микрорегиону су села: Слатина 106, Бобово 103, Ђурђевића Тара 149, Глибаћи 102, Љуће 146, Левер Тара 55, Боровица 205, Ограђеница 60, Шумани 191, Катун

165, Црнобори 33 и Горње Село 76 становника. Укупно има 12 села (7,59%) са 1.391 становником (4,48).

(4) Четврти микрорегион обухвата села у међупростору пут (Пљевља-Слатина)-река Тихотина. У овом микрорегиону су села: Шула 343, Какмужи 147, Хоћевина 125, Доња Брвеница 118, Потоци 89, Видре 184, Крушево 42, Орља 84, Збљево 209, Петине 40, Лађана 54, Плијешевина 49, Вишњица 34, Шљуке 52, Нанге 53, Шљиванско 18, Церовци 26, Трновице 56, Честин 43, Мељак 22, Прачица 78, Драгаши 44, Врбица 47, Пауче 32, Металка 41, Леово Брдо 19, Мрчево 0, Врба 16, Морајице 46, Попов До 11, Хоревина 11 и Радосавац 648 становника. Укупно има 32 насеља (20,25%) са 2.781 становником (8,95%).

(5) Пети микрорегион обухвата села у међупростору река Тихотина-пут (Градац-Чајниче). У овом микрорегиону су села: Градац 295, Комине 576, Страхав До 90, Рађевићи 63, Ковачевићи 25, Војтина 64, Брда 26, Бољанићи 62, Кржава 16, Јаховићи 9, Ђули 7, Миронићи 17, Селишта 17, Боришићи 35, Тврдаковићи 8, Чардак 30, Прехари 8, Црно Брдо 18, Кукавица 10, Сирчићи 10, Пижуре 19, Бјелошевина 14, Лугови 6, Ромач 9, Маринац 9, Мрчићи 6, Сречање 13, Геуши 6, Маџари 0, Вукшићи 0, Черијенци 6, Планско 8, Дужице 7, Крћевина 30, Клакорине 0, Рујевица 15, Зорловићи 15, Которац 16, Дубац 23, Потковач 83, Засеље 46, Моћевићи 0 и Јабука 30 становника. Укупно има 44 села (27,85%) са 1.747 становника (5,62%).

(6) Шести микрорегион обухвата насеља у међупростору пут (Градац-Чајниче)-пут (Пљевља-Јабука). У овом микрорегиону су насеља: Пљевља 19.327, Црљенице 310, Горња Брвеница 238, Жидовићи 698, Поблаће 72, Глисница 133, Велике Крће 132, Мале Крће 81, Југово 95, Готовуша 147, Бушње 148, Црни Врх 72, Милунићи 98, Котлине 68, Ковачи 20, Милаковићи 40, Плијеша 24, Дубрава 39, Рудница 130, Бурићи 6, Јагодњи До 6, Прошће 0, Странице 0 и Присоји 31 становником. Овај микрорегион има 24 насеља (15,20%) са 21.560 становника (69,40%).

Упоређивањем података из 1981. и 2011. године могу се извући бројни закључци, а најзначајнији су: (1) смањен је број становника у свим микрорегионима за 12.256 или за 39,46%, (2) настављено је иселјавање становништва из сеоских насеља у град, и на тај начин наставља се процес дерурализације, (3) у првом микрорегиону опао је број становника за 1.843 или за 147,68%, (4) у другом микрорегиону број становника је опао за 3.314 или 139,77%, (5) у трећем микрорегиону број становника је опао за 1.137 или 81,74%, (6) у четвртном микрорегиону број становника је опао за 3.343 или 120,21%, (7) у петом микрорегиону број становника је опао за 2.302 или 131,77%, и (8) у шестом микрорегиону број становника је опао за 6 или 0,03%.

4. 4. Размештај становништва по најповољнијим деловима за насељавање у периоду 1981-2011. године

Ради целовитог сагледавања размештаја становништва у пљеваљском крају, потребно је истаћи, да најповољније услове за насељавање и формирање насеља пружају долине река Техотине, Везичнице и Володера. Неопходно је сагледати периоде 1981, 2003. и 2011. године како би се могли извући закључци о променама у насељавању тих простора.

(1) Према подацима из 1981. године, долина реке Техотине обухвата насеља: Вруља 392, Пљевља 16.792, Горњу Брвеницу 468, Жидовиће 392, Градац 637, Доњу Брвеницу 278, Видре 233, Радосавац 648, Дурутовиће 154 и Рабитље 124 становника. Укупно у долини Техотине налази се 10 насеља или 5,70%, са 19.471 становника или 44,95%.

(2) Подаци из 1981. године, указују да долина реке Везичнице обухвата насеља: Калушићи 256, Боровицу 206, Збљево 192, Зеницу 172, Оцак 168, Потпеће 185, Катун 158, Бошчиновиће са 122 и Забрђе 98 становника. Укупно у долини Везичнице има 9 насеља (5,70%) са 1.557 становника или 4,22%.

(3) У 1981. години, долина реке Володер обухвата насеља: Хоћевина 295, Плијешевина 156, Врбица 89 и Пауче 88 становника. Укупно у долини Володера имају 4 насеља (2,53%) са 628 становника или 1,70%.

(4) Према подацима из 2003. године, долина реке Техотине обухвата насеља: Вруља 182, Пљевља 22.106, Горња Брвеница 291, Жидовићи 661, Градац 378, Доња Брвеница 144, Видре 174, Радосавац 648, Дурутовићи 94 и Рабитље 122 становника. Укупно у долини Техотине налази се 9 насеља или 5,70%, са 24.800 становника или 67,19%.

(5) У 2003. години, долина реке Везичнице обухвата насеља: Калушићи 194, Боровица 187, Збљево 180, Зеница 131, Оцак 95, Потпеће 122, Катун 249, Бошчиновиће 74 и Забрђе 114 становника. Укупно у долини Везичнице има 9 насеља (5,70%) са 1.260 становника или 3,41%.

(6) Подаци из 2003. године, указују да долина реке Володер обухвата насеља: Хоћевина 167, Плијешевина 76, Врбица 38 и Пауче 56 становника. Укупно у долини Володера имају 4 насеља (2,53%) са 337 становника или 0,91%.

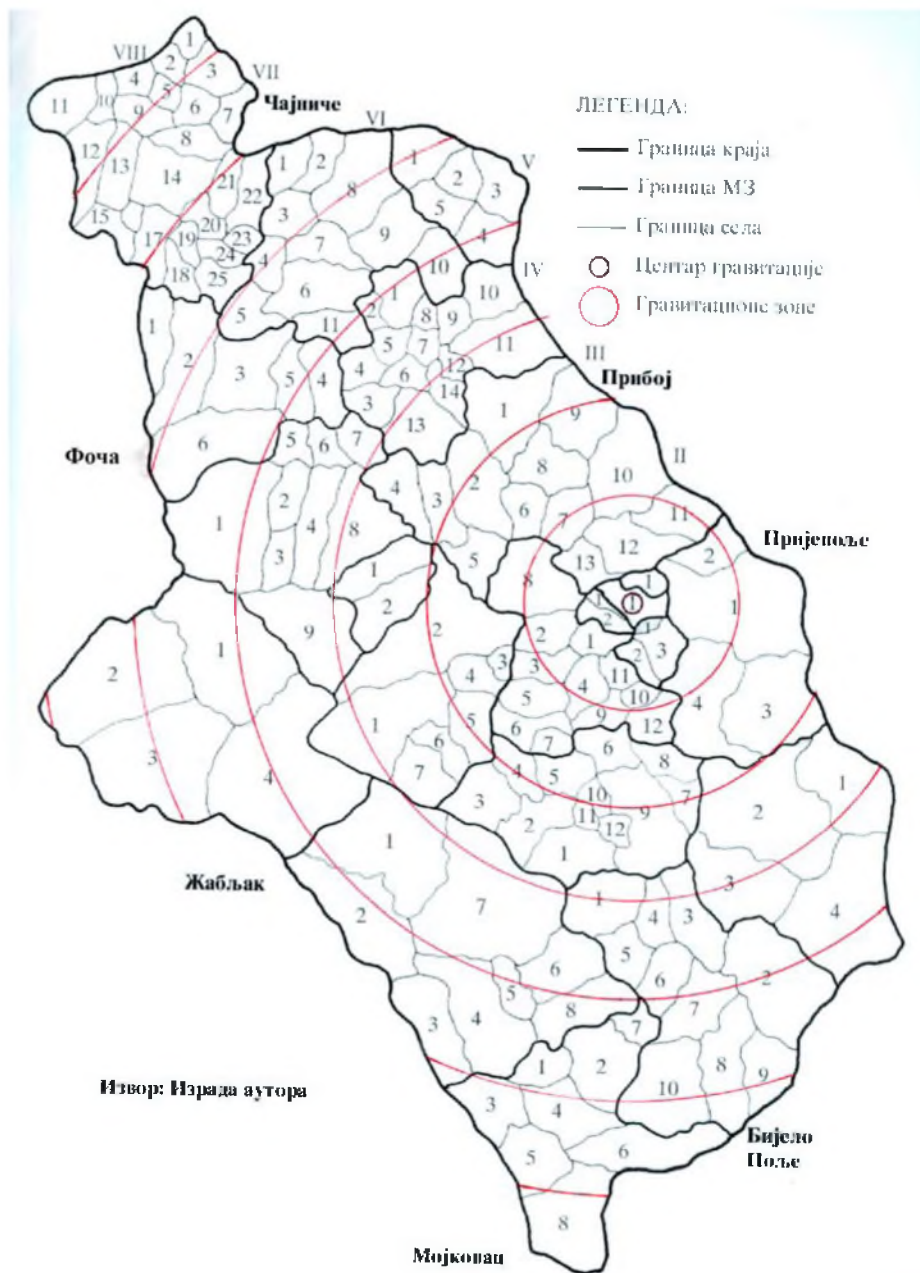
(7) Према подацима из 2011. године, долина реке Техотине обухвата насеља: Вруља 131, Пљевља 19327, Горња Брвеница 238, Жидовићи 698, Градац 295, Доња Брвеница 118, Видре 184, Радосавац 648, Дурутовићи 53 и Рабитље 97 становника. Укупно у долини Техотине налази се 9 насеља или 5,70%, са 21.789 становника или 70,15%.

Извор: Мишовић, С., Докторска дисертација, Београд, 2004. године

Карта 9: Долина реке Ђехотине, најповољнији простор за насељавање

(8) Подаци из 2011. године, сведоче да долина реке Везичнице обухвата насеља: Калушићи 258, Боровица 205, Збљево 209, Зеница 94, Оцак 61, Потпеће 115, Катун 165, Бошчиновићи 107 и Забрђе 92 становника. Укупно у долини Везичнице има 9 насеља (5,70%) са 1.195 становника или 3,85%.

Извор: Мишовић, С., Пљеваљски крај-географска проучавања, Пљевља, 2006. године, стр. 283.

Карта 10: Гравитационе зоне насеља

(9) У 2011. години, долина реке Володер обухвата насеља: Хоћевина са 125, Плијешевина са 49, Врбица 47 и Пауче са 32 становника. Укупно у долини Володера имају 4 насеља (2,53%) са 253 становника или 0,81%.

Наведени подаци указују на тенденцију смањења броја становника у свим регионима али шести регион има доминантну позицију, као гравитациони простор, јер се у њему налазе Пљевља. Највећи број сеоских насеља бележи опадање броја становника, изузев приградских насеља која се "пуне" становништвом које напушта сеоска домаћинства, највише из економских разлога. Подаци сведоче да територијални распоред становништва у пљеваљском крају није адекватан просторним условима насељавања и развоју субрегионалних центара. Највеће опадање броја становника изражено је 1981. и 2003. године у четвртом региону. Пораст броја становника између ова два периода једино бележи шести регион за 18,51%. То указује на наставак процеса пражњења села па и пљеваљског краја.

Може се видети, да у долинама ове три веће реке у пљеваљском крају, према подацима из 2011. године, има више од две трећине укупног становништва, 23.237, или 74,81% у 23 насеља (14,56%). Река Тихотина природно је поделила овај крај на два дела: први, северни и источни (I, V и VI); и други јужни и западни (II, III и IV). У првом делу, северном и источном, размештено је 78 насеља са 24.517 становника или 78,93%. У другом делу, јужном и западном, размештено је 80 насеља са 6.543 становника или 21,07%. Уочљиво је, да је концентрисан већи број насеља у другом делу (50,63%), а у првом делу већи број становника (78,93%).

4. 5. Размештај становништва по гравитационим зонама

Просторни размештај становништва по гравитационим зонама условљен је првенствено развијеношћу и квалитетом комуникацијске мреже. Имајући у виду да је она недовољно развијена и да не задовољава потребе привреде и становништва, намеће се потреба издвајања специфичних зона у односу на централно насеље Пљевља. Оне би омогућиле да се боље организује саобраћајна функција у свим условима до најудаљенијих насеља у пљеваљском крају и пруже повољнији услови за живот становницима великог броја сеоских насеља, у којима су остала већином само старачка домаћинства. На тој основи сва насеља у пљеваљском крају распоређена су у осам концентричних – гравитационих зона: (1) до 5 km, (2) 6–10 km, (3) 11–15 km, (4) 16–20 km, (5) 21–25 km, (6) 26–30 km, (7) 31–35 km, и (8) 36–

40 km. Гравитационе зоне су формиране према удаљености од гравитационог центра (Пљеваља) у виду концентричних кругова.

Прва гравитациона зона (до 5 km) представља насеља приградског подручја, које је под непосредним утицајем Пљеваља, са јасно израженим просторним и социо–економским трансформацијама. Уз градско становништво, у 1991. години, обухватала је 58,52% укупног становништва овог краја, што у односу на 1961. годину (14.776) чини повећање од 56,68%. То показује да је процес миграција, посебно село–град, био у овом тридесетогодишњем периоду веома интензиван. Највећа концентрација сеоских насеља и сеоског становништва изражена је у простору пете, четврте и треће гравитационе зоне (11–25 km), где се налазе 82 насеља или 51,90% од укупног броја. У ове три гравитационе зоне у 1961. години живело је 62,45% (22.821) укупног сеоског становништва, а у 1991. години број сеоског становништва, у ове три гравитационе зоне, опао је за 51,39% (9.956), али и даље представља највећу концентрацију сеоске популације. На растојању до 15 km од Пљеваља (прве три гравитационе зоне), налазе се 62 насеља (39,24%) са 31.131 становником или 78,63%, од чега је 20.187 (1991) градско или 50,99% од укупног броја становника пљеваљског краја.

Табела 19. Размештај становништва по гравитационим зонама 1991. и 2011. године

Ред. бр.	Гравитационе зоне (у km)	Насеља		Становништво 1991.		Становништво 2011.	
		Број	%	Број	%	Број	%
1.	0–5	12	7,59	23169	58,52	23051	74,21
2.	6–10	24	15,19	4283	10,02	2072	6,67
3.	11–15	26	16,46	3679	9,29	1897	6,12
4.	16–20	28	17,72	3211	8,11	1698	5,47
5.	21–25	28	17,72	3066	7,74	1636	5,28
6.	26–30	22	10,13	1492	3,54	542	1,75
7.	31–35	10	6,33	505	1,27	101	0,33
8.	36–40	8	5,06	281	0,71	63	0,20
Укупно		158	100,00	39593	100,00	31060	100,00

Извор: Резултати пописа 1991-2011. године (обрада аутора), СЗС, Београд, 2011. године

Повећањем удаљености од гравитационог центра (Пљеваља), преко 20 km, запажа се уситњавање руралних насеља и смањење њихове популације. То указује на смањење утицаја Пљеваља и мешање утицаја градских центара у непосредном окружењу на поједина периферна насеља.

Фоча испољава утицај на насеља у северозападном делу: Геуше, Мацаре, Вукшиће, Черјенце, Планско и Моћевиће. Чајничке утиче на: Крћевине, Клакорине, Селишта и Кукавице. Пријепоље утиче на насеља у источном делу: Вијенац, Матаруге, Обарде и Козицу. Бијело Поље врши утицај на насеља у јужном делу: Вруљу, Водно, Градину, Борову и Подборову. Жабљак утиче на насеља у западном делу: Ђурђевића Тара, Левер Тара, Селац, Пушањски До и Косаницу.

Према подацима из 2011. године промењен је број становника по гравитационим зонама нарочито од пете до осме. Прва гравитациона зона једина бележи пораст броја становника у односу на укупан број становника пљеваљског краја, тако да је 1991. године у првој зони било 58,52% а 2011. године 74,21% укупног становништва краја. За протеклих 20 година све остале зоне имају драстично мање становника. Највеће опадање бележе: седма зона са 505 (1991) на 101 (2011) или за 400,00%; осма зона са 281 (1991) на 63 (2011) или за 346,03%; шеста зона са 1.492 (1991) на 542 (2011) или за 175,28%; и пета зона са 3.066 (1991) на 1.636 (2011) или за 87,41% становника. И ови подаци указују да је настављено пражњење сеоског подручја у овом крају.

За пљеваљски крај најзначајнија је зона непосредног утицаја, у којој Пљевља делују свим својим функцијама и истим интензитетом. Ова зона обухвата насеља која су смештена уз квалитетније путне правце или према топографској диспозицији гравитирају ка тим путним правцима. То су следећа насеља: Боровица, Црљенице, Дурутовићи, Готовуша, Градац, Грево, Комине, Калушићи, Котлине, Мрзовићи, Отиловићи, Оцак, Рабитље, Радосавац, Шумани, Видре, Забрђе, Збљево, Зеница и Жидовићи. Социјално-економска трансформација насеља, у овој зони, показује висок степен деаграризације, нарочито у насељима: Боровица, Црљенице, Дурутовићи, Готовуша, Комине, Збљево, Оцак, Градац, Жидовићи и Радосавац. Удео мешовитих и непољопривредних у односу на чисто пољопривредна домаћинства у приградском и градском насељу већи је за 25%. То се заснива на претежној дневној миграцији: општој, професионалној, просветној и здравственој.

Интензитет социјалних трансформација у наредном периоду зависиће од развоја привреде, друштвених служби и потреба за новом и квалитетнијом радном снагом. У наведених 20 насеља, у 1971. години, било је 1.154 домаћинства, од чега је било: 438 пољопривредних, 350 мешовитих и 366 непољопривредних. У 2011. години у ових 20 насеља било је 1.474 домаћинства, од чега 236 пољопривредних, 357 мешовитих и 881 непољопривредно домаћинство. Неповољан закључак је пораст непољопривредних домаћинства, а незапосленост је у сталном порасту, док су сеоска имања све запуштенија а домаћинства старачка.

5. БРОЈ, ВЕЛИЧИНА И СТРУКТУРА ДОМАЋИНСТАВА

Домаћинства представљају значајан фактор проучавања становништва пљеваљског краја. Њихова структура битно утиче на програмирање различитих урбаних и руралних садржаја, а посебно стамбену изградњу и на величину миграција. У структури домаћинстава најзначајнији је број чланова и породични састав домаћинстава.

У периоду 1921-2011. године, број домаћинстава овог краја и број чланова у њему стално се мењао. Да бисмо у целости сагледали кретање броја домаћинстава и броја чланова у њима, у пљеваљском крају, потребно је анализирати одвојено њихово укупно стање од стања у Пљевљима и осталим сеоским насељима. Такође, сагледавање у целости развоја домаћинстава обухватиће периоде од 1921. до 2011. године. Смањење или повећање бројности домаћинстава определили су покушаји формирања мреже секундарних општинских центара са градско-сеоским обележјима и одговарајућим привредним центром. На том плану није постигнут велики успех.

На број чланова домаћинстава у пљеваљском крају, велики утицај имали су историјски и економски фактори. У историјске факторе спадају: (1) ратна страдања становништва, (2) услови за живот, (3) патријархални односи у породици, и (4) друштвено-политичко стање. У економске факторе спадају: (1) неравномеран привредни развој села и града, (2) убрзани процес индустријализације, (3) процес урбанизације, (4) искоришћеност сировинске базе, и (5) промена образовне и квалификационе структуре становништва.

5. 1. Домаћинства у периоду 1921-1931. године

До 1921. године најзначајније промене код становништва пљеваљског краја изазване су ратним збивањима у Првом светском рату, где је учествовала пљеваљска дивизија са 6.000 бораца. Велики број заробљеника из овог краја одведен је у концентрационе логоре у Зеници, Нађмеђеру, Болдогасону и Нежидеру, одакле се највећи број није ни вратио (180, 397-437).

Овај период карактерише постепен демографски опоравак након ослобођења од турске владавине. Престаје утицај турских достојанственика ага и бегова на односе у породицама и између етничких заједница. Значајно је да се верска осећања, нарочито православног становништва, могу исказивати слободно и ако је још увек био јак утицај ислама. Бројне породице се осамостаљују и формирају нова мања домаћинства. Повећава се број чланова домаћинства сразмерно потребама обављања бројних послова у њима (120 и 121).

Табела 20: Домаћинства и број чланова домаћинства 1921. и 1931. године

Месна подручја	Подаци из 1921. године				Подаци из 1931. године			
	Бр. стан.	Бр. дом.	Бр. члан.	(+) (-) Дом.	Бр. стан.	Бр. дом.	Бр. члан.	(+) (-) Дом.
Илино Брдо	2747	362	7,59	-	3606	630	5,72	-
Косаница	2353	351	6,70	-	2015	218	9,24	-
Матаруге	1506	209	7,21	-	1979	227	8,71	+
Отиловићи	1493	198	7,54	-	1857	208	8,93	-
Премћане	1488	187	7,96	-	3113	602	6,20	+
Хоћевина	1479	199	7,43	+	1965	231	8,51	-
Пљевља	6356	1965	3,23	+	6856	1978	3,65	+
Бобово	834	151	5,54	-	1090	183	5,96	-
Бољанићи	3171	493	6,43	+	4259	702	6,07	+
Буковица	1837	277	6,63	-	2508	261	9,61	-
Готовуша	1962	298	6,58	+	2527	306	8,26	+
Мељак	1572	210	7,49	-	2088	262	7,97	-
Укупно	26798	4900	5,47	+	33896	5608	6,01	+

Извор: Резултати пописа становништва из 1921. и 1931. године (обрада аутора)

Подаци из табеле 20 јасно указују да је порастао број становника за 6.898 или за 25,74%, и број домаћинстава за 708 или за 14,45%. Повећање броја становника није адекватно пратило и повећање броја домаћинстава, јер су још задржани строжи патријархални односи па су и домаћинства (породице) била бројнија. Истовремено растао је и број чланова домаћинства са 5,47 (1921) на 6,01 (1931) или за 9,87%. Према подацима из 1921. године повећање броја домаћинстава бележе само Пљевља, Бољанићи, Готовуша и Хоћевина. Према подацима из 1931. године повећање броја домаћинстава бележе Пљевља, Премћани, Готовуша, Матаруге и Бољанићи. У овом међупериоду највећи пораст броја чланова домаћинства бележе Косаница, Буковица, Отиловићи, Матаруге и Хоћевина.

5. 2. Домаћинства у периоду 1948-2011. године

У периоду од 1931. до 1948. године становништво пљеваљског краја претрпело је велике промене у бројности, броју домаћинстава и броју чланова домаћинства. Највеће промене изазвала су ратна страдања становништва у Другом светском рату, где су бројне породице страдале или изгубиле велик број својих чланова. У овом рату страдало је више од

570 становника а 1.830 је рањено, највећи број од тога су цивили. Највећи део погинулих био је у пљеваљској бици 1941. године 214. Поред тога у овом рату спаљено је више од 5.000 домова и нанета је велика материјална штета (120 и 121).

Пораст броја домаћинстава у пљеваљском крају, у периоду 1948-2011. године, пратио је процес опадања величине домаћинства. За посматрани период од 63 године број домаћинстава је порастао за 3.947 или за 57,68%, а по годишњој стопи од 0,64%. Највећи пораст броја домаћинстава забележен је 1948. године од 22,02% и 1961. године од 19,21%, док је најмањи пораст био 1981. године, само 5,71%. За исти период број чланова домаћинства у пљеваљском крају се мењао од једног до другог периода, али у посматраном периоду је опао за 82,29% (2,37 члана), а по годишњој стопи од 0,91% (0,03 члана). Највеће опадање броја чланова домаћинства било је 1991. године од 18,79%, а највећи пораст забележен је 1953. године од 1,90%. Број чланова домаћинства нагло опада од 1961. године и траје до 2011. године. Већ од 1981. године број чланова у домаћинству био је испод 4 што говори да је процес депопулације изражен и не обезбеђује ни просту репродукцију становништва.

Табела 21: Домаћинства и број чланова домаћинства у периоду 1948-2011. године

Година пописа	Број становника	Домаћинства		Број члан. домаћ.	
		Број	(+) – (-) %	Број	(+) – (-) %
1948.	35926	6843	22,02	5,25	-14,48
1953.	40876	7641	11,66	5,35	1,90
1961.	46674	9109	19,21	5,12	-14,09
1971.	46843	9980	9,56	4,69	-9,17
1981.	43316	10550	5,71	4,11	-14,11
1991.	39593	11431	8,35	3,46	-18,79
2003.	36918	11346	-0,75	3,25	-6,46
2011.	30786	10790	-5,15	2,88	-12,85

Извор: Годишњак Црне Горе с пописима 1948-2011. године, РЗС, Подгорица, 2012. године

Анализа просечне величине домаћинства према броју чланова у пљеваљском крају, показује да су се 1948. године још осећале последице рата када је велики број породица нестао или изгубио већи број својих чланова. Формирање нових и бројнијих породица текло је доста споро. До 1953. године био је "компензациони период" када се повећаним натали-

тетом надокнађује становништво изгубљено у рату. Бржи економски развој изазвао је значајне промене у структури становништва и домаћинства. Настају претежно мања домаћинства која су по свом карактеру породице у ужем смислу, а повећава се и број самачких домаћинства. У периоду 2003-2011. године број домаћинства у овом крају је опао за 556 домаћинства или 5,15%. Податак да је број становника, у овом периоду, опао за 4.866 лица или 15,67%, у колизији је са порастом броја домаћинства и опадањем броја чланова домаћинства. Основни разлог је одлазак у град сеоског младог становништва и уситњавање породице.

5. 3. Домаћинства у Пљевљима у периоду 1921-2011. године

Највеће промене код становништва и у домаћинствима претрпела су Пљевља. Њихово становништво је имало највеће жртве у Другом светском рату па је све до 1961. године трајао период његовог опоравка. Промене у демографским процесима пратиле су промене у домаћинствима и броју чланова домаћинства. Напуштање сеоског подручја оптеретило је град, не само са повећањем броја становника већ и са појавом нових по бројности мањих домаћинства.

Табела 22: Домаћинства и број чланова домаћинства у Пљевљима у периоду 1921-2011. године

Година пописа	Број становника	Домаћинства		Број члан. домаћ.	
		Број	(+) – (-) %	Број	(+) – (-) %
1921.	5356	1965	-	3,23	-
1931.	6189	1878	-4,63	3,65	13,00
1948.	6005	1657	31,51	3,62	-0,83
1953.	7521	1713	15,09	4,39	21,27
1961.	10135	2794	46,51	3,63	- 20,94
1971.	13865	3726	33,36	3,72	2,48
1981.	16792	4744	27,32	5,59	50,27
1991.	20193	5891	24,18	3,43	- 62,97
2003.	22106	6696	13,66	3,30	-3,94
2011.	19622	6647	-0,74	2,95	-11,86

Извор: Годишњак Црне Горе с пописима 1921-2011. године, РЗС, Подгорица, 2012. године

Пораст броја домаћинства у граду Пљевљима био је сталан од 1948. године до краја 2003. године за 5.039 или 304,10% а по годишњој стопи од 6,08%. За период од 1921. до 2011. године износио је 4.682 или

238,27%, а по годишњој стопи од 2,65%. Пљевља имају интензиван пораст броја домаћинства, скоро три пута већи од пораста броја домаћинства у пљеваљском крају као целини. Разлози су бројни, а најзначајнији су: (1) велике миграције ка Пљевљима, (2) уситњавање раније бројних патријархалних породица, (3) повећана могућност запошљавања у граду, (4) побољшање стандарда запослених, и (5) побољшање услова за живот у Пљевљима.

Највећи пораст био је 1961. године од 46,51% и 1971. године од 33,36%, док је 1931. године забележено опадање броја домаћинства од 1,19%. Истовремено број чланова домаћинства био је просечно мањи, у скоро свим пописним периодима. Супротно порасту броја домаћинства, константно опада број чланова домаћинства, па је смањење за овај период у Пљевљима износило 0,28 чланова или 9,49%, а по годишњој стопи од 0,11%. У периоду после Другог светског рата од 1948. па до 1961. године изражен је благи пораст броја чланова домаћинства, а потом се одвија процес смањења њиховог броја до 1981. године. Највеће опадање износило је 62,97% у 1991. години и 50,27% у 1981. години. Највећи пораст броја чланова домаћинства био је 50,27% у 1981. години. Основни разлог је интензиван привредни развој краја који је стварао боље услове запошљавања и општег стандарда становништва.

5. 4. Домаћинства у селима у периоду 1921-2011. године

Разматрани период карактеришу сталне промене у кретању бројности сеоског становништва, броју његових домаћинства и броју чланова домаћинства. Промене су узроковане интензивним премештањем становништва из села у Пљевља и формирањем мање бројних породица у њима. Неповољни услови развоја села и живота на селу, нарочито после Другог светског рата, поспешили су пресељавање више од 45% сеоског становништва у град. То је довело до биолошке регресије становништва сеоског подручја у овом крају.

Сеоска насеља прати пораст броја домаћинства до 1961. године за 3.380 или 115,16%, што на годишњем нивоу износи 2,88%. Од тог периода траје процес њиховог опадања све до 2011. године за 2.172 или 52,43%. За период од 90 година, изражен је пораст броја домаћинства за 1.208 или 41,16%, а по годишњој стопи од 0,46%. Највећи пораст броја домаћинства био је 1948. године од 39,03%, а највеће опадање броја домаћинства било је 2003. године за 7,72%. Истовремено број чланова сеоских домаћинства у пљеваљском крају стално се мења, али од 1961. године има тенденцију сталног опадања све до 2011. године. За овај период број чланова сеоског домаћинства је опао за 3,03 члана или

109,78%, а по годишњој стопи од 1,22%. Највећи пораст броја чланова домаћинства у сеоским насељима износио је 1931. године од 7,20%, а највеће њихово опадање 1981. године било је за 82,35%. Просечан број чланова сеоског домаћинства, са 5–7 у периоду од 1921. до 1931. године смањује се на 4 или три члана у периоду од 1981. до 2011. године. Сеоска насеља прати пад просечног броја чланова домаћинства, због уситњавања породице, смањења наталитета, процеса урбанизације и укупног, убрзанијег, привредног развоја. То указује да је последњих деценија 20. века почео процес изумирања села, као и распада традиционално бројнијих патријархалних домаћинстава.

Табела 23: Домаћинства и број чланова домаћинства у сеоским насељима у периоду 1921-2011. године

Година пописа	Број становника	Домаћинства		Број члан. домаћ.	
		Број	(+) – (-) %	Број	(+) – (-) %
1921.	20442	2935	-	6,96	-
1931.	27007	3730	27,09	7,20	3,45
1948.	29921	5186	39,03	5,77	-24,78
1953.	32355	5928	14,31	5,63	- 2,49
1961.	36542	6315	6,53	5,79	2,84
1971.	32978	6254	-0,98	5,27	- 9,87
1981.	26792	5806	-7,72	2,89	- 82,35
1991.	19385	5540	-4,80	3,50	21,11
2003.	14812	4650	-19,14	3,18	- 10,06
2011.	11164	4143	-12,24	2,76	- 15,22

Извор: Годишњак Црне Горе с пописима 1921-2011. године, РЗС, Подгорица, 2012. године

Карактеристични су подаци о структури домаћинстава по насељима у пљеваљском крају. Анализа података из 1961, 1981, 2003. и 2011. године указује како се кретао број насеља по броју становника. Разматране су групе: до 50, 51-100, 101-150, 151-200 и преко 200 становника. Према подацима из 1961. године до 50 становника било је 117 насеља или 74,05%, 51-100 била су 32 насеља или 18,99%, 101-150 било је 6 насеља или 3,80%, 151-200 није било насеља и преко 200 становника била су 3 насеља или 1,90%. Према подацима из 1981. године до 50 становника било је 121 насеље или 76,58%, 51-100 било је 30 насеља или 18,99%, 101-150 била су 3 насеља или 1,90%, 151-200 била су 2 насеља или 1,27% и преко 200 становника била су 2 насеља или 1,27%. Према подацима из 2003. године до 50 становника било је 127 насеља или 80,38%, 51-100 била су 24 насеља или

15,19%, 101-150 била су 3 насеља или 1,90%, 151-200 била су 3 насеља или 1,90% и преко 200 становника било је 1 насеље или 0,63%. Према подацима из 2011. године до 50 домаћинстава била су 134 насеља или 84,81%, 51-100 домаћинстава било је 17 насеља или 10,76%, 101-150 домаћинстава била су 3 насеља или 1,90%, 151-200 домаћинстава била су 2 насеља или 1,27% и преко 200 домаћинстава била су 2 насеља или 1,27%. Из наведених података уочава се пораст броја насеља до 50 становника што још једанпут потврђује тенденцију напуштања сеоских насеља па и Пљеваља (теренска истраживања).

У структури породица у пљеваљском крају преовлађују брачни парови са децом (71,02%), а у последњем пописном периоду дошло је до смањења њиховог учешћа за 3,21%. Присутан је процес старења становништва, продуженог трајања живота и смањења броја чланова породице. Мора се имати у виду да су структурне промене у привреди пљеваљског краја, битно утицале на економску основу домаћинства и извор њеног прихода. Дошло је до драстичног смањења домаћинстава која приходе остварују само у пољопривреди, са 37,29% у 1953. години на 16,12% у 2011. години уз истовремену доминацију домаћинстава чији је извор прихода искључиво у непољопривредним делатностима (преко 65%). Величина домаћинстава и њихова организација умногоме зависе од величине поседа у власништву домаћинстава. Смањење броја вишечланих домаћинстава, већином сеоских, услед тежње да се живи самостално, довело је до уситњавања поседа. Све ово је условило да у првој деценији 21. века просечно сеоско домаћинство, по броју чланова, се изједначаје са оним у граду (120 и 121; теренска истраживања).

5. 5. Домаћинства према величини поседа у периоду 1971-2011. године

Домаћинства према величини поседа су се мењала у различитим периодима развоја пљеваљског краја. Од ослобођења од турске владавине, поседи домаћинстава се увећавају јер је земља подељена безземљашима. У периоду после Другог светског рата поседи појединих домаћинстава се увећавају јер се значајан број становника пресељава у Пљевља, где млади формирају нове и мање породице. Због тога бројне породице остају без својих поседа, што доводи до повећања оних који су без поседа све до почетка друге деценије 21. века. Такав закључак се може извући посматрајући стање поседа појединих домаћинстава у периоду 1971-1991. и 2011. године.

Табела 24: Домаћинства према величини земљишног поседа 1971, 1981, 1991. и 2011. године

Величина поседа у ha	Домаћинства							
	1971.		1981.		1991.		2011.	
	Број	%	Број	%	Број	%	Број	%
Без поседа	3944	39,52	3732	35,37	3250	28,43	3752	34,20
До 0,5	7	0,07	86	0,91	131	1,15	148	1,35
0,5–0,50	203	2,03	192	1,82	273	2,39	243	2,22
0,51–1	435	4,36	377	3,57	586	5,13	437	3,98
1,01–3	1774	17,78	1997	18,93	2218	19,40	1739	15,85
3,01–5	1342	13,45	1522	14,43	1830	16,00	1544	14,07
5,01–10	1516	15,19	1812	17,18	2021	17,68	1956	17,84
Преко 10	759	7,60	832	7,89	1122	9,82	1151	10,49
Укупно	9980	100,00	10550	100,00	11431	100,00	10970	100,00

Извор: Резултати пописа 1971, 1981, 1991. и 2011. године, СЗС СРЈ, Београд, (обрада аутора)

Због изражене тежње младих ка осамостаљивању и формирању власти-тог домаћинства, број домаћинстава у периоду 1971-2011. године порастао је за 990 или за 9,92% и ако је, у истом периоду број становника био у сталном опадању. Види се да највећи проценат имају домаћинства без поседа, а то су највећим делом градска домаћинства, мада се и њихов број смањило за 192 или за 5,12%. Повећање бројности бележе сва остала домаћинства по свим величинама поседа. Највеће повећање бележе домаћинства са поседом до 0,5 ha, са 7 на 148 или за 2014,29%. Запажа се тенденција раста броја домаћинстава са преко 10 хектара, са 759 на 1.151 или за 51,65%.

5. 6. Становање у насељима у периоду 1971-2011. године

У анализи најзначајнијих обележја становништва и домаћинстава, значајно место заузима разматрање становања у сеоском и градском насељу. Услови становања зависе од тога какви ће се се објекти за становање градити у руралном и урбаном амбијенту. Од најстаријих времена до данас човек и у овом крају је тежио да створи себи најповољније услове за живот, где је објекат за становање заузимао једно од најважнијих места. Услови изградње објеката за становање су неповољнији у планинско-сеоском него у градском подручју. У анализи станова узети су подаци из 1971, 1981, 1991, 2003. и 2011. године.

Табела 25: Број станова у периоду 1971-2011. године

Врста насеља	1971. год.		1981. год.		1991. год.		2003. год.		2011. год.	
	Број	%	Број	%	Број	%	Број	%	Број	%
Градско	3167	35,3	4102	41,6	5904	50,9	6838	51,8	7188	51,2
Сеоска	5808	64,7	5759	58,4	5682	49,1	6370	48,2	6842	48,8
Укупно	8975	100	9861	100	11586	100	13208	100	14030	100

Извор: Резултати пописа 1971-2011. године, СЗС, Београд и СЗЦГ, Подгорица (обрада аутора)

Наведени подаци указују да је број станова стално растао иако је број становника опадао. Од 1971. до 2011. године број станова је порастао за 5.055 или за 56,32%, по годишњој стопи од 126,38 станова. Број станова у Пљевљима, у истом периоду, порастао је за 4.041 или за 126,97%, по годишњој стопи од 101,03 стана. Истовремено број станова у сеоском подручју је порастао за 1.034 или за свега 17,80%, а по годишњој стопи од 25,85 станова. Благ пораст броја станова у сеоским насељима односи се на изградњу станова у приградским насељима. Квалитет станова је опао у сеоском подручју, првенствено због одласка младих људи у град и друга подручја изван овог краја.

После Другог светског рата издвојена су четири периода изградње станова⁵⁵. Изграђено је укупно 11.748 станова са 747.268 m² површине. Пре тог периода изграђено је 2.282 стана. У првом периоду 1946-1960. године изграђено је 2.169 или 18,46% станова са 116.564 m² површине. У другом периоду 1961-1980. године изграђено је 4.466 или 38,01% са 280.217 m². У трећем периоду 1981-2000. године изграђено је 3.754 или 31,95% са 264.234 m². У четвртном периоду 2001-2011. године изграђено је 877 или 7,47% са 61.536 m². Није позната година изградње за 478 станова или 4,07% са 23.891 m². У 13 или 0,11% станова са 826 m², станују људи али нису ти станови завршени.

Са становишта опремљености станова различитим инсталацијама, стање у 2011. години је било следеће: са водоводним прикључцима било је 10.711 станова површине 700.423 m²; са канализационим прикључцима било је 10.568 станова површине 693.068 m²; са прикљученом електричном струјом било је 12.853 стана површине 808.698 m²; климатизованих станова било је 106 површине 7.905 m²; и станова са централним грејањем било је 1.463 површине 116.480 m². Сматра се да стан има инсталације водовода, канализације, струје, климатизације и централног

⁵⁵ Под становима се подразумевају објекти за становање у стамбеним зградама, куће и други објекти који пружају минималне услове за живљење.

грејања, ако најмање у једној од просторија стана постоје одговарајуће инсталације. Подаци показују да је највећи број условних објеката за становање у граду а да су услови у објектима за становање у селима доста неповољни јер је опремљеност наведеним инсталацијама веома мала. Због тога су услови становања, са становишта опремљености станова и кућа, неповољни.

Разматрање станова са становишта њихове намене, указује на недоследности и неусклађености у спровођењу стамбене политике у пљеваљском крају, нарочито када се анализира сеоски простор. Према подацима из 2011. године биле су до тада укупно изграђене 13.963 стамбене јединице (станови, зграде, куће). Од тог броја било је: само за становање 10.189 или 73,10%; за становање и обављање различитих делатности 61 или 0,40%; привремено настањени станови 1.637 или 11,70%; напуштени станови 968 или 6,90%; сезонски коришћени станови 1.074 или 7,70%; станови само за обављање одређених делатности 5 или 0,01%; и без података о намени станова 29 или 0,20%. Неповољно је то што има знатан број станова који су привремено ненастањени, напуштени или се сезонски користе, а таквих је 26,50%. Ако се томе дода и велики број напуштених кућа у домаћинствима у сеоском подручју због одласка младих људи, онда је ситуација веома неповољна по питању искоришћености стамбеног простора у пљеваљском крају.

6. ПРИРОДНО КРЕТАЊЕ СТАНОВНИШТВА

Природно кретање⁵⁶ становништва пљеваљског краја је једно од основних компоненти укупног кретања становништва. Оно утиче на промене у демографским и друштвено-економским структурама. Утицај природне компоненте на укупно кретање становништва, овог краја, мењало се у протеклом периоду. Сагледавање динамике и интензитета кретања стопа наталитета, морталитета и природног прираштаја, указује на тенденције у природном кретању становништва, као једној од основних детерминанти демографског развоја овог краја. На тај начин доћи ће се до основног узрока опадања бројности становништва а то је екстремно опадање природног прираштаја становништва у овом крају. То ће указати на процес депопулације и у градском а нарочито у сеоским насељима.

⁵⁶ Када се разматра кретање становништва уопште, онда се имају у виду две компоненте: природно које подразумева кретање наталитета, морталитета и природног прираштаја; и просторно или механичко кретање које чине миграције становништва.

6. 1. Кретање наталитета у периоду 1948-2011. године

Наталитет становништва⁵⁷ је позитивна компонента природног и укупног кретања становништва. У пљеваљском крају, у периоду после Другог светског рата 1948–2011. године, наталитет опада у апсолутном и релативном смислу. На смањење рађања утицале су промене у старосној структури становништва, односно смањено учешће најплоднијег дела становништва уз смањење његових репродуктивних норми и миграције репродуктивно најспособнијег дела становништва изван пљеваљског краја.

Табела 26: Стопе наталитета (н), морталитета (м) и природног прираштаја (пп) у периоду 1948–2011. године

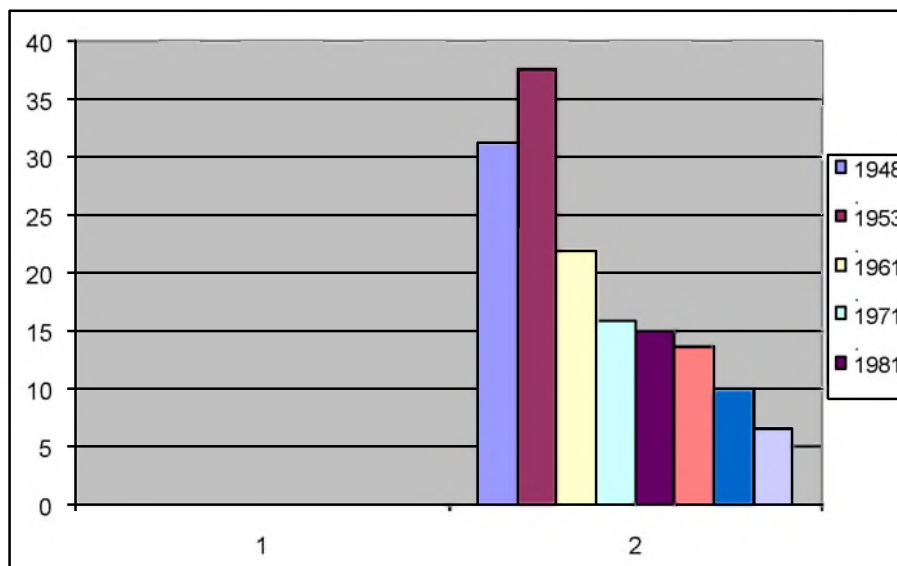
Година пописа	Пљеваљски крај		
	н ‰	м ‰	пп ‰
1948.	31,28	14,37	17,91
1953.	37,65	11,64	20,01
1961.	21,90	6,60	15,30
1971.	15,90	5,90	10,00
1981.	15,00	6,90	8,10
1991.	13,62	6,86	6,75
2003.	10,00	7,90	2,10
2011.	6,50	14,10	-7,60

Извор: Резултати пописа 1948-2011, СЗС, Београд и РЗС, Подгорица, 2012. године

Стопа наталитета, на територији пљеваљског краја у периоду 1948–2011. година, је опала за 24,78‰ а по годишњој стопи од 0,39‰. На почетку периода (1948. год.), стопа наталитета је била нешто већа (0,55‰) него у Црној Гори. На крају проучаваног периода (2011. год.), ова стопа је у пљеваљском крају била мања за 4,65‰ него у Црној Гори. То наводи на закључак да је наталитет брже опадао у овом крају него у Црној Гори. Највеће опадање стопе наталитета било је у периоду 1953–1961. године за 15,75‰. То се догађа после периода биолошке регенерације становништва (1953. године) и снажних миграција репродуктивно најспособнијег дела становништва. Најмање опадање стопе наталитета било је у периоду 1971–1981. године,

⁵⁷ Наталитет или родност је једна од компоненти природног кретања становништва. Ефективан наталитет на одређеној територији изражава се у промилима, а представља број живорођене деце на 1.000 становника у току једне године или неког другог периода. Наталитет се у свету креће између 10 и 50 промила.

само за 0,90%. Према подацима из 2011. године пљеваљски крај има најмање живорођених у Црној Гори, само 201 и на шестом је месту (од 21 општине) најнижих стопа наталитета са 6,50%. Наталитет је природни показатељ виталности становништва пљеваљског краја. Он посредно утиче на ниво развијености али и на планирање укупног развоја овог краја.

Извор: Пописни резултати о кретању наталитета 1948-2011, СЗС, ЗСЦГ, Београд, Подгорица (обрада аутора)

Графикон 1: Кретање наталитета у периоду 1948-2011. године

Тенденција смањења стопе наталитета (табела 26) односи се на градска и сеоска насеља, али је значајна разлика у нивоу и интензитету. Стопа опадања наталитета непосредно је детерминисана миграционим кретањима село–град и интензитетом процеса демографског старења, нарочито у сеоским насељима. Од 1971. године број живорођене деце већи је у градској него у сеоској популацији за 18,70–28,34%. У граду као имиграционом простору, стопе наталитета су веће него у сеоским насељима и кретале су се од 32,62‰ (1971. год.) до 15,87‰ (1991. год.). Пљевља карактерише константан пораст живорођених у целокупном разматраном периоду, јер су мере здравствене заштите, уопште, а посебно заштите породиља подигнуте на далеко виши ниво. Сеоска насеља, упоредо са пражњењем, карактерише опадање стопе наталитета од 21,13‰ (1971. год.) на 6,79‰ (2011. год.). У сеоским насељима, као емиграционим просторима, нагло

опада наталитет. Због неповољне старосне структуре становништва, неповољних услова за склапање брака, прихватања контроле рађања и планирања породице, у овим насељима могућност сопственог обнављања доводи се у питање.

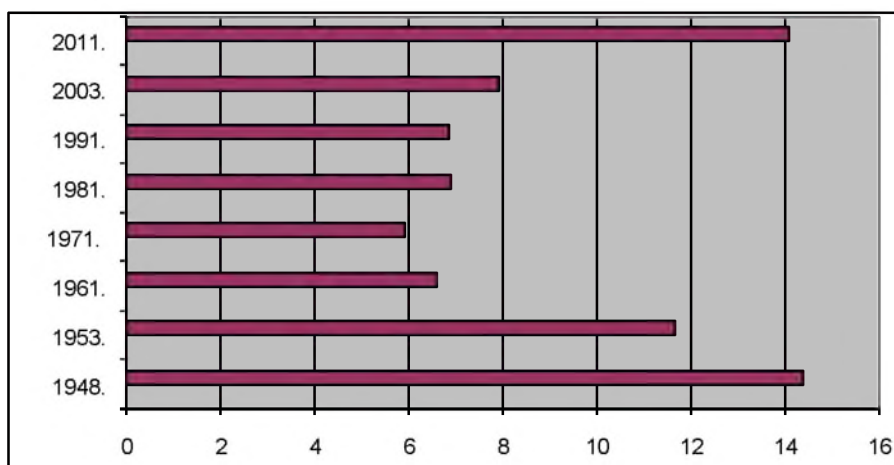
У Пљевљима се, услед досељавања, ствара повољна старосна структура становништва и већа репродуктивна снага становништва. То непосредно утиче на повећање наталитета, јер не може да компензује губитке, настале горе наведеним факторима, у сеоском становништву. Достигнути стадијум демографске старости сеоских насеља указује на утицај наведених промена у вредностима стопа наталитета у разматраном периоду. Ниво обнављања становништва у пљеваљском крају је недовољан, јер град са релативно добрим демографским потенцијалом не обезбеђује друге неопходне услове, а сеоска насеља губе демографску снагу.

6. 2. Кретање морталитета

Морталитет становништва⁵⁸ пљеваљског краја (табела 26) је значајан показатељ здравственог стања становништва, а посредно и индикатор социјалног и економског развоја, из чега проистиче велики значај његовог праћења. У периоду 1948-2011. године, морталитет је опао за 0,27%. Од 1948. до 1971. године стопа морталитета је опала за 8,47%. Међутим, од 1971. године до 2011. године има тенденцију раста за 8,20% (са 5,90% на 14,10%), што се негативно одражава на пораст становништва и процес његове репродукције. У поређењу са Црном Гором, где је такође забележено опадање у истом периоду за 2,66%, стопе морталитета имају приближне вредности, јер је и процес старења приближан пљеваљском крају.

Општа стопа смртности становништва у великој мери је одређена нивоом смртности одојчади. Стопа смртности одојчади, не само да је добар индикатор демографског развоја, већ је и показатељ социјалне, економске и културне развијености неког друштва. Морталитет одојчади (14,26%–1991. и 15,68%–2011) условљен је здравственим, демографским, економским, социјалним и образовним факторима. Процент умрле одојчади у укупном броју умрлих, такође, указује на пораст стопе смртности одојчади.

⁵⁸ Морталитет или смртност је једна од компоненти природног кретања становништва. Ефективан морталитет на одређеној територији изражава се у промилима, а представља број умрлих на 1.000 становника у току једне године или неког другог периода. Морталитет у свету креће се између 2 и 25 промила.

Извор: Резултати пописа 1948-2011. године (обрада аутора), СЗС, Београд, ЗСЦГ, Подгорица

Графикон 2: Кретање морталитета у периоду 1948-2011. године

Опадање стопе смртности одојчади са 49,60% у 1953. години на 15,68% у 2011. години, поспешено је напретком медицине и побољшањем здравствене заштите, подизањем образовног нивоа становништва и његовим вишим животним стандардом путем побољшања социоекономског статуса. Компарација података о смртности становништва у градском и сеоским насељима, према пописима, сугерише да сеоска насеља имају високе стопе морталитета, и имају тенденцију сталног пораста, као директна последица депопулације и процеса демографског старења становништва сеоских насеља. Стопа морталитета ових насеља у 1961. години износила је 5,83%, а 1991. године 13,34% да би 2011. године износила 18,99%. Поред негативног утицаја демографских фактора (депопулација и старење становништва), на овакво кретање стопа морталитета становништва сеоских насеља, утицали су и социоекономски фактори (ниво животног стандарда). Градско становништво има ниже стопе смртности (9,81%) због повољније старосне структуре досељеног становништва. Будуће кретање морталитета становништва, с обзиром на разлике у старосној структури становништва града и сеоских насеља и достигнути ниво демографске старости, не може се одликовати опадањем општег морталитета становништва.

6. 3. Кретање природног прираштаја у периоду 1991-2011. године

Природни прираштај⁵⁹ (табела 27) пљеваљског краја имао је тренд опадања. Величина и динамика природног прираштаја становништва, условљена кретањем наталитета и морталитета, од великог је значаја за демографски развој пљеваљског краја. Кретање стопа природног прираштаја одражава се на промене и тенденције у укупном развоју становништва. Опадање стопе наталитета и пораст стопе морталитета утицали су и утичу на опадање стопе природног прираштаја. Као резултанта рађања и смртности, природни прираштај је под њиховим непосредним утицајем. Постоји велика међузависност између компонента природног прираштаја и старосно–полне структуре становништва. Старосна структура становништва као значајан фактор потпомогнута је дејством миграција село–град. Природни прираштај становништва пљеваљског краја, има неповољне токове, јер током разматраног педесетдвогодишњег периода има тенденцију опадања у апсолутном и релативном смислу.

Табела 27: Кретање наталитета, морталитета и природног прираштаја у граду и сеоском подручју у периоду 1991-2011. године

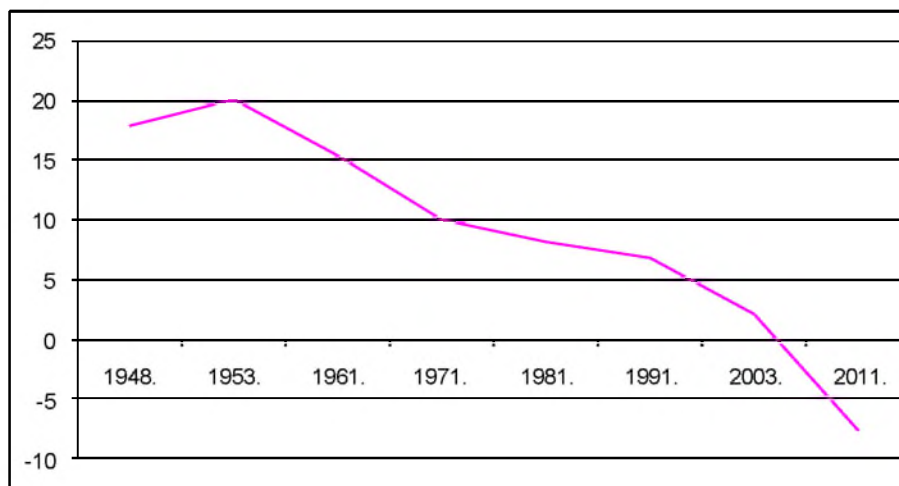
Година пописа	Наталитет у ‰		Морталитет У ‰		Природни прираштај у ‰	
	Град	Село	Град	Село	Град	Село
1991.	16,54	10,70	4,73	8,99	11,81	1,71
2003.	13,87	6,13	5,94	9,86	7,93	-3,73
2011.	8,16	4,84	8,88	19,32	-0,72	-14,48

Извор: Резултати пописа 1991, 2003, и 2011. године, СЗС, Београд, ЗСЦГ, Подгорица

Стопе природног прираштаја становништва градског и сеоских насеља (табела 27) одликује опадање, али је оно различитог интензитета. Стопе наталитета и природног прираштаја иако имају испољену тенденцију опа-

⁵⁹ Природни прираштај представља разлику између наталитета и морталитета као компоненти природног кретања становништва. Ефективан природни прираштај на одређеној територији изражава се у промилима, а представља разлику између живорођених и умрлих у току једне године или неког другог периода. Природни прираштај у свету креће се између 0 и 30 промила. На појединим подручјима у Црној Гори, Србији па и у свету, постоји и негативан природни прираштај, јер је стопа морталитета већа од стопе наталитета. Та подручја су названа депопулациона подручја, а на њима је у току процес демографске регресије становништва, као што је то случај и са пљеваљским крајем.

дања, веће су код градског него код сеоског становништва. Испољене тенденције одраз су неусклађености у биолошкој структури развоја становништва, која се јавља као последица промена у осталим структурама становништва и услед сложених друштвених процеса који су имали више спонтани него плански и усмеравајући карактер. Поремећај демографских структура села, првенствено старосно–полне, условио је пад наталитета и природног прираштаја, нарочито сеоског становништва пљеваљског краја, али и мењање социопрофесионалне структуре сеоског становништва.

Извор: Подаци пописа 1948-2011. године (обрада аутора), СЗС, Београд, ЗСЦГ, Подгорица

Графикон 3: Кретање природног прираштаја у периоду 1948-2011. године

Стопа природног прираштаја становништва у пљеваљском крају бележи, у периоду 1948-2011. године, константно опадање за 25,51% а по годишњој стопи од 0,40‰. Пораст стопе природног прираштаја забележен је у периоду 1948-1953. године за 2,10‰. Највеће опадање забележено је у периоду 196-1971. године 5,30‰, од када је опадање стопе природног прираштаја константно све до 2011. године за 27,61% а по годишњој стопи од 0,47‰. Стопе природног прираштаја становништва, овог краја, су ниже од стопа природног прираштаја становништва у Црној Гори, у свим пописним периодима. Према подацима из 2011. године пљеваљски крај је имао највећи негативан природни прираштај у Црној Гори од – 234 становника (у овом крају 2011. умрло је 435 а рођено 201 живорођено дете). То указује да су негативни утицаји демографских процеса изра-

женији у пљеваљском крају него у осталим деловима Црне Горе. Последице деловања компонената природног прираштаја су негативне, јер се услед опадања наталитета и повећања морталитета смањује природни прираштај становништва овог краја и могућност његовог обнављања. Овај процес је константан и друштвено неконтролисан у изучаваном периоду, тако се и процес старења становништва продубљује и тешко зауставља, нарочито у сеоским насељима. У сеоским насељима због одвијања стихијних миграција које су деловале непосредно на старосну структуру становништва, посредно су допринеле опадању наталитета, повећању морталитета и опадању природног прираштаја.

7. МИГРАЦИЈЕ И ПОРЕКЛО СТАНОВНИШТВА

Миграције као саставни део науке о становништву су значајна друштвена појава специфична у простору и времену. Ова компонента становништва представља⁶⁰ "сеобу становништва", а настала је као последица економских, друштвених и политичких узрока, ратова и промена природног прираштаја становништва. Највише се јавља због неравномерности у економском развоју појединих простора. Има више дефиниција миграција а најприхватљивије су, "миграција је промена места сталног боравка-становишта", "миграција је просторни трансфер из једне у другу друштвену јединицу", "миграција је промена административно-политичког подручја становишта" и "миграција је премештај из једне у другу просторну јединицу". Мигрант је свака особа која је отишла из свог места боравка-становишта на краће или дуже време. Многи демографи сматрају да миграција (спољна и унутрашња) може да буде индикатор просторног диспаритета процеса који и даље подстиче друштвено-економску неједнакост и зависност. Миграције су као и становништво историјска категорија. Миграције као појединачна и друштвена појава, чврсто су везане за успех или неуспех иницијативе и стремљења појединца, породице, друштвене групе или друштвене заједнице. У оквиру просторне покретљивости-миграције разматрају се: у односу на трајање (интервал), домет (простор), величину (број) и узрок процеса.

⁶⁰ Миграције су подељене према неколико критеријума. Према простору који обухватају могу бити: локалне, међуградске, међурегионалне, међународне, континенталне и међуконтиненталне (интерконтиненталне). Према узроцима и циљевима миграције могу бити: економске, политичке, културолошке, насилне и планске. Према времену трајања миграције могу бити: дневне, сезонске, привремене и трајне.

Савремена миграциона кретања најбоље је изразио теоретичар Брук. Он је указао да упоредо са економским факторима миграције проузрокују и политички фактори, национални, религијски и друштвени мотиви. Познато је да су миграције биле сталан пратилац етничке, културне, политичке и привредне еволуције човечанства. Миграције су стално обележје човека као јединке и друштвеног бића. Сваки значајнији период развоја сваког друштва обележавале су миграције одређеног типа са специфичним узроцима и последицама. Велики значај у проучавању миграција има Јован Цвијић, нарочито кроз проучавање кретања становништва на Балканском полуострву. Посебну пажњу Цвијић је посветио метанастазичким кретањима односно мењању места становања, издвајајући четири основне метанастазичке струје: динарска, косовско-метохијска, вардарско-моравска и струје које су прешле Саву и Дунав. Миграциони правци и снага миграција значајни су индикатори растерећења или оптерећења неког краја-простора у квантитативном и квалитативном погледу. За простор пљеваљског краја велики значај имале су динарска и косовско-метохијска струја.

Просторно кретање-миграције становништва пљеваљског краја било је изражено у свим периодима његовог развоја. Просторно кретање било је условљено бројним факторима, зависно од историјског периода, а међу најзначајније спадају: (1) насељавање различитим народима и етничким заједницама, (2) ратови и страдања насељеног становништва, (3) стално мењање економских прилика, (4) притисци властодржаца и асимилација становништва (присилна), (5) потреба очувања идентитета и културе своје етничке заједнице, (6) техничко-технолошки развој, (7) индустријализација и дерурализација и (8) тежња ка стварању повољнијих услова за живот.

Просторно кретање становништва овог краја може се сагледати кроз два периода, први, пре Другог светског рата и други, после њега.

7. 1. Миграције становништва до Другог светског рата

О просторном кретању становништва пљеваљског краја до почетка 20. века нема проверених и поузданих података. На основу историјске грађе (остатака споменика културе) у појединим периодима развоја овог краја, може се закључити да је становништво стално, под различитим утицајима, мењало своја станишта. На то указују подаци о трговини на просторима изван данашње територије и пролазак важних путева кроз овај крај, ка Приморју и другим деловима суседних територија. Поуздано се може тврдити да су померања становништва, у овом периоду, била интензивнија доласком Римљана и Словена у ове крајеве. Историјски

споменици указују да су илирска племена, она која нису физички нестала, пресељавана (бежала су) у планински простор и тамо настављала да живе а касније већина је романизована. Касније доласком Словена, остаци Илира, романизовани Илири и Римљани су пресељавани (под присилом) из плоднијих предела у планинске пределе а потом је уследила и њихова асимилација.

Пад под турску владавину изазвао је највеће унутрашње па и регионалне миграције становништва у овом крају (95, 214). Православно становништво је из плоднијих и за живот повољнијих делова прогоњено у планинске делове и тамо настављало живот, бавећи се сточарством. Присилна исламизација је подстакла пресељавање православног становништва у друге крајеве према данашњој Србији, Црној Гори и Босни и Херцеговини. Није познато какав је био интензитет тих миграција, али се поуздано може тврдити да су изазване различитим наметима и различитим притисцима. У прилог таквом закључку иду и обављени први пописи становништва, којима су пописиване куће или домаћинства која су припадала православном и турском или исламизираним становништву. У првој и другој деценији 20. века, нарочито од ослобађања од турске владавине, миграције су интензивирание и ка овом простору, што је довело до интензивнијег насељавања и повећања броја становника, углавном православним становништвом. Насупрот томе, до Другог балканског рата, већинско муслиманско становништво (тако се изјашњавало) је напуштало овај крај и одлазило већином у Босну и Херцеговину и друге крајеве, па чак се исељавало и у Турску. Све до Другог светског рата миграције су интензивне, како унутрашње тако и спољне, где је поред осталих утицај испољио и економски фактор. У Другом светском рату миграције су биле интензивирание под утицајем ратних догађања, али подаци указују да је више мигрирало православно становништво.

7. 2 Миграције становништва после Другог светског рата

После Другог светског рата⁶¹ антропогеографи и етнографи, истраживали су миграциона кретања сакупљајући податке о пореклу породица,

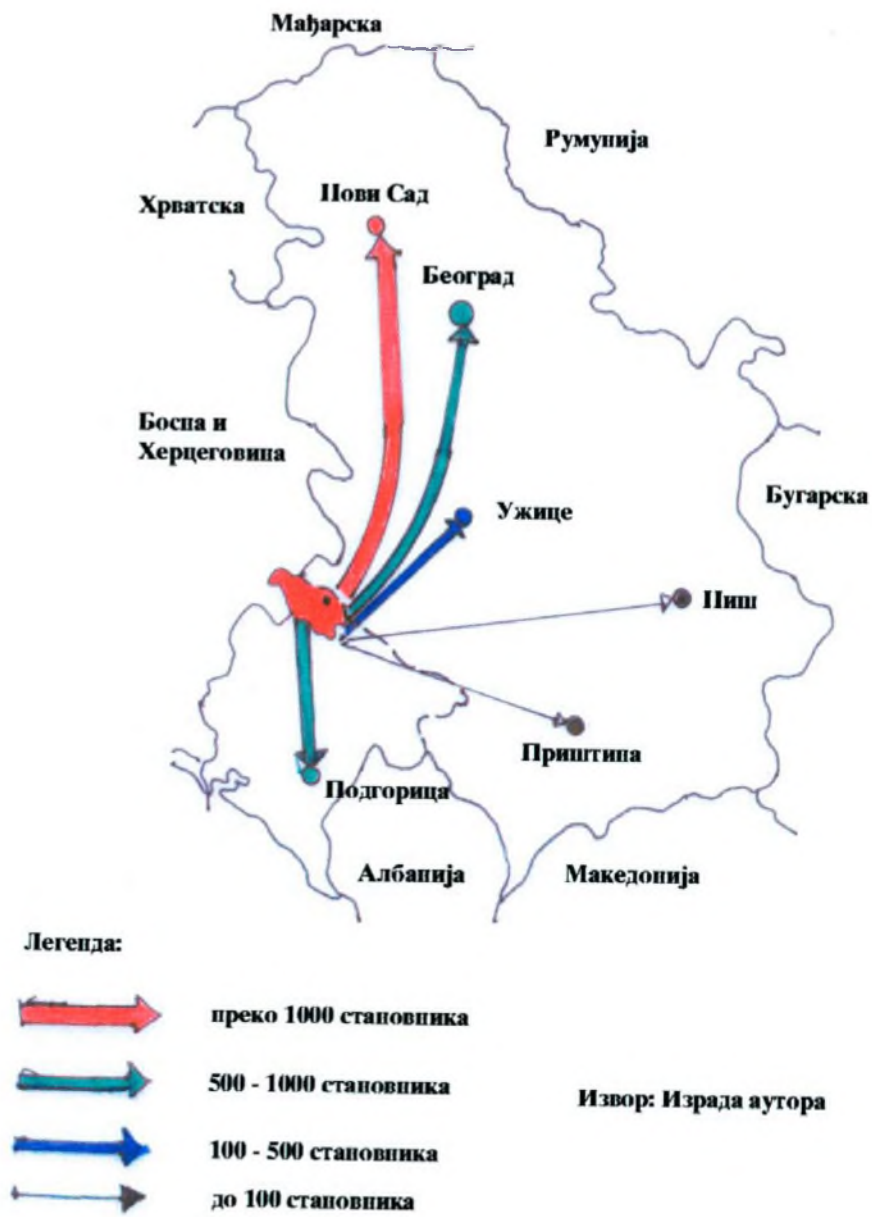
⁶¹ Познато је да је у току Другог светског рата присилно одведено, са простора бивше Југославије, више од 500.000 српског становништва а само из Хрватске 260.000 да би на њихова имања били доведени Словенци. У том периоду из пљеваљског краја у заробљеништво је одведено, према незваничним подацима, више од 180 становника. После Другог светског рата плански је пресељено више од 150.000 Срба из јужних простора бивше Југославије у Војводину. Међу њима је, према незваничним подацима, пресељено више од 250 породица из пљеваљског краја. После Другог светског рата до данас са Косова и Метохије

обичајима, дијалекту, и начину живљења у Црној Гори, па и о пљеваљском крају. Миграције становништва, у највећој мери одвијају се под утицајем економског фактора. Становништво се из пасивних планинских крајева, са високим природним прираштајем, пресељава у градске индустријске центре. Сеоска насеља предњаче као бројни дисперзивни емиграциони пунктови. Просторна покретљивост становништва је све интензивнија. Аграрно становништво се креће ка градском центру који се све брже развија. Подаци о броју миграната по периодима досељавања потврђују све бржи темпо урбанизације и све интензивнији трансфер сеоског становништва пљеваљског краја у Пљевља и друге градове (132).

Миграције становништва пљеваљског краја после Другог светског рата биле су сталне. Географски размештај становништва формиран је међусобним деловањем природних, друштвено–историјских, економских и социјалних фактора. У погледу обнављања становништва овог краја, размештај становништва знатно је диференциран. То је последица значајних разлика у висини природног прираштаја као и карактера миграционих кретања становништва. Процеси у развоју становништва довели су до формирања територија са екстремно различитим демографским одликама. У послератном периоду динамика кретања становништва у пљеваљском крају је веома неуједначена, што је последица нехомогеног демографског развоја. Просторна покретљивост становништва је са природним кретањем друга битна компонента динамике становништва. Разни видови миграционих кретања достигли су значајне димензије и тако су постале битан фактор у демографском и друштвено–економском развоју овог краја. Просторна покретљивост становништва (дневне и сезонске миграције) условљене су потребом за задовољавањем друштвених, социо–економских, културних, егзистенцијалних и других потреба становништва (179, 154-166).

Миграције становништва пљеваљског краја су узрочно–последичан процес, а њихов интензитет је у дијалектичкој вези са друштвено–економским развојем краја. Главни узрок преласка аграрног становништва у неаграрне делатности јесте индустријализација, која подстиче пресељавање радне снаге из сеоских у градска насеља или условљава дневну покретљивост значајног дела становништва (радно способно). Урбанизација и просторна покретљивост становништва међусобно су повезане и условљене. Миграције село–град одликују индустријску фазу узајамног деловања просторне и социјалне покретљивости становништва. Оне су преко природног прираштаја индиректан носилац демографског развоја града и демографског слабљења сеоских насеља овог краја (179, 154-166).

протерано је више од 570.000 неалбанског становништва, међу којима су 95% Срби. У периоду 1991-1995. године из Хрватске и Босне и Херцеговине је прогнано више од 600.000 Срба (179, 154-166).

Извор: Мишовић, С., Пљеваљски крај – географска проучавања, Пљевља, 2006, стр. 155.

Карта 11: Миграције становништва ка Црној Гори и Србији

Унутрашње миграције у пљеваљском крају довеле су до сталних промена у размештају његовог становништва. После Другог светског рата, у периоду убрзаног друштвено–економског развоја јављају се интензивне миграције село–град. Миграције су с једне стране довеле до концентрације становништва у Пљевљима, а с друге стране до депопулације у ширем рурално–аграрном простору. Тако се развој села поистовећивао са развојем пољопривреде, док се развој градског насеља идентификовао са развојем индустрије, терцијарних и кварталних делатности. Директна последица овако погрешног приступа јесте смањење броја становника у планинском делу изучаване територије, запуштена пољопривредна газдинства, а с друге стране, висок механички прилив становништва и нерационалан процес урбанизације у Пљевљима. То је довело до промене у укупном структурном саставу становништва, посебно сеоских насеља, а град преоптеретило наглим приливом становништва.

Табела 28: Досељено становништво према подручју из којег се доселило у периоду 1948–2011. године

Година пописа	Од рођења у истом насељу	Досељено становништво				Укупно досељено
		Друго место иста општина	Из друге општине	Из друге републике	Из друге државе	
1948.	28828	5090	1042	961	5	7098
1953.	29213	7270	2009	2344	40	11663
1961.	31662	9716	2286	3009	4	15015
1971.	29811	11934	2158	2912	28	17032
1981.	32707	8203	1146	1239	21	10609
1991.	24959	12232	1664	2711	27	14634
2003.	20954	10240	1401	1641	2677	15959
2011.	18876	8914	1322	–	1948	12184

Извор: Резултати пописа 1948-2011, СЗС, Београд.

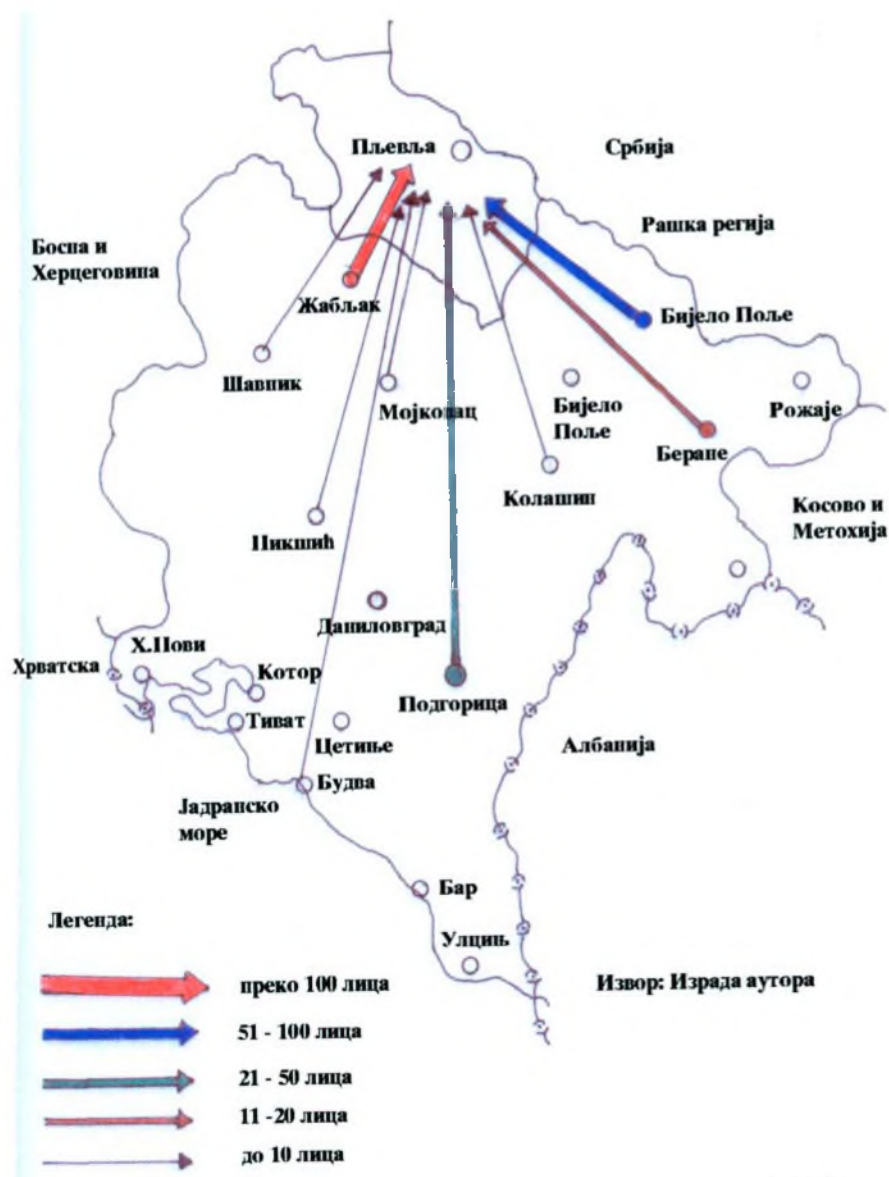
У периоду 1948-1971. године становништво пљеваљског краја бележи континуирани демографски раст за 10.917 становника, по годишњој стопи од 4,35%. У свим насељима забележен је позитиван природни прираштај. У овом периоду број аутохтоног становништва опада за 16,88% (са 80,24% на 63,36% у 1971. год.), док се број досељених увећава са 19,76% на 36,64% (1971. год.) од укупног становништва пљеваљског краја. Највећи број досељених отпада на пресељавања унутар територије овог краја (из насеља у насеље) и био је доста уједначен: 1948–711,71%; 1953–62,33%; 1961–64,71%; у 1971–70,07%. У овом периоду доста је уједначено досељавање из друге општине исте републике, и кретало се: 1948-

14,68%; 1953–17,23%; 1961-15,22%; и 1971–12,68% од укупног броја досељених. Повећава се и број досељених из других република од 13,54% (1948. год.) на 20,04% (1961. год.). Градско становништво се брже увећава у односу на сеоско, што говори да је у овом периоду дошло до просторне редистрибуције становништва, уз јасне разлике између становништва града и становништва осталих сеоских насеља.

У периоду 1971-1991. године становништво пљеваљског краја бележи бројно опадање за 7.250 становника, по годишњој стопи од 5,00%. У свим насељима забележено је опадање природног прираштаја. У овом периоду број аутохтоног становништва расте за 12,15% до 1981. године, а потом опада за 12,47% до 1991. године. Истовремено број досељених опада са 36,64% на 24,49% у 1981. години, а потом нагло се повећава на 36,96% у 1991. години, чему су значајно допринела збивања око дезинтеграције бивше Југославије.

У 2003. години опао је број становника за 2.680 или за 7,26%. У овом периоду, у односу на претходни, опао је број аутохтоног становништва за 4.005 или за 19,121%. Смањено је учешће досељених из другог насеља исте општине за 1.992 или за 19,45%. Смањен је број досељених из друге општине исте републике за 263 или за 18,77%. Смањено је учешће досељених из друге републике за 1.071 или за 65,27%. Повећано је учешће досељених из друге државе (због распада СФРЈ) за 2.650 или за 9814,81%. У периоду 2003-2011. године становништво пљеваљског краја бележи и даље бројно опадање за 5.853 или за 18,84%. У овом периоду смањен је број аутохтоног становништва за 2.078 или 11,01%. Смањено је пресељавање из насеља у насеље у истој општини за 1326 или за 14,88%. Смањен је удео становништва досељеног из друге општине исте републике за 79 или за 5,98%. У 2011. години смањен је број досељених из друге државе за 729 или за 37,42%. Такође, опао је број укупно досељеног становништва за 3.775 или за 30,98%.

Највећи број досељених и даље односи се на пресељавања унутар овог простора (из насеља у насеље) и био је неуједначен: 1981. године 77,32%, 1991. године 83,59% и 2011. године 47,22%. И даље је уједначено досељавање из других општина, 1981. године 10,80%, 1991. године 11,37% и 2011. године 7,00%, док је повећано досељавање из других република, 1981. године 11,68% а 1991. године 18,53% а од тог периода бивше републике су самосталне државе па ова категорија не постоји. И у периоду 2003-2011. године настављено је пражњење села и пораст градског становништва. Смањење становништва сеоских насеља посебно је интензивиранио од 1971. године до данас, а последица је интензивног исељавања дела радно и репродуктивно способног контингента у градски и центре изван овог краја (Подгорица, Никшић, Нови Пазар, Ужице, Београд). До 1971.

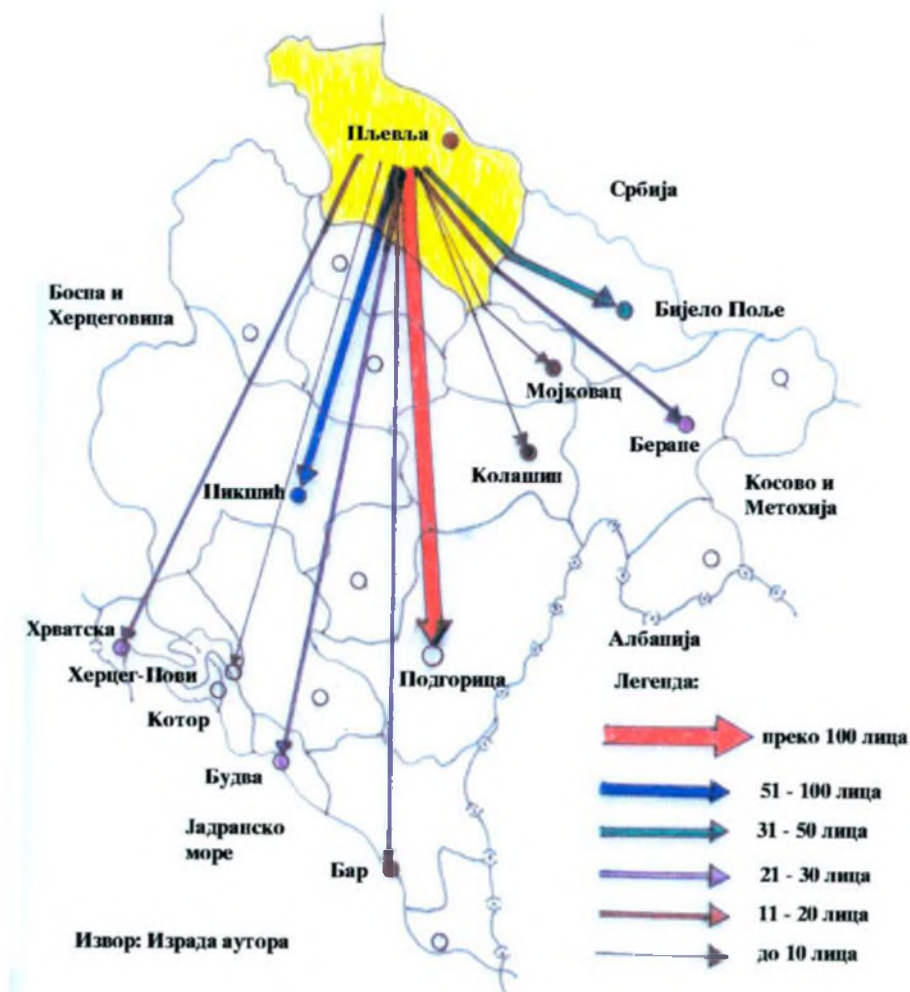
Извор: Мишовић, С., Пљеваљски крај – географска проучавања, Пљевља, 2006, стр. 159.

Карта 12: Миграције становништва ка пљеваљском крају из других градова Црне Горе

године скоро сва насеља имају позитиван природни прираштај, али миграциона компонента све више долази до изражаја у формирању структура становништва. На основу података из последњег пописа уочава се да су се миграциони процеси интензивирали, а разлике између села и града још више заоштриле.

Структура досељеног становништва у пљеваљски крај, према попису из 1961. године, у односу на тип насеља била је изразито у корист сеоског контингента. Од 15.015 досељених лица, из сеоских насеља је 12.893 или 85,87%, из градских 1.543 или 10,28% и мешовитих насеља 497 или 3,31%. Од укупног броја досељених (15.015), до 1940. године доселило се 4.080 лица или 27,17%, од 1941. до 1952. године 3.274 или 21,80% и од 1953. до 1961. године 7.661 или 51,02%. То указује на интензивне миграције у периоду од 8 година, до пописа 1961. године. У 1971. години, и даље је највећи број досељених из сеоских насеља 14.871 лице или 87,31%, а од 1961. до 1971. године досељена су 7.182 лица или 42,17% од укупног броја досељеника. У 1991. години из сеоских насеља досељено је 12.920 лица или 88,29%, што говори да се пресељења из сеоских насеља још више интензивирају. У 2011. години настављена је тенденција досељавања из сеоских насеља са нешто мањим процентом од 79,35% од укупног броја досељених.

Најбољи показатељ утицаја миграције на кретање становништва пљеваљског краја, је њен салдо. У периоду од 1988. до 1993. године одселило се (емигрирало) 3.726 лица, од чега су 51,25% жене. У овом периоду одселио се највећи број Црногораца 2.317 или 65,71%, затим Муслимана 491 или 13,93%, Срба 425 или 12,05% и остали 271 или 8,31%. Највећи број одсељених отишао је у Србију 1678 или 47,59%, затим у остале крајеве Србије и Црне Горе 1076 или 30,52% у Босну и Херцеговину 601 или 16,13% и остале крајеве света 371 или 9,96%. У истом периоду досељено је 1.452 лица, од чега су мушкарци 54,20%. Од укупног броја досељених Црногорци чине 659 или 45,39%, Срби 353 или 24,31% и Муслимани 261 или 17,98%. Досељеници су из Србије 559 или 38,50%, Босне и Херцеговине 478 или 32,92% и из осталих делова Црне Горе 312 или 21,49%. Према томе, у периоду између два последња пописа, становништво пљеваљског краја се смањује утицајем миграције на смањење природног прираштаја. У прилог овој чињеници иде и негативан миграциони салдо, у разматраном периоду (1988-1993), од 2.074 или 142,84%, што говори да се иселило више од један и по пут него што се доселило. Према пописним подацима, из пљеваљског краја, у периоду 1921-2011. године иселило се више од 20.000 становника, што чини више од половине његове популације у 2011. години. Период интензивнијег исељавања почео је 1981. године и траје све до почетка друге деценије 21. века.

Извор: Мишовић, С., Пљеваљски крај-географска проучавања, Пљевља, 2006, стр. 161.

Карта 13: Миграције становништва ка Црној Гори

Демографски развој пљеваљског краја заснива се на природној компоненти, чему су у великој мери допринела ранија уселавања радно и репродуктивно способног становништва. Највећи број миграната припада старосном контингенту од 20 до 40 година, док се код сеоских насеља, губитком ових генерација, смањује фертилни контингент и природни прираштај, што изазива старење сеоског становништва. Однос аутохтоног и досељеног контингента је значајан показатељ интензитета и тери-

торијалног домета миграција према пљеваљском крају и из њега. Треба имати у виду да је миграција трајан процес, те се из наведених показатеља не уочавају она лица која су се досељавала и одсељавала у краћим временским интервалима од међупописних периода и они мигранти који су се селили или су умрли. Овај простор је емиграциони јер се један, значајан, део становништва исељава најчешће из економских разлога.

Међутим, процес исељавања подстичу и бројни други фактори као што су: (1) слабија понуда различитих радних места, (2) мали избор образовних институција, (3) немогућност стицања вишег и високог образовања, (4) периферан положај простора у односу на најважније комуникацијске снопове и правце, и (5) немогућност задовољавања културних и других потреба.

Примећује се, да су национална и етничка припадност миграната имале утицај на интензитет и правце пресељавања, а разлика у избору настањења је карактеристична и за остале национално хетерогене средине Рашке регије.

8. ДНЕВНЕ МИГРАЦИЈЕ СТАНОВНИШТВА

Дневне миграције⁶² становништва у пљеваљском крају су сталан процес. Природном браном територија овог краја је доста изолована од околних простора. У том погледу изузетак представљају извесни периферни делови, који гравитирају према Чајничу и Фочи (подручје Буковица) или према Пријеполу (подручје Јабука и Козица). Поред функције административног и индустријског центра, Пљевља све више постају центар миграције становништва са ужег и ширег подручја. У склопу гравитације, годишња путовања све више су условљена радном и школском миграцијом становника уже зоне (приградска и околна сеоска насеља). Посебан вид миграције представљају дневне миграције становништва, које су условљене обављањем свакодневних радних и других активности у Пљевљима, и у њу се укључују становници свих насеља овог краја и шире подручје суседних општина.

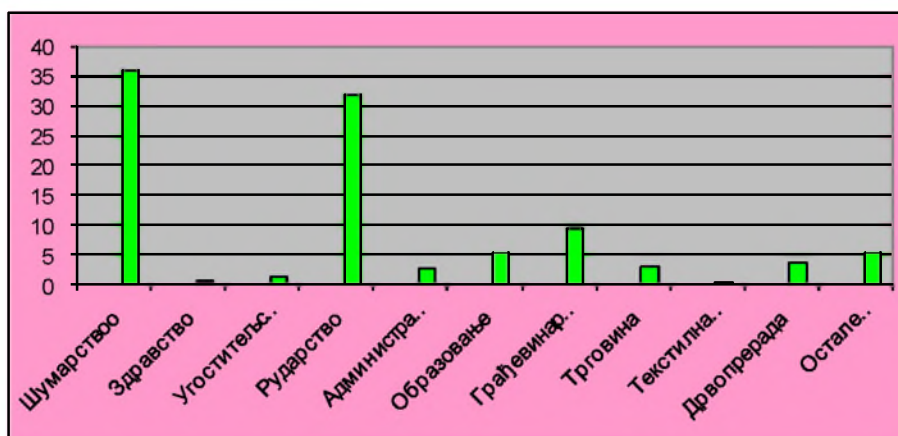
Саобраћајни токови дневних миграната условљени су односом насеља уже и шире гравитационе зоне према мрежи саобраћајница, стањем саобраћајне мреже и организацијом локалног саобраћаја. С обзиром да пље-

⁶² Дневно кретање становништва припада унутрашњим (локалним) миграцијама, а у најужем смислу представља однос становника који долазе и враћају се из централног насеља (центра дневне миграције). Дневно кретање становништва одвија се и према суседним крајевима (општинама), а односи се већином на радну и школску дневну миграцију.

ваљски крај не располаже железничком мрежом, то друмски саобраћај са својом мрежом путева представља основног носиоца, како међуградског, тако и локалног путничког и теретног саобраћаја. Због тога се, у данима интензивних миграција, у највећем броју праваца преплићу токови међуградског и локалног саобраћаја.

Кретање дневних миграната (табела 29) може се пратити на основу улаза и излаза становништва у Пљевља као гравитациони центар. Према подацима из 1971. године просечан дневни улаз био је 3.570 лица а излаз 3.326 лица превезених различитим превозним средствима и пешке. Значи укупна дневна миграциона кретања износила су 6.896 лица, од чега је 51,60% користило неко превозно средство, а 49,40% је ишло пешке. Карактеристично је, да код излаза из града, неко од превозних средстава користило је 59,00%, а пешке ишло 41,00% дневних миграната. Основни разлог је куповина артикала за потребе домаћинства па су се више морала користити превозна средства. При томе треба имати у виду, да су код дневних миграната узета у обзир и лица која су становници насеља из других општина, па то у извесној мери повећава укупан дневни контингент путника. У 2003. години просечан дневни улаз је порастао за 401 лице или за 11,23%, а излаз за 122 лица или за 3,67%, што чини укупна дневна миграциона кретања од 7.419 лица. У 2011. години дневни улаз је опао за 585 лица или за 17,28%, док је излаз опао за 650 лица или за 23,23%. У овом периоду 68,92% дневних миграната користило је неко од превозних средстава, чему је допринела боља повезаност града са сеоским насељима и све већи број старијих лица у сеоским насељима. Код излаза из града повећано је коришћење превозних средстава на 67,17%. У 2011. години дневна миграциона кретања су износила 6.184 лица, од чега улаз је чинило 3.386 лица, а излаз 2.798 лица, од чега су стални дневни мигранти 835 радника и 384 ученика. У овој години 66,03% дневних миграната је користило неко од превозних средстава, а лица која излазе чак 70,33% (теренска истраживања аутора).

Од укупног броја сталних дневних миграната (835) из групе радника, привредне и непривредне делатности апсорбују: шумарство 300 (35,93%), рударство 267 (31,98%), грађевинарство 79 (9,46%), дрвопрерада 31 (3,71%), образовање 44 (5,27%), трговина 25 (2,99%), општинска и републичка администрација 22 (2,63%), угоститељство 11 (1,32%), текстилна индустрија 3 (0,36%), здравство 7 (0,84%) и остале делатности 46 (5,51%). Код ученика сталних дневних миграната (384) највећи број апсорбује средња стручна школа 179 (46,61%), гимназија 98 (25,52%), Основна школа "Р. Павловић" 41 (10,68%), основна школа "Бошко Буха" 37 (9,64%) и основна школа "Салко Аљковић" 29 (7,55%).

Извор: Резултати пописа из 2011. године (обрада аутора), ЗСЦГ, Подгорица

Графикон 4: Кретање сталних дневних миграната 2011. године (835), према привредним и непривредним делатностима

Свакодневно кретање радне снаге из села у Пљевља ствара велики број проблема међу којима су најзначајнији: (1) доводи до замора радне снаге, (2) скраћује време одмора, (3) повећава психо-физичко напрезање радника, (4) повећава трошкове живота породица запослених, (5) повећава захтеве за организованим превозним средствима, и (6) повећава материјалне трошкове предузећа.

Запажа се да је улаз дневних миграната већи, у свим разматраним периодима, што указује на закључак да се одређени број путника задржава у граду и више од једног дана. Интензитет укупних токова дневних миграната варира у току недеље, односно у појединим периодима дана. Тако, у току недеље, највеће кретање дневних миграната је пијачним данима (понедељак и петак), а у току зиме се смањује за око 32%, посебно из удаљених насеља. Због слабих комуникација и великих снегова, понекад, се потпуно прекидају везе са градом, а дневно кретање становништва своди на минимум. У току дана највећи интензитет дневне миграције је у јутарњим сатима (06,00 – 9,00) и у раним поподневним сатима (13,00 – 16,00).

За кретање дневних миграната, према интензитету, издиференцирано је осам праваца саобраћајних токова, а то су: источни (Јабучка); западни (Шула); северни (Рудница); јужни (Ђурђевића Тара, Крушево, Маоче); северозападни (Бољанићи, Ковач); југоисточни (Вруља, Отиловићи, Мијаковићи); југозападни (Бобово, Какмуже); и североисточни (Црни врх, Кота 1283 – Бучје).

Највећи део дневне миграције чине лица која немају радни и школски карактер, која првенствено одлазе у град ради куповине намирница за кућу и других потрепштина за домаћинства. На другом месту су дневни

мигранти ученици са 26,63%. Од праваца с највећим бројем дневних миграната у 1971. години био је јужни правац са 33,84% а 2011. године јужни 37,92% и северозападни 32,17% од укупних дневних кретања становништва пљеваљског краја. То је због тога што обухвата највећи број опште дневне миграције. То је становништво које свакодневно путује ради обављања потреба набавке намирница и других основних потреба за домаћинство. Овом правцу гравитира више од 75 села, па је и број радника и ученика који свакодневно путују велики. Таква тенденција настављена је и данас.

Исти односи су заступљени и код миграната који дневно излазе из града. Општа дневна миграција је најинтензивнија на југозападном правцу са 66,49%, радна снага је најинтензивнија на северозападном правцу са 33,88%, док је школска дневна миграција најзаступљенија на северном и јужном правцу са 34,83%.

Подаци из 1971. године указују да је највећи улаз дневних миграната био на јужном (1208), западном (840) и југоисточном правцу (576). На сва три правца најинтензивније су биле опште дневне миграције становништва. После њих по интензитету била је изражена школска миграција на сва три правца. У истом периоду, на излазу дневних миграната, највећи број је био на ова три наведена правца. Према подацима из 2003. године највећи улаз дневних миграната био је на јужном (1.102), западном (729) и југоисточном (653) правцу. На ова три правца најизраженије су опште дневне миграције, а потом по интензитету су школска па радна дневна миграција. У овом периоду највећи излаз дневних миграната је, такође, на ова три правца. У 2011. години дневне миграције становништва биле су најбројније на ова три правца, јужном (928), западном (597) и југоисточном (563). И у овом периоду најинтензивније су биле опште дневне миграције на ова три правца. Такође, највећи број дневних миграната на излазу био је на ова три правца.

На основу података изнетих у табели запажа се да су највећа дневна миграциона кретања изражена преко јужног, западног и југоисточног правца. То је и нормално, с обзиром да се ради о селима чија удаљеност омогућава, поред опште, радну и школску дневну миграцију. На почетку 21. века, интензивној дневној миграцији, преко наведених праваца, доприноси далеко боља организација локалног саобраћаја. Поред осталог, на јужном и западном правцу свакодневно саобраћају аутобуси којима се превозе радници на посао и са посла.

Табела 29: Дневна миграција (улаз) становништва према правцима у 1971, 2003. и 2011. години

Правац миграције	Укупно улаз	Лица према карактеру миграције						Укупно излаз
		Општа		Радна		Школска		
		Број	%	Број	%	Број	%	
У 1971. години								
Источни	243	109	44,86	52	21,40	82	33,74	228
Западни	840	379	45,12	240	28,57	221	26,31	802
Северни	178	61	34,27	55	30,90	62	34,83	168
Јужни	1208	725	60,02	226	18,71	257	21,27	1125
Југоисточни	576	264	45,83	112	19,44	200	34,73	506
Југозападни	188	125	66,49	34	18,09	29	15,42	185
Североисточни	95	36	37,89	26	27,37	33	34,74	89
Северозападни	242	93	38,43	82	33,88	67	27,69	223
Укупно	3570	1792	50,20	827	23,17	951	26,63	3326
У 2003. години								
Источни	431	236	54,76	93	21,58	102	23,66	368
Западни	729	312	42,80	228	31,28	189	25,92	671
Северни	218	92	42,20	69	31,65	57	26,15	165
Јужни	1102	658	59,71	208	18,87	236	21,42	960
Југоисточни	653	233	35,68	181	27,72	239	36,60	608
Југозападни	327	174	53,21	69	21,10	84	25,69	292
Североисточни	134	55	41,04	38	28,36	41	30,60	110
Северозападни	377	167	44,30	111	29,44	99	26,26	274
Укупно	3971	1927	48,53	997	25,11	1047	26,36	3448
У 2011. години								
Источни	391	211	53,96	91	23,27	89	22,77	344
Западни	597	297	49,75	193	32,33	107	17,92	479
Северни	200	94	47,00	72	36,00	34	17,00	169
Јужни	928	542	58,41	177	19,07	209	22,52	763
Југоисточни	563	178	31,62	169	30,02	216	38,36	451
Југозападни	281	138	49,11	71	25,27	72	25,62	257
Североисточни	110	44	40,00	29	26,36	37	33,64	88
Северозападни	316	145	45,89	93	29,43	78	24,68	247
Укупно	3386	1649	48,70	895	26,43	842	24,87	2798

Извор: Попис из 1971, 2003. и 2011. године, СЗС, Београд, СЗЦГ, Подгорица

9. ПОРОДИЦА И ОБИЧАЈИ КОД СТАНОВНИШТВА

У сваком па и пљеваљском крају изражене су специфичности у приступу породици, животу у њој. Мешањем народа различитих култура искристалисали су се обичаји који нису присутни у другим крајевима Црне Горе ни у другим крајевима суседних земаља.

9. 1. Породица и живот у њој

Породица, је била и остала основна ћелија друштва која је одржавала биолошку, економску и друштвену функцију у овом крају. У нашој историографији није до краја разјашњено питање када је породица као основна друштвена ћелија уступила место патријархалној задрузи. Сигурно је да су томе допринели тешки услови живота, који су захтевали чвршће породично заједништво, како би се лакше савладале свакодневне тешкоће. Инокосну породицу сачињавали су родитељи и њихова деца а у њеном оквиру засниване су и породице њихових синова. У прошлости породице су се заснивале на сточарско-земљорадничкој привреди. Није био мали број чланова домаћинства који су као самци живели и радили изван места рођења и породичног дома, а који још нису били засновали своју породицу. Старешина породице имао је у односу на чланове породице широко овлашћење, које је проистицало из традиционалног схватања патријархалне заједнице (задруге). Задруга се показала као врло корисна организација шире породице, нарочито тамо где је ратарство спајано са номадским сточарством јер су примитивни облици обраде земљишта захтевали већи број чланова задруге. За јавност жена је била потчињена мужу, а деца родитељима. Обрада земље и прибављање средстава за живот биле су дужности родитеља, а деца су укључивана у рад кад одрасту. У породици је постојала подела послова на мушке и женске (26, 54-56).

Породична задруга, води порекло из родовског друштва. Према правилу то је заједница крвних сродника у којој се живот одвија на демократским принципима. На челу задруге налазио се старешина коме су управљање поверили сви одрасли чланови породичне задруге. О женским пословима старала се домаћица у договору са старешином задруге. Домаћица је одређивана на заједничком скупу одраслих чланова задружне породице. Имовина је била заједничка, а према њој је била и заједничка одговорност. По договору имовина је и трошена. Појединац задруге је располагао само личним стварима, снахе такође личним стварима-миразом ако су биле без браће (мирашчијке). Положај жена у задрузи није био лак јер су радиле све послове у кући, око деце, у пољу и око стоке. Постојало је неколико типова задруге, очинска, синовска и братска. Посебне врсте су

несродничке задруге настале усвајањем неког члана или удруживањем двије несродничке породице. Предвојене задруге су настале тако што је део породице живео у ратарском а део у сточарском делу породице (26, 54-56).

Сложени облици сродничких породичних организација су: род, братство, племе и вештачко сродство-кумство. **Род**, чине сродници са истим презименом али се на изврстан начин родом сматрају и блиски женски сродници-фамилија по "очевој страни", и мушки и женски сродници по "страни мајке". Заједничка су им насеља, прилази, утрине, испаше за стоку и шуме. **Братство**, чини више родова или разгранатих породица које воде порекло од истог претка и славе исту славу. Разликују се шира и ужа братства. У шира братства улазе припадници свих породица чији су се преци својевремено презивали истим презименом, а касније је дошло до промене презимена код неких породица, па је тако настао изврстан раскид са ширим сродницима. Заједничка веза код овог братства је порекло и заједничка слава. Припадници истог братства се између себе нису женили. Ужим братством могу се назвати сродници који живе у истом селу и ако немају исто презиме али им је исто порекло и слава. Свако од ових братстава је истовремено део свог рода, ширег братства чијег се корена држе и поштују свој род (85, 9 и 17).

Племи, је заједница ширег значаја у чији састав улазе сва братства, родови и породице за које се сматра да потичу од заједничког претка и насељавају одређени крај. Због тога постоји свест о крвном сродству, заједничкој територији, симболима унутрашњег повезивања, као и одговарајућа организациона структура. Припадници истог племена у почетку се нису женили између себе. Племи је одредница за сродство у старој Црној Гори и седам слободних српских брда.

Вештачко сродство-кумство "мокро" и "суво", се поштовало више од свих сродника. Кумство се преносило с колена на колени. Кумовска клетва се сматрала тежом од родитељске. Поред кумства познато је у овим крајевима побратимство и сестринство, које се такође изузетно поштовало (85, 9 и 17).

Живот у породици је био утемељен на неприкосновеном угледу и утицају главе породице а то је био отац. Он је одређивао које ће и какве активности се дешавати у породици и на имању у току целе године. Кућа је поред привредног средишта, била и средиште породичног и друштвеног живота. У њој се живело по утврђеном начину живота. Сваки члан породице имао је устаљено место и дужност. Старешина куће-породице је био глава породичне заједнице, а следили су га и други укућани у зависности од личног угледа и година живота. Са породицом је у истој соби, кад је то требало, седео рођак, пријатељ и намерник. Међусобне по-

сете, због истог начина живота и заједничких радова, су биле чешће и отвореније него у граду. Централно место у кући било је отворено огњиште. Оно је сматрано зборним местом породице и породичне задруге, на којем се одвијао главни део породичног живота. Разговори поред огњишта или у кући били су најозбиљнији, најмудрији, најпоучнији али и најзабавнији и највеселији. Уз ватру или шпорет у кући планинка, већином мајка, је извештавала о домаћим потребама, чобани причали доживљаје, домаћин слушао и одређивао распоред и извршиоце појединих послова за наредни дан или наредне дане (26, 54-56).

О свему у породици се разговарало и издвајало оно што је најважније. У породици, нарочито лети, устајало се рано. Најпре су устајале жене редуше чији је задатак био да донесу воду за пиће и умивање, да наложе ватру, замесе хлеб и припреме храну за раднике у пољу и чобане. У зимско доба жене би до устајања осталих укућана преле вуну и плеле одећу и правиле обућу. Задатак мушких чланова породице је био да раде у пољу, ору њиве, косе ливаде, сакупљају сено и жито, секу дрва. Затим, праве ограде око имања, поправљају и праве пољски и кућни алат, чувају стоку и одлазе у лов. Са променама станишта породице мењали су се постепено и услови њеног живота. Огњишта су замениле земљане фуруне, пећи са малим прорезима за светлост, мали шпорети "босанци" па шпорети "смедеревци", све до савремених штедњака и електричних шпорета. У старим сеоским кућама није било много намештаја. Техника израде била је једноставна. Као алат коришћене су секира, брадва, тестера и сврдло и њима су прављени делови намештаја у кући као што су синија, столовача, треножац, касније столови, столице, дрвени кревети, полице, дрвени ормани и друго. Више намештаја било је у богатим кућама, нарочито муслиманским. Лежајеви у сеоским кућама били су скромни. Сва чељад су деценијама спавала на патосу или на једноставно направљеним дрвеним креветима. Кревети су били шири па је више чељади спавало у једном кревету. По патосу је простирана слама или папрат а преко тога простирана је поњава или покровац од вуне или кострети. Покривало се поњавом или губером од вуне или конопље. За узглавље су често употребљавани делови одеће, касније јастуци напуњени сламом, вуном или јарином. Сламњаче-сламарице и кревети су новијег датума. Кревет је ушао у употребу у 19. веку али у овим крајевима много касније. Пешкир за брисање руку од конопље, лана, бега и других материјала, био је један за сву фамилију. У соби се налазио ковчег за девојачку спрему за удају. Временом је намештај постао огледало економског стања домаћинства, па су набављани предмети занатске израде и индустријске производње.

9. 2. Породице у пљеваљском крају

Порекло породица у пљеваљском крају (Прилог 2) тешко је поуздано утврдити, јер су интензивне миграције стално доводиле до промена у етничком саставу становништва и до иселјавања једних и досељавања других породица. Таква тенденција је настављена и на почетку друге деценије 21. века, па се поуздано може тврдити да је аутохтоних породица мање од једне половине од њиховог укупног броја. Такође, не може се поуздано утврдити које породице припадају вишим демографским категоријама (родови, братства, племена), и одакле су и у ком периоду су се доселиле. Подаци засновани на предањима и исказима припадника појединих братстава о припадности породица родовима, братствима и племенима, нису са научног аспекта валидни, те не пружају поуздане податке о кретању породица у различитим периодима. Оно што је поуздано, то су подаци о породицама (презименима) које на почетку друге деценије 21. века живе у насељима пљеваљског краја⁶³. Истраживачи најчешће за порекло породице користе податак о њеном последњем месту живљења и ако су неке породице живеле у другом месту, чак и више стотина година. Често тврде потомака или старијих чланова породице су биле повод да се одреди порекло или њено место живљења, иако се ти подаци не могу прихватити као тачни. Према томе истраживање је усмерено на утврђивање валидности података о презименима по насељима, према подацима из 2011. године.

Присутан је велики број презимена породица у пљеваљском крају за које се не може поуздано утврдити којем роду, братству или племену припадају. Презимена имају разноврсно значење, што указује да су се у овај крај досељавале породице из разних крајева, а највише из осталих делова Црне Горе, Србије и Босне и Херцеговине. Највећи број презимена припада патронимици, матронимици, топономастици или другим елементима природне средине. Према подацима из 2011. године у пљеваљском крају пописано је више од 1.100 презимена са различитим значењима. Највећи број презимена по значењу је наслеђено према мушким или женским братственицима, од Мирка, Мирковићи, од Баја Бајовићи, од Јање, Јањићи, од Стане, Станићи, и слично. Бројна презимена имају значење према топонимима које насељавају, Кржаве, Челебићи и слично. Велики број презимена има значење неког занимања раније или садашње породице, бављење ковачким занатом, Ковачи или Ковачевићи, прављење лонаца, Лончари, бављење кујунцијским занатом, Кујунцићи и слично.

⁶³ Подаци о презименима породица у пљеваљском крају су коришћени из званичне евиденције локалне самоуправе, првенствено према подацима полицијске управе, бирачким списковима и теренским истраживањима аутора.

Чести су случајеви да се значења породица, разликују само у једном слову, унетом случајно или намерно од стране одговорних или других особа, али са новим значењем, Драгаш-Драгашевић, Дробњак-Дромљак, Каровић-Кахровић, Лончар-Лончаревић и слично. Такве "грешке" су утицале на настанак нових мањих или већих породица, нарочито у градском насељу. Један број православних или исламских породица има презимена са префиксом "хаџи", а добили су их по ходочасницима из породице, Хаџиатлагић, Хаџихасановић и слично⁶⁴. Нека православна презимена воде порекло према слави коју слави род или братство, Никољдан-Николићи, Аранђеловдан-Аранђеловићи, Петровдан-Петровићи и слично. Таква презимена су прихватана ради личне и породичне сигурности и подизања угледа породице или њеног истакнутог члана. Неке породице су мењале презимена из више разлога, а најчешће због избегавања крвне освете или због почињеног дела у време турске владавине. У пљеваљском крају бројне су православне и муслиманске породице које носе иста презимена, а то је последица процеса исламизације у другој половини 19. и на почетку 20. века, Чоловићи, Бошковићи, Соколовићи и слично.

Према подацима из 2011. године, највећи број презимена породица у пљеваљском крају, имају: Пљевља 922, Шула 88, Градац 86, Комине 72 и Оцак 43. Од 158 насеља, њих 8 или 5,06% нема становника, јер су породице које су раније живеле у њима одселиле у Пљевља или изван територије пљеваљског краја. Од осталих 150 насеља, имају: 1-5 презимена 64 или 42,67%; 6-10 презимена 32 или 21,33%; 11-15 презимена 15 или 10,00%; 16-20 презимена 19 или 12,67%; 21-25 презимена 8 или 5,33%; 26-30 презимена 5 или 3,33%; 31-50 презимена 4 или 2,67%; 51-100 презимена 3 или 2,00%; и преко 101 презиме 1 или 0,67%. Значајно је имати у виду, да у 10 или 6,67% сеоских насеља има само по једно породично презиме. Наведени подаци указују да је процес пражњења села поодмакао и да је неопходна хитна ревитализација сеоског подручја (Прилог 2).

9. 3. Кућно посуђе, храна и народна ношња

Посуђе је у пљеваљском крају израђивано од различитих материјала. Земљано посуђе од печене глине а рађени су лонци, ћасе, крављаче за мучу крава, оваца и коза, калице, кутлаче и кашике. Од коже посуђе за јело, тестије за воду, ћупови, црепуље, сланици и друго посуђе за кување и сервирање јела. Од дрвета су прављене каце, бурад, бурићи, бременнице за воду, буцати-жбанови, прављене су мешине за транспорт ракије и вина, и за смештај и чување сира и кајмака. Метално посуђе прављено је од бакра,

⁶⁴ Префикс "хаџи" добијале су породице, чији су чланови ишли у Јерусалим или Меку.

бронзе, алуминијума, цинка, лима-калајисани котлови, бакрачи, тепсије, бронзини, санови, кашике, виљушке, у новије време шаљице, филцани и у последње време савремени сервиси за ручавање и јело. Метално посуђе су правили мајстори или се куповало на пијаци у граду. Од тканине прављене су торбе, вреће, цакови, чарекуше и бисаге. Стаклени судови су куповани а користиле су се боце, бокали, чаше и сланици. Од тикве, већином у нижим пределима краја, правиле су се натеге за вађење течности из бурди, врг за захватање воде, сланик за со и друго.

Храна и пиће, били су прости и једнолични. Исхрана сеоског становништва у прошлости била је врло скромна. Чобани су јели хлеб са белим мрсом (сир, кајмак) а остала чељад кувана јела. Јело се три пута дневно. Припремана су чорбаста јела од кромпира (кумпијера), купуса, пасуља, куваног жита, у новије време од пиринча уз кувано месо, нарочито у зимско доба. Јело се доста хлеба од јечма, ражи, пшенице, кукуруза, па и од овса и крупника. Као јело, додатак јелу или као посланица користила су се теста, пите (сукана и изљевуша), приганице-уштипци, пилав, цицвара, гурабија са локумом-коцком шећера у средини, качамак и друга. Доста се користио бели мрс, млеко, вареника, грушевина, сир, урда, кајмак (скоруп) и масло уз скоро сваки оброк. Месо се јело у различитим облицима, свеже кувано, сушено или сушено па кувано са купусом, кромпиром, житом или пасуљем (40, 7-8). Свако домаћинство је водило рачуна да за зиму на време обезбеди довољно хране, жита, брашна, кромпира, купуса, пасуља, белог мрса, масти, зејтина, соли, лука, туршије, колико се могло сувог меса, ракије, меда, ораха, сушеног воћа, пекмеца, чаја од шипурака, спориша, крвавца, жалфије, траве иве и зове. У данима поста, а постило се обавезно у петак и на друге верске празнике, јела су се посна јела спремљена на зејтину и води као што су кромпир, пасуљ, кисели купус, киселица са пројом и друга (25, 7-8).

У планинским крајевима није било рибе, сарме, мусаке, јела од паприке, парадајза, краставаца, цвекле, торти и колача, а то су јела новијег датума која се у овим крајевима све више користе. Славски колач је припреман од хлебног теста. Чесница се месила за Божић. Сва јела, свакодневна, свечарска и обредна мењала су се и допуњавала упоредо са друштвено-економским развојем. Сва обредна и свечарска јела нису се могла замислити без квалитетно направљене пите од пшеничног брашна и скорупа или кајмака. Данас су многа стара јела избачена из јеловника и замењена савременим јелима из градских јеловника (74, 34-39).

Народна ношња, у пљеваљском крају увек је зависила од историјских, политичких, друштвених, климатских, економских и културних прилика. Од посебног значаја су класне, професионалне и професионалне разлике. У Драгашима и пљеваљском крају заступљен је динарски тип ношње.

Одело је углавном израђивано од овчије вуне и јарине. Мушкарци су и зими и лети носили сукнена одела (краћи капут-сако и панталоне), ткана па ваљана и бојена карабојом. У зимско доба носили су џемадане и кабанице од штављене а неошишане овчије коже. Испод одела су ношене кошуље а испод њих од беза⁶⁵ поткошуља, доњи бели дугачки веш-свитице од лана или беза, касније од памука, преко кошуље су ношене фањеле-џемпери и џемадани (прслуци). Око врата ношен је вунени шал. На глави је ношена капа-црногорка, шајкача, капа кићанка или исплетена капуљача за главу и врат са прорезом за очи, нос и уста. Шубара, качкет и французица су новијег датума. У зимско доба старији људи су преко капе и око главе обавијали шал. Око паса ношен је силав-плетени широки појас ради заштите од хладноће и против добијања бруха од тешког пољског рада.

У зимско доба ношене су вунене плетене рукавице а на ногама су ношене беле или сингаве-сиве вунене плетене чарапе. Опанци су прављени од коже и опуте. Касније је подлога опанака прављена од гуме са врчаницама од опуте, а затим су дошли господски затворени "батини" опанци од гуме. У свечаним приликама боље стојећи домаћини носили су кондуре или цокуле, а приликом рада гумене чизме. Јакне, фармерке, џемпери, ципеле, чизме, патике, јапанке и други делови одеће и обуће су производи новијег датума које данас користе становници овог краја. **Женска ношња**, рађена је ручно од вуне и других тканина. Женски опанци су израђивани од коже и опуте. Жене су најчешће носиле дугачке, већином црне сукње и плетене дуге чарапе до изнад колена. Женске кошуље су око крагне и отвора украшаване везом. Капути, џемпери, рукавице и други одевни предмети имали су лепши украс од мушких. Све жене средњих година биле су забрађене тамном марамом, зими због хладноће а лети да им лице не изгори од сунца. Тако су жене од четрдесетак година на први поглед изгледале старије него што јесу.

9. 4. Најзначајнији обичаји

Поздрави у пљеваљском крају носе трагове од старина. Руковањем се изражавала пажња, пријатељство, срданост и посебно поштовање према другој особи или сроднику било које врсте. Грљење и љубљење при поздраву је знак присности и осећајности. Пажња и поштовање се указује скидањем капе и наклона тела (главе). Обичај је да мушкарац поздравља а жена да поздрав прихвати. Такође, обичај је да ко пролази да се јави ономе ко стоји, да руку пружа старији млађем а домаћин у кући свакоме, да у сусрету први поздравља онај који сустиже другог, да коњаник поздравља

⁶⁵ Без је тканина која се добија ткањем од пречишћене конопље. Од ње су се шиле панталоне, кошуље и други делови одеће, а више су је носили млади у породици.

пешака, да при сусретима равних по положају, поздрав изјављује онај који први то обави, да ко силази са брда први поздравља онога ко иде уз брдо. Поздрављају се у пролазу сви, иако нису близу, речима "здроаво свануо", "добро јутро", "добар дан", "јеси ли се уморио" и други поздрави. Као знак присности и поштовања девојке и младе жене у стара времена љубиле су руку старије особе, првенствено свекра, свекрве, девера и кума. Често се у пролазу поздрављало подизањем увис једне од руку.

Гостопримство је опште људски обичај за овај крај. Људи најчешће одлазе једни другима у госте о слави, свадби, рођењу, крштењу, мирењу и пресељењу у нову кућу. Свако домаћинство које прима госта или путника-намерника, настоји да пружи најбољи смештај и приреди што пријатнији боравак у својој кући и средини, укључујући и организовање забаве. Гост се никада не пита због чега је дошао и колико ће остати, уколико то сам не каже.

Брак и женидба су увек праћени традиционалним обичајима који су представљали значајну породичну и друштвену манифестацију. Склапање брака није био само лични чин него и породични и друштвени догађај. Свadbени церемонијал састојао се од избора девојке, просидбе која се држала у тајности док се не обележи-заручи девојка, сватовске поворке на коњима а данас у аутомобилима, одлазак на венчање у цркву, дамију или општину и узајамне посете родитеља младенаца. О избору и зарукама девојке одлучивали су родитељи, стричеви и други ближи рођаци. Свадба је организована у младожењиној кући, на коју није долазила родбина девојке. Данас свадбу заједнички организују младожењини и младини родитељи и друга родбина. По девојку су ишли кићени сватови. Увођење невесте у младожењин дом, преношење преко прага, пребацивање сита са житом преко младожењине куће имало је церемонијалан значај. Брак је склапан на разне начине. Просидба девојке од њених родитеља и испраћај из родитељске куће у "свој дом" била је најчешћа и најуобичајнија церемонија. Било је често и отмица девојке када не успије просидба или девојка не пристане на брак са одређеним младожењом. Девојка је отимана од стране самог младожење или чланова његове родбине. Није било ретко да се по препоруци родбине будући супружници први пут виде на вашару или на свадби, када родбина испроси и доведе девојку младожењиној кући. У стара времена прву ноћ после венчања са младом су спавали и чували је девери "док је не предају брату". У почетку младенци су спавали у одвојеној згради-амбару или одвојеној просторији.

Рођење деце, и обезбеђење потомства један је од циљева брачне заједнице. У народу се брак без деце сматрао несрећом, па чак и неком врстом казне и проклетства. Када је брак био без деце предузимане су многе ствари и радње, посећивале су се цркве и манастири, коришћено раз-

лично лековито биље, коришћене лековите бање и предузимано неко друго лечење да би се добило потомство. Девојке су из рода испраћане са жељом да порођај буде лак а пород леп и здрав. Трудна жена је и даље обављала све послове у домаћинству. Пажљивији укућани су је одмењивали и штитили од тежих физичких послова. Приликом порођаја труднице су одлазиле у другу зграду или просторију, често зими незагрејану. Пупчана врпца детета пресећана је секиром, српом или другим недезинфикованим сечивом, због чега је неретко долазило до инфекције и смрти новорођенчета и породиље. Рођење мушког детета оглашавано је пуцањем из оружја. После рођења бебе жене из комшилука, бабе, стрине и тетке су долазиле на "бабине" са скромним поклонима за новорођенче и породиљу.

Мушки сродници су на виђење детета и честитање долазили неколико дана касније са боцом ракије и новцем који су стављали "под јастук" за здравље и напредак бебе. Име новом члану породице у ранијим временима су давали ђед, баба, кум, тетка, ујна и други укућани и сродници помињући имена умрлих предака. У данашње време име новорођенчета бирају родитељи или то чине уз сагласност са укућанима и кумовима. Крштење деце најчешће је било групно. Више деце је заједно крштено у некој од пространијих сеоских кућа, у манастиру Света Тројица и за Преображење на вашару на светој води Змајевцу. Кум је држао у наручју кумче приликом крштења. Кумство је преношено с колена на колена. Поред крштеног или како се некада говорило "мокрог кумства" када кум држи кумче у наручју приликом крштења, познато је и "шишано кумство" које се обавља у првој години од рођења.

Погребни обичаји обухватају широк комплекс веровања и радњи. Посмртно поштовање покојнику одавано је да би се наставио континуитет живота-одређен на рођењу. У православљу се верује у загробни живот и васкрснуће. Ако је по старости, смрт се схвата рационално све остало је схватано трагедијом. Старије особе се припремају за "живот на оном свету" спремајући упопно одело, наређују позивање свештеника ради исповедања и остављају аманет породици. По народном веровању смрт предсказују животиње (пси завијају), снови најављују (мртви дозивају, зидање зграде без прозора, играње кола у белом, ујед змије). Судбину куће предсказује плећка свеже закланог брава која предвиђа да ли ће бити рата, исказује да ли ће кућа бити задовољна у наредном периоду или не, најављује нову колевку у кући (рођење детета), најављује гроб у кући или поред куће, предсказује необичне догађаје као што је падање греде од куће, виђење људске сенке без главе, кукурикање петлова кад им није време и догоревање свеће. Умрлом се поред главе пали свећа да се лакше растане са душом. После смрти отварају се прозори да душа

лакше изађе из собе. Покојника купају и прскају водом, облаче у ново одело и полагају на одар.

Из естетских разлога умрлом се затварају очи, повезује доња вилица и укрштају руке на прсима и покојника чувају до сахране. Ковчег је установљен у 18. веку. За мушкарце рака се копа до појаса а за жене до висине груди у стојећем ставу, јер се сматрало да су жене грешније од мушкараца па их треба дубље закопати. Покојника из куће уз лелек (кукање) идући иза његове главе износе најближи мушки сродници. Најпре се износи део сандука с ногама напред "да са главом куће не изађе остатак куће". Православци умрлог до полагања у раку носе у отвореном сандуку. Над одром се нариче, тужбалице сроче пригодне стихове умрлом чиме га оплакују а мушкарци држе опроштајни говор. За покојником мушкарци носе короту (корет) око руке или траку на реверу од капута или кабанице, не брију се и не шишају док не прође 40 дана од смрти. Корота се носи најмање годину дана. Жене су расплетале косе и носиле црнину за покојником до годину дана па и дуже (за мужем и децом до краја живота). Сматра се да су гробља новијег датума јер су у прошлости покојници сахрањивани близу куће у оквиру сопственог имања. Отуда се често могу срести споменици крајпуташа. У новије време умрле сахрањују у братственичка гробља па је било гробаља у која је сахрањивано неколико братстава. Данас се враћа обичај да се гробље или гробови налазе ближе кућама за породицу или неколико породица из истог братства. У старим временима умрли су били без споменика са дрвеним крстачама од боровине. Камени споменици су новијег датума а савремене гробнице раде се за породицу чији ће потомци бити сахрањени заједно са својим прецима. Гробнице се раде са текстом, фотографијама и карактеристичним ознакама покојника.

Обичаји уз послове су бројни и различити. Грађење пребивалишта са полагањем темеља за кућу су срећни дани за породицу а сматрало се да то треба почети понедељком, средом или четвртком јер су остали дани сматрани за баксузне. **Моба**, је колективно обављање неког посла "без плате и обавезне наплате", било из севапа или милосрђа. Мобари се позивају или сами долазе у празничне дане, да се за кућу која је остала без радне снаге обаве одређени послови у што краћем времену, подигне кућа, сакупи летина и слично. **Прела, сијела и седељке**, су обављани уз одређене послове. Лети су одржавани под ведрим небом а зими се седељко поред ватре када су жене преле, плеле, мушкарци разговарали, гуслили, играли прстена изпод капа и певали и једни и други. У новије време мушкарци су играли карте, шах и друге игре а момци загледали девојке. Сијела су одржавана у зимско време у некој од пространијих сеоских кућа или заједничких сеоских зграда (домови културе). На сијелима су пе-

ване пригодне песме и играна народna kola, најчешће црногорски проскок. Деца и чобани су играли различите игре као што су трчање, скок у даљ и вис, бацање камена с рамена, клисање, гуцање, дићање, певали су чобанске и друге песме и организовали забаве.

Утврђивање кривице, појединачне или колективне, обављало је часно сеоско веће које су сачињавали најстарији људи из више породица. Донета одлука часног већа била је обавезујућа за стране у спору. Чести спорови били су око међа између имања појединих породица. **Крвна освета и крвни умир**, су били релативно чести. Ужа или шира породица била је дужна да у случају насилне смрти неког од својих чланова пронађе и убије убицу или неког од одраслих чланова његове породице. Деца, жене, труднице и немоћне особе биле су поштеђене крвне освете. Освета није обављана на гробљу, у цркви и када се да ријеч. Крвни умир провођен је уз посредовање добрих људи или часног већа с једне и с друге стране, и тада су се завађене породице мириле и тиме је учињен крвни умир. **Клетва**, је стари вид морално-психолошког дејства са великим утицајем. Бојећи се клетве и њеног изрицања на јавном скупу, народ је водио рачуна да избегава ситуације које би га довеле под удар јавности и народне осуде. Клетва се среће у народном животу и у епској поезији. Познато је њено психолошко дејство са прецизним и одређеним смислом у патријархалној средини као што је сеоска. Посебну тежину и утицај на очување српске националне свести и традиције имала је клетва кнеза Лазара на Косову. Клетва се изриче са јаком емоцијом, чак и с мржњом према ономе коме је упућена. Заснивала се на веровању у магијску моћ изговорених речи. Клетва се упућивала и упућује и као прекор и опомена. Међу најтеже спада клетва оклеветане девојке, клетва мајке и клетва кума. **Заклетва**, исказује став или однос према неком бићу, појави, ствари, позивањем на највишу силу. Изјављује се у првом лицу са јаким емотивним набојем. Одликује је етички и религијски садржај. Могу се поделити на заклетве обећања и заклетве потврде. Заклетве се дају владару, народу и уставу а дају се приликом мирења завађених породица и људи, приликом братимљења, склапања кумства и опроштаја. Људи и сведоци заклињали су се својим животом, здрављем, члановима породице, богом, свецима, хлебом, чашћу, небом и небеским телима, душом, крсном славом, крстом, свећом, оружјем и другим личним и породичним стварима.

Народна управа и органи њене власти бирани су на јавним скуповима на демократски начин. О кандидату се јавно већало. Процењиване су његове особине и на основу тога се о избору јавно одлучивало. Чланови народне управе били су поштовани од стране чланова свих породица. **Старешина села** је поштован као домаћин у породици. Било је старешина села (угледних људи) чије је јавно понашање и приватно пословање

служило за углед другима. То су били народни паметари са којима се често саветовало о многим пословима и од њих очекивала упутства за најбоља решења проблема од личног, породичног и ширег друштвеног значаја. Жене и мушкарци нису били равноправни. Старешинство у породици и задрузи припадало је мушкарцима. Жена је то могла да буде само у изузетним случајевима, ако је остала без мужа са малом децом. Жени је првенствено била намењена улога домаћице. Права и обавезе сваког појединца били су тачно утврђени и извршавани су без поговора. Постојала су утврђена неписана правила у домаћинству, задрузи и селу у погледу права коришћења заједничке имовине, катуна и других поседа и ствари. Знао се ред у млину, сечи заједничке шуме, забрани ливада за испашу, ограђивању имања, коришћењу путева и пролаза, водопојила, праву прече куповине имања, погодби, давању капаре "пишманлуку" одустајању од погодбе, деоби имовине и разграничењу имања. Сучељавања и заклинања имали су одређену психолошку и правну сврху. Кривоклетство је изазивало презир, осуду и тихи бојкот, сматрало се за велики грех који ће стићи "макар у деветом колелу". Заклинањем се скидала сумња или одговорност за неко почињено дело.

Зимски циклус обичаја је бројан. Чинили су га: Божићни пост, Ђетинци, Материце, Очинци, представљали су симболично везивање деце, мајки и очева, да се ови откупе воћем, слаткишима и другим даровима; Туциндан, Бадњи дан, Божић са бадњацима, сламом, бадњачком трпезом, водом, божићном печеницом и положајником; Нова година-Мали Божић; некрштени дани од Божића до Богојављења; Месојеђе од Божића до Часног поста и други чинили су значајне датуме у овом циклусу.

Пролећни циклус обичаја, такође, је бројан. Чинили су га: Васкршњи пост или Часни пост, Велики пост, Тодорова субота, Младенци, Лазарева субота, Цвети, Велика недеља, Велики четвртак, Велики петак, Велика субота, Васкрс, Биљни петак или источни петак, Побусани понедељак, Ђурђевдан и Духови или Света Тројица.

Летњи и јесењи циклус празника чинили су: Видовдан, Ивањдан, Петровдан, Илиндан, Преображење и Велика и Мала Госпојина.

Породичне славе у овом крају су биле различите од породице до породице. Слава је породични празник који се први пут помиње 1018. године. Вук Караџић је први описао славу као породични догађај који је пре свега везан за кућу, за домаће огњиште, здравље и напредак породице. На славама се људи окупљају и договарају о различитим пословима и стварима, па и о општенационалним ако се ради о породичној заједници. На славама су извођени различити обичаји, који су одговарали схватањима најширих слојева друштва и појединих крајева. Поред сталних позваних гостију из суседства и родбине, која слави другу славу, врата до-

мађиновог дома била су отворена и за сваког путника намерника. Порекло славе се у науци различито тумачи. Једни је везују за породични култ који је на тај начин постао обележје рода и племена. Има и оних који су славу везивали за култ мртвих, затим за црквену славу, па је и отуда обожавање и поштовање култа предака, поштовање домаћег патрона, локалног хероја па понегде и локалног божанства, односно првог покрштеног претка приликом преласка из паганства у хришћанство. Предмети којима се обележавала слава су: свећа, хлеб, колач, кољиво-жито, тамјан, вино и ракија већином кувана. Њихова употреба имала је за циљ да обезбеди континуитет живота и породице.

По правилу слава траје три дана. Навече, дан уочи славе врло је посећено. Навече је увођење у главну светковину која се одвија на сам дан славе. Домаћин тада дочекује госте и са њима уз ручак-богату трпезу ломе славски колач уз наздрављање у част славе. Други дан се слави скромније. Трећег дана, у народу познатог као "патерице", прате се гости из удаљених крајева. Припадници исте славе сматрани су за сроднике. Свака кућа слави по једну славу која се без великог разлога не мења. Слава се наслеђује и преноси с колена на колена. Мења се само из нужде, када умиру деца или због крвне освете да се сакрије идентитет породице. Слава је у првом реду српски обичај. Она се не сме оскрнавити, јер по народном веровању штити "и у вољи и у невољи" целу породицу. Основна сврха славе, како се сматра, јесте "жеља за напредак живих, за увећавање газдинства, за родност земље, за напредак послова и за опште благостање породице". Ово је суштина у првом реду народног обичаја.

IV

ДЕМОГРАФСКЕ СТРУКТУРЕ СТАНОВНИШТВА ПЉЕВАЉСКОГ КРАЈА

Бројне су структуре по којима се разматрају квалитативна обележја становништва пљеваљског краја. То произилази из различитих критеријума по којима се разматрају структуре становништва уопште. Оне су везане за поједине области демографског поимања. Од свих структура неопходно је размотрити стање биолошке (старосне и полне), националне (етничке), образовне (квалификационе), професионалне (верске) и економске¹. Поред њих разматрају се и расна, привредна и политичка, што овом приликом неће бити учињено.

¹ Поред наведених структура у оквиру квалитативних особености становништва разматрају се: здравствено стање становништва, класна структура становништва, култура и животни стандард становништва и расна структура становништва. Здравствено стање становништва процењује се кроз статистичке податке о епидемијама опасних и других болести, које могу умањити способност становништва за обављање различитих активности а тиме и способност државе. У обзир се узимају услови за очување и унапређење здравља народа (број лекара, број болесничких постеља, животни стандард и друго). Кроз наведене елементе може се сагледавати и здравствено стање становништва у Црној Гори и у пљеваљском крају имајући у виду загађеност животне средине. Класна структура становништва је од велике важности, јер карактерише целокупне етничке заједнице. Капиталистички начин производње издиференцирао је класу радника и капиталиста и раслојио сељаштво. Први су експлоатисани а други су експлоататори, па се између њих стално заоштравају супротности. Тај процес је присутан, после 1990. године, и у Црној Гори и у пљеваљском крају. Култура и животни стандард становништва су у директној вези са владајућим системом, класном структуром и степеном привредне развијености. Култура се процењује кроз проценат писменог становништва и према нивоима образовања, број школа, број научних установа, број издатих књига и других публикација, број уметничких дела и доступношћу свега тога становништву. Животни стандард је резултат економске снаге становништва и способности да задовољи сопствене материјалне потребе. Пљеваљски крај има изузетне природне ресурсе, али има низак животни стандард становништва јер се природна богатства користе од стране централне власти у Црној Гори. Расна структура становништва је врло сложена, и нема битног политичког, привредног и другог значаја за пљеваљски крај.

1. СТАНОВНИШТВО ПО СТАРОСТИ И ПОЛУ

Да би се компаративном анализом уочиле промене у квалитативним својствима становништва пљеваљског краја, узет је деведесетогодишњи период (1921-2011. године). У том периоду су се десиле веома значајне промене у друштвено-економском развоју ширег подручја. После Другог светског рата, издиференцирао се привредни и демографски развој градских и сеоских насеља. Различит регионални развој одражава се на стање и структуре становништва и утиче на будуће демографске токове овог краја. Биолошку структуру становништва чине две компоненте, старосна и полна. Обе појединачно имају велики утицај на бројне активности и послове становника овог краја.

1.1. Старосна структура становништва

Старосна структура становништва је елемент његове биолошке структуре. Она налази своје место у свим географским, економским, политичким, друштвеним а нарочито демографским проценама потенцијала једне земље, региона или краја. Може бити веома разноврсна, али су важећа и нека основна правила њеног разматрања. Различита су разматрања лица испод 15 и изнад 65 година старости, јер је њихова општа а нарочито радна способност умањена при извршавању различитих задатака и активности. Ова структура становништва у прошлости се стално мењала и нарушавала. Најчешће су у ратовима страдале, за рад и репродукцију, најспособније старосне групе. У периодима тешких социјално-економских услова за живот, просечан век старости становништва био је релативно кратак а његова радна и репродуктивна способност мала. Старосна структура представља битан показатељ оствареног развоја становништва. Она је битан фактор за утврђивање демографске прошлости али и предвиђање демографске будућности неког простора. Сагледавање старосне пирамиде становништва неког простора (земље, региона, краја), указује на то да ли има одлике стационарног или регресивног типа, или стационарног са тенденцијом трансформације у регресиван тип старосне структуре.

Старосна структура становништва пљеваљског краја стално се мењала. Процес старења становништва, карактеристичан за Црну Гору, није мимоишао ни становништво овог краја. Тај процес је једна од основних особености становништва које се налази у завршној фази демографске транзиције. Осим смањења фертилитета, на промене у старосној структури становништва деловали су и други бројни демографски и недемографски фактори. Најзначајнији су: диференцијални морталитет, миграције, друштвено-економска развијеност, општи услови за живот, рели-

гијска припадност и стандард становништва. Анализа старосне структуре становништва заснива се на сагледавању удела појединих старосних група, младог до 19 година, млађег средовечног од 20 до 39 година, старијег средовечног од 40 до 59 година и старог преко 60 година као и просечне старости и средњег трајања живота становништва.

Табела 30: Старосна структура становништва у периоду 1921-2011. године

Година пописа	Старосне групе (године)							
	0–19 (1 гр.)		20–39 (2 гр.)		40–59 (3 гр.)		преко 60 (4 гр.)	
	Број	%	Број	%	Број	%	Број	%
1921.	13559	50,60	6086	22,71	4575	17,07	2578	9,62
1931.	17897	53,31	8438	25,04	4860	14,43	2501	7,42
1948.	19115	53,21	8111	22,58	5494	15,29	3206	8,92
1953.	20654	50,53	10678	26,12	5966	14,60	3578	8,75
1961.	22241	47,66	14298	30,63	6134	13,14	4001	8,57
1971.	20563	43,90	13620	29,08	7969	17,01	4691	10,01
1981.	14727	34,00	13214	30,51	11643	26,88	3732	8,62
1991.	11306	28,56	12026	30,37	9606	24,26	6655	16,81
2003.	9877	26,76	9917	26,87	9627	26,08	7492	20,30
2011.	8127	26,17	9476	30,51	7079	22,79	6378	20,53

Извор: Резултати пописа 1921–2011, СЗС, Београд, 1921–2011. године

У периоду 1921-2011. године, промене у старосној структури становништва пљеваљског краја су се кретале у правцу смањивања учешћа младих и повећања удела старијег становништва. То указује на присутност процеса старења становништва, који траје и на почетку 21. века. Учешће младог становништва од 1921. до 2011. године смањило се за 5.432 лица или за 66,84%, са 50,60% на свега 26,17%, односно за 24,43% а по годишњој стопи од 0,27%. Бројност ове групе расте до 1961. године за 8.682 лица или за 64,03% а по годишњој стопи од 1,60%. Од тада бројност опада до 2011. године за 14.114 лица или 173,67% а по годишњој стопи од 3,47%. Млађе средовечно становништво (20–39 година), у анализираном периоду, бележи пораст за 3.390 лица или за 55,70%. И ова група до 1961. године бележи пораст за 8.212 лица или за 134,93%, а потом до 2011. године опадање за 4.822 лица или за 50,89%. Старије средовечно становништво (40-59) бележи пораст у разматраном периоду (1921-2011) за 2.504 лица или 54,73%. Ова група бележила је пораст до 1981. године за 7.068 лица или за 154,49%, а потом опадање за 4.564 лица или за 64,47%. Истовремено старо становништво је порасло за 3.800 лица или за 147,40%. Највећи пораст ова група је имала у периоду 1981-2011. године за 2.646 лица или за 70,90%.

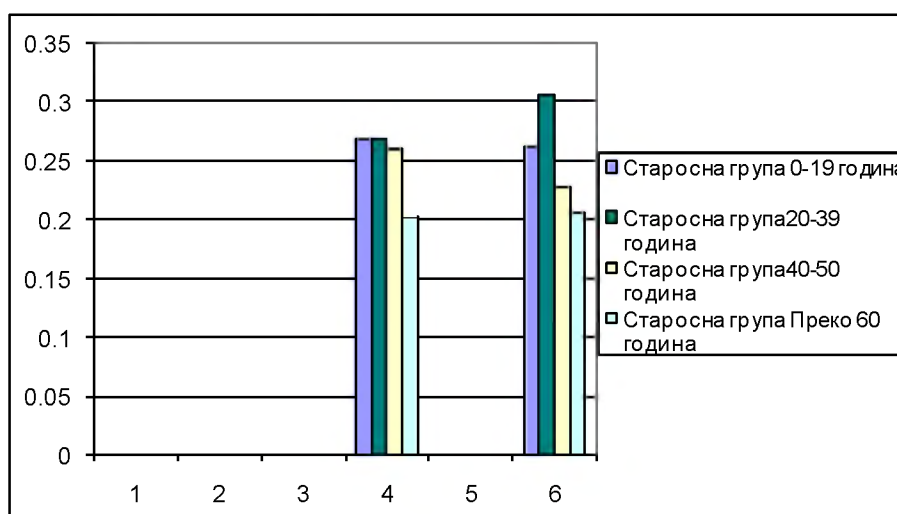
Највећи пораст забележило је млађе средовечно становништво (2. група) за 34,35%. Однос млађег и старијег средовечног становништва је изразито нарушен. Наиме, у 1921. години, млађе становништво је чинило 50,60%, а старије средовечно 17,07% укупног становништва овог краја, док у 2011. години млађе становништво је чинило 26,17%, а старије средовечно 22,79%, што значи да старије средовечно становништво од једне шестине сада представља четвртину, а млађе од половине опада на четвртину укупног становништва. То јасно указује да ће се демографско старење становништва у наредном периоду наставити још интензивније.

Према подацима пописа, лица старосне доби до 40 година чинила су 19.645 лица или 73,31% у 1921. години, 1961. године 36.539 или 78,29%, 1981. године 27.941 или 64,51%, 2003. године 19.794 или 53,62% да би 2011. године опао на свега 17.603 лица или 56,67%. Може се закључити да су у овом периоду преовладавале млађе старосне групе. У истом периоду учешће старијих група (преко 40 година) износило је 1921. године 7.153 лица или 26,70%, 1961. године 10.135 лица или 21,71%, 1981. године 15.375 или 35,49%, 2003. године 17.119 лица или 46,38% да би 2011. године било 13.457 или 43,33%. То значи да је учешће старијих група порасло за 16,63%. Сви наведени показатељи указују на тенденцију старења становништва. На то указује и пораст старијег становништва. Средовечно становништво пљеваљског краја, на почетку разматраног периода 1921. године чинило је 39,78%, 1961. године 43,77%, а 2011. године 53,30% од укупног становништва. То показује да ово становништво представља више од половине укупног становништва.

За сагледавање разлика између градског и сеоског становништва, у старосним групама пљеваљског краја, узети су као пресек четири пописна периода 1921, 1948, 1961. и 1991. година. Почетком разматраног периода (1921) било је битних разлика између града и села, јер је удео градског становништва свих старосних група у односу на сеоско био релативно мали (младо 20,26%; млађе средовечно 31,15%; старије средовечно 23,04%; и старо 24,71%). Удео младог становништва показује веће разлике у односу на тип насеља. Удео старијих група био је приближан у оба типа насеља. Младе групе (0-40) у сеоским насељима (76,25%), показују да се центри репродукције становништва налазе у сеоским насељима. Према попису из 1948. године биле су још веће разлике у свим старосним групама између града и села. Удео становништва свих група у градском насељу у односу на сеоска насеља је приближан: младо 14,59%; млађе средовечно 19,66%; старије средовечно 18,49%; и старо 18,90%. И даље је центар репродукције становништва у сеоским насељима.

Стање према попису из 1961. године није се битније променило, јер је и даље удео становништва сеоских насеља далеко већи (младо 79,09%;

млађе средовечно 75,98%; старије средовечно 79,08%; и старо 80,95%). И даље је центар репродукције у сеоским насељима. Од овог периода удео градског у укупном становништву стално се повећава у свим старосним групама. Према попису из 1991. године дошло је до битних разлика у корист града (младо 60,07%; млађе средовечно 59,48%; старије средовечно 48,53%; и старо 30,68%). Младо становништво (0–39) у граду има 59,74%, што чини скоро две трећине укупног становништва, док је у сеоским насељима остала већина старијег становништва. Ове промене у корист младог градског становништва, су индикатор настављања процеса миграција на релацији село-град, посебно после 1961. године, као и преласка становништва у непољопривредне делатности.

Извор: Резултати пописа из 2003. и 2011. године, СЗЦГ, Подгорица

Графикон 5: Старосна структура становништва 2003. и 2011. године

Учешће младог становништва (0–19) у сеоским насељима, кретало се од 52,89% у 1921. години до 23,29% у 1991. години да би 2011. године било свега 18,53%. То говори да су млади у селима, све до 1981. године, чинили углавном око половине па и нешто више од укупне популације пљеваљског краја. Млађе сеоско становништво (0–39) опало је на 40,23% на крају проучаваног периода, што је нешто више од једне трећине укупне популације. Становништво старије од 60 година налази се у сеоским насељима од 9,50% у 1921. години, 25,80% у 1991. години и 43,59% у 2011. години. Најмањи удео, старо сеоско становништво имало је 1961. године 8,86%. Процес старења становништва пљеваљског краја интензи-

вирао се после шездесетих година 20. века са јачањем демографске транзиције и свих видова миграционих кретања, па је деведесетих година достигао знатне размере. Токови премештања становништва довели су до различитог интензитета демографског старења у граду и селу.

Крајем проучаваног периода (1991. године), уочава се велика диверсификација старосног састава градског и сеоског становништва, иако је тренд смањивања удела сеоског више присутан код младог становништва. Због иселјавања младог становништва из сеоских насеља, опадања наталитета и повећања смртности, појаве биолошке депопулације, процес старења становништва у селима постао је све интензивнији. Насупрот сеоским, у граду је заступљеност старих незнатно већа него пре 90 година (10,02% –1921, 10,11% –1991. и 12,14% 2011. године). За процес старења везан је и процес феминизације старих и старења старих. У пљеваљском крају присутан је стални процес старења становништва, не само због пада фертилитета, већ и због старења "с врха старосне пирамиде". Просечна старост (1991) старог становништва била је 71,8 година, што је више од просека Црне Горе (69,8 година) а 2011. године 73,8 година.

Удео старијих од 80 година, у укупном становништву пљеваљског краја износи 2,54% (1991), у сеоским насељима износи 4,75% а у градском 2,67%, док у 2011. години удео ове групе се повећао, па је у овом крају износио 4,1%, у сеоским насељима 9,76% а у граду 4,82%. У селима укупан старачки контингент (2011) учествује са 20,53%, што значи да је свако пето лице старо преко 60 година. Просечна старост старих (2011) у сеоским насељима је 75,9 година, а у граду 70,7 година. Може се слободно рећи да је процес старења становништва² захватио сва насеља овог краја, али са изразитом диференцијацијом градских и сеоских насеља. То ће битно утицати на привредни развој овог краја, због: оптерећености привреде старијим становништвом; повећања броја мање радно способног становништва; повећања издржаваног становништва; и повећања емигрирања радно способног становништва.

1.2. Полна структура становништва

Полна структура становништва је елемент његове биолошке структуре. Она је резултат биолошких чинилаца, међу којима се јављају ратови као основни фактор поремећаја равнотеже ове структуре. Физиономија савременог рата и потребе за одбраном територије, указују да ће се убу-

² Процес старења становништва проузрокован је побољшањем услова целокупне здравствене заштите становништва, подизањем на већи ниво општих услова за живот и подизањем стандарда. Најизраженији процес старења у Црној Гори је у пљеваљском крају.

дуће све више смањивати разлика у учешћу у њима мушкараца и жена. Здравствено стање становништва значајно утиче на полну структуру становништва или се разматра као засебан елемент опште структуре становништва. Основни елементи процене утицаја здравственог стања становништва су статистички подаци о епидемијама опасних и других болести које умањују способност полова, чиме се мењају услови за очување и унапређење народног здравља. Због тога је здравствено стање становништва оба пола подигнуто на стратегијски ниво.

Полна структура становништва пљеваљског краја анализирана је за период од 1921. до 2011. године. Као показатељи сагледани су: учешће мушког и женског становништва, пораст у односу на претходни период и стопа маскулинитета.

Табела 31: Полна структура становништва у периоду 1921-2011. године

Година пописа	Становништво							
	Мушко				Женско			
	Број	%	Пораст		Број	%	Пораст	
			Број	%			Број	%
1921.	13685	51,07	–	–	13113	48,93	–	–
1931.	17163	51,10	3278	23,95	16733	48,90	3120	23,79
1948.	17579	48,93	616	3,63	18347	51,07	2114	13,02
1953.	20100	49,17	2521	14,34	20776	50,83	2429	13,24
1961.	22847	48,95	2747	13,67	23830	51,05	3054	15,19
1971.	22735	48,71	– 112	– 0,005	24108	51,46	278	1,17
1981.	21450	49,52	– 1285	– 16,69	21866	50,48	– 2242	– 10,25
1991.	19600	49,50	– 1850	– 9,44	19993	50,50	– 1873	– 9,37
2003.	17594	47,66	– 2006	– 11,40	19324	52,34	– 669	– 3,46
2011.	14564	47,31	– 3030	– 20,80	16222	52,69	– 3102	– 19,12

Извор: Пописи становништва 1921-2011, СЗС, Београд, 1921-2011. године

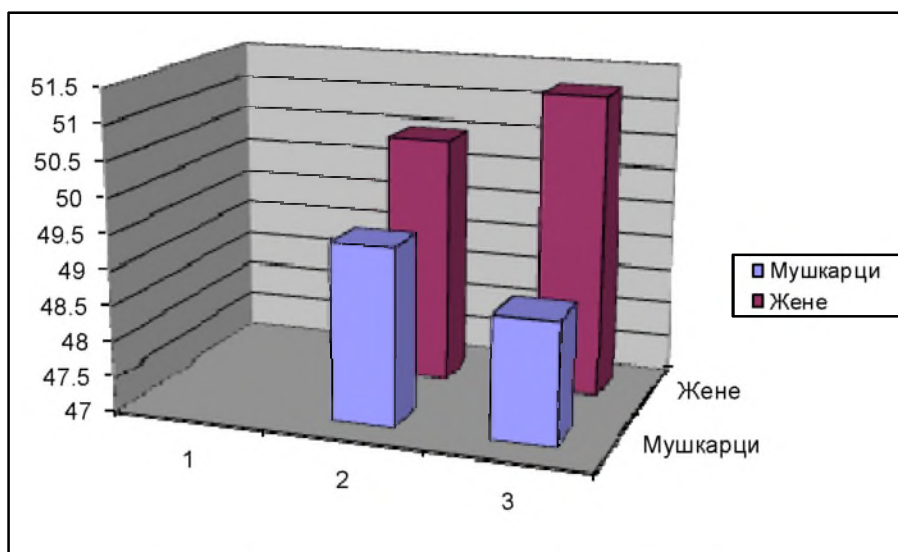
Тенденција опадања плодности и повећања смртности становништва пљеваљског краја, у периоду Другог и после Другог светског рата, као и доминантност миграција село-град у миграционој структури становништва, створили су услове за одржавање јачих контингената женског становништва. До 1948. године (1921-1931) у полној структури становништва доминантно место заузимало је мушко становништво. У послератном периоду полна структура пљеваљског краја није се битније променила. Тако је стопа маскулинитета 1948. године износила 958,14, а 2011. године 946,37. У посматраном периоду (1921-2011. године) мушко становништво бележи пораст за 1.453 лица или за 10,62%, док женско

становништво расте за 2.809 или за 21,42%. Мушко становништво порасло је до 1961. године за 9.162 лица или за 54,91%. Од 1961. године мушко становништво бележи опадање све до 2011. године за 7.709 лица или за 50,92%. Насупрот мушком, женско становништво расте до 1971. године за 10.995 или за 83,85%. Већ од 1971. године па све до 2011. године, и женско становништво бележи опадање за 8.186 лица или за 51,41%. Највећи број женско становништво у пљеваљском крају је имало 1971. године, када је и била најнижа стопа маскулинитета од 943,05.

Посматрано по старосним групама становништва, уочава се неуједначена полна структура³ у пљеваљском крају. Да би се уочиле разлике неопходно је анализирати четири периода: почетни (1921), средњи (1953), даљи средњи (1981) и крајњи (2011) године. У 1921. години, код младог становништва доминира мушко становништво са стопом маскулинитета од 1.076,10, код млађег средовечног доминира мушко становништво са стопом маскулинитета од 1.018,57, код старијег средовечног већинско је женско становништво са стопом маскулинитета од 969,44 и код старог становништва, већинско је мушко становништво са стопом маскулинитета од 1072,34. Видљиво је да у скоро свим групама стопа маскулинитета је све већа, што указује да је све веће учешће мушког у укупном становништву тих група.

У 1953. години, код младог (0-19 год.) и старог (преко 60 год.) доминира мушко становништво са стопом маскулинитета од 1.019,36, односно 1.054,60, а код средовечног становништва доминантно је женско, са стопом маскулинитета млађег средовечног 898,31 и старијег средовечног 974,33. Основни разлог доминације мушког становништва у најстаријој групи је повећана смртност женског становништва. У 1981. години, код младог становништва до 40 година са стопом маскулинитета од 1.012,33 доминира женско становништво, док код старијег средовечног и старог са стопом маскулинитета од 987,99 доминира мушко становништво. На крају разматраног периода (2011. год.) мушко становништво већинско је у млађим групама са стопом маскулинитета код младог 1.076,56 и млађег средовечног 1.152,38, док код старијих група преовлађује женско становништво са стопом маскулинитета код старијег средовечног 847,15 и старог 752,79. Опадање стопа маскулинитета, у свим периодима, са порастом просечне старости, условљено је већом смртношћу мушког становништва (због старости).

³ Највећи број држава у свету а нарочито у Европи има у полној структури већи број женског него мушког становништва. Пример: у Немачкој на 100 мушкараца има 115 жена, у Русији на 100 мушкараца има 116 жена, у Црној Гори на 100 мушкараца има 105 жена итд.

Извор: Подаци пописа из 2003. и 2011. године, ЗСЦГ, Подгорица

Графикон 6: Полна структура становништва 2003. и 2011. године

Разлике у полној структури становништва су очигледније између градских и сеоских насеља. Према пописима из 1921, 1953, 1991. и 2011. године, види се да у групи до 20 година старости, до 1971. године, у градском насељу доминира мушко становништво, а у сеоским женско становништво. Такође, присутно је, у свим периодима, опадање броја мушког становништва у групама старијим од 20 година. То се види из стопа маскулинитета: 1921. године, код младог становништва 997,79, млађег средовечног 1.797,43, старијег средовечног 948,24, и старог становништва 930,03; 1953. године, код младог 1.013,80, млађег средовечног 938,14, старијег средовечног 866,46 и старог становништва 714,29; у 1991. години, код младог 1.048,25, млађег средовечног 987,50, старијег средовечног 934,46 и код старог становништва 780,30; и 2011. године, код младог 1.012,25, млађег средовечног 977,50, старијег средовечног 892,36 и код старог становништва 738,22. Од 1961. године код становништва пљеваљског краја настају позитивне промене у патријархалном схватању образовања и запошљавања жена, што је имало непосредан утицај о доношењу одлуке о одласку из родног места и повећању миграционих кретања женског становништва из села у друге градове. У последња два пописна периода (1991. и 2011) све је више присутан одлазак женског становништва у градове и због склапања брака. Истовремено, у наведеном периоду, у сеоским насељима мења се релативан однос му-

шког и женског становништва, јер број мушкараца брже опада од броја женске популације, мада и она има тенденцију опадања.

Ако се има у виду пропорција младог становништва пљеваљског краја, селективне миграције по полу започињу и код млађих група женског становништва и везане су већином за школовање или удају. У прилог томе иде и полна структура старосне групе 15-19 година код сеоског становништва, где је уочљива већа диспропорција. У контингенту најстаријих (преко 60 година), у оба типа насеља, под утицајем биолошких фактора, присутан је већи број женског становништва. Стопа маскулинитета ове старосне групе, у 1991. години, у граду износи 780,30, а у селу 873,47. У полној структури пљеваљског краја, данас доминира женско становништво у оба типа насеља. Ово се неповољно одражава на даљи развој овог краја, због: специфичности у обављању тежих физичких послова од стране мушког становништва; веће покретљивости мушког становништва; веће миграционе стопе мушког становништва; и већег броја становника у младим старосним групама.

2. ЕТНИЧКА СТРУКТУРА СТАНОВНИШТВА

Етнички састав⁴ становништва резултат је сложеног процеса развоја сваког народа. Многи простори (државе, зоне, региони, крајеви) су вишенационални. Ова структура захтева исправна решења националног питања, чији паралелан пратилац мора бити привреда, култура, просвета и животни стандард. Примера ради, у Индонезији живи више од 100 припадника различитих народа, у Индији 75 и Кини 53, а то захтева потпуну сигурност за све њих. Етничка структура становништва има велики значај у извршавању бројних задатака и активности. Она представља значајну компоненту у развоју становништва сваког простора (микро, мезо или макро). Различити фактори су условили шароликост националне структуре појединих делова простора, међу којима су најзначајнији: историјски, географски, економски, културни, саобраћајни и конфесионални. Познато је да се народи конституишу у току дужег временског периода

⁴ Национална структура захтева исправно решење националног питања, чији паралелан пратилац мора да буде привреда, култура, просвета и животни стандард. При процени националног питања, и поред његовог најреалнијег решења, треба имати у виду да је вишенационални састав становништва често био повод разних грешака у вези са међусуседским животом и односима међу различитим етничким групама и заједницама. Под тим условима припадници различитих етничких заједница, на одређеном простору какав је пљеваљски крај, могу живети у заједништву и могу и јесу мост пријатељства и добросуседских односа.

(векови) по веома сложеним етнoдемографским критеријумима. На основу историјских и научних чињеница, нема никакве дилеме да су Црногорци и Муслимани у ствари Срби, јер је припадност неком народу приоритетно биолошка категорија (179, 80-82).

Национална (етничка) структура становништва пљеваљског краја резултат је сложеног процеса његовог укупног развоја (179, 128-132). Пљеваљски крај представља мултиетничку средину. Пљеваљски крај има сложену етнoдемографску структуру становништва. Може се уочити да је у свим периодима муслимански живаљ, већином, био везан за градско подручје, а православни за градско и сеоско подручје. На такав распоред становништва одлучујуће су деловали економски и историјски фактори. Етничка структура становништва овог краја, према пописима од 1921. до 1931. године, је дата по припадности "матерњем језику односно народности". По тим подацима структура становништва је била следећа: Срби 26.723 или 99,72%, Турци 40 или 0,02%, Арнаути 16 или 0,006%, и остали 19 или 0,008%. Српско становништво је имало апсолутну већину и говорило је српским језиком. У 1931. години национална структура није се битније мењала, па је пљеваљски крај са апсолутном већином српског становништва, представљао национално хомогену средину. Када се разматра национални састав становништва у односу на тип насеља, уочава се да у сеоским насељима није било другог осим српског становништва (100%), док у градском насељу било је 1,18% припадника осталих националности међу којима су Турци и Арнаути.

2.1. Етничка структура становништва у периоду 1948-1971. године

Ово је период рехабилитације и обнављања становништва после страдања у Другом светском рату. Посебно је значајан период до 1953. године, до када је становништво достигло бројност од пре ратних догађања. Етничка структура у овом периоду је јаснија, јер се становништво изјашњавало слободно према својим етничким осећањима. Овај период карактерише успостављање република у заједничкој федералној држави, што је имало битног утицаја на изјашњавање становништва у погледу етничке припадности.

Уочава се да је у овом периоду апсолутну већину имало становништво црногорске етничке припадности. Ипак, запажено је опадање броја припадника ове етничке заједнице за 5.859 лица или за 19,77%. Истовремено порастао је број изјашњених као Срби за 7.593 или за 2.307,90%. У овом периоду тек од 1961. године појављује се изјашњавање становништва муслиманске етничке припадности и до 1971. године порасло је за 1.736 или за 25,55%. У 1953. години појављују се Југословени као етничка припадност и њихов број опада до 1971. године за 2.094 или за 589,90%. Засту-

пљеност припадника осталих етничких заједница је занемарљива, тако да је 1971. године пљеваљски крај представљао и даље, етнички хомогену средину. Присутна је разлика у етничкој структури становништва овог краја и у Црној Гори. У овом крају запажен је већи пораст броја становника муслиманске и српске етничке припадности него у Црној Гори. Основни разлог таквих кретања у етничкој структури становништва јесте присутност Муслимана као етничке заједнице.

Табела 32: Етничка структура становништва 1948-1971. године

Национална припадност	Пописни периоди							
	1948.		1953.		1961.		1971.	
	Број	%	Број	%	Број	%	Број	%
Црногорци	35489	98,78	37368	91,42	38614	82,73	29630	63,25
Срби	329	0,09	827	2,02	769	1,65	7922	16,91
Бошњаци	–	–	–	–	–	–	–	–
Муслимани	–	–	–	–	6794	14,56	8530	18,21
Турци	–	–	–	–	227	0,05	54	0,01
Хрвати	25	0,007	97	0,02	83	0,02	43	0,009
Албанци	3	0,0008	31	0,008	15	0,003	26	0,006
Југословени	–	–	2. 449	5,99	91	0,02	355	0,08
Остали	80	0,02	104	0,02	84	0,02	283	0,06

Извор: Резултати пописа, СЗС, Београд, 1948–1971. године

Према подацима из 1948. године етничка структура становништва у Црној Гори била је: Црногорци 90,67%; Албанци 5,15%; Хрвати 1,80%; и Срби 1,78%. Према подацима из 1953. године етничка структура у Црној Гори била је: Црногорци 86,62%; Албанци 5,58%; Срби 3,30%; Хрвати 2,34%; и Југословени 1,53%. Према подацима из 1961. године етничка структура у Црној Гори била је: Црногорци 81,37%; Албанци 5,47%; Срби 2,99%; Хрвати 2,26%; и Југословени 0,33%. Према подацима из 1971. године етничка структура у Црној Гори била је: Црногорци 67,15%; Муслимани 13,26%; Срби 7,46%; Албанци 6,74%; Југословени 2,07%; и Хрвати 1,74%. Према наведеним подацима запажа се опадање учешћа Црногораца и пораст Муслимана и Срба у укупној етничкој структури становништва Црне Горе.

2.2. Етничка структура становништва у периоду 1981-2011. године

Период од 1971. па све до 2011. године представља период стабилизације становништва на овом простору. Настављено је слободно изјашњава-

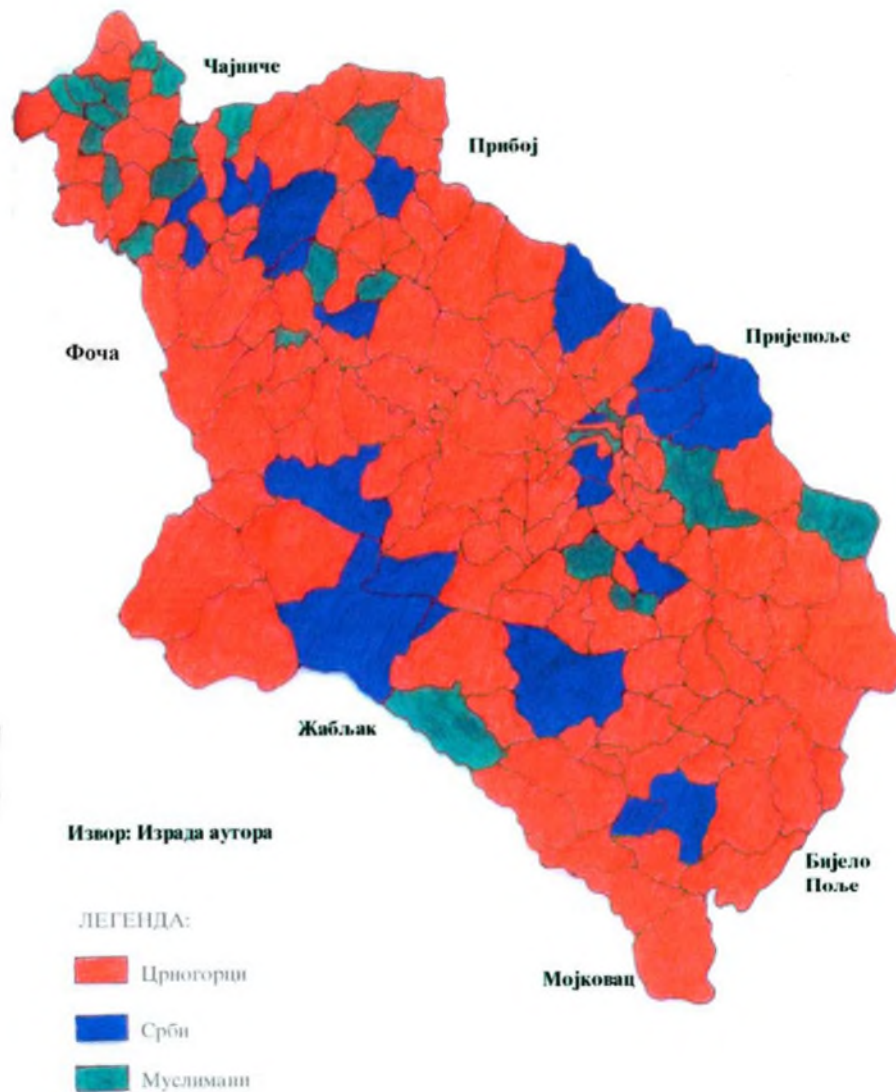
ње становништва према етничкој припадности, што је проузроковало појаву нових етничких група у пљеваљском крају али и у Црној Гори. То је условило сложенију етнодемографску структуру становништва овог краја.

Табела 33: Етничка структура становништва 1981-2011. године

Национална припадност	Пописни периоди							
	1981.		1991.		2003.		2011.	
	Број	%	Број	%	Број	%	Број	%
Црногорци	32323	74,62	21922	55,28	7961	21,52	7260	24,34
Срби	2296	5,30	9647	24,37	22188	60,11	17332	57,07
Бошњаци	-	-	-	-	1923	5,21	2146	6,91
Муслимани	6967	16,08	6999	17,68	3005	8,14	1755	5,65
Хрвати	54	0,01	13	0,003	16	0,04	15	0,05
Албанци	16	0,004	13	0,003	8	0,02	7	0,02
Југословени	1384	3,20	784	1,98	12	0,03	20	0,06
Неизјашњени	-	-	-	-	1437	3,89	1448	4,66
Остали	276	0,06	285	0,07	380	1,04	383	1,23

Извор: Резултати пописа, СЗС, Београд, 1981–2011. године

Из наведених података, у разматраном периоду, могу се запазити бројне промене у етничкој структури становништва овог краја. Присутно је нагло опадање броја становника црногорске етничке припадности за 24.829 лица или за 331,32%, по годишњој стопи од 11,04%. Овако велики проценат њиховог опадања проузрокован је изјашњавањем већине припадника других етничких заједница као Црногорци све до 1961. године, посебно Муслимана, Турака и Југословена. Овај период карактерише велики пораст српске етничке заједнице за 15.547 лица или за 677,13%, по годишњој стопи од 22,57%. Разматрани период карактерише изјашњавање становништва бошњачке етничке припадности од 2003. године и њихов благи пораст за 223 лица или за 11,60%. Настављено је изјашњавање муслиманске етничке припадности, али је забележено њихово опадање за 5.228 лица или за 300,63%, по годишњој стопи од 10,02%. Изражено је и опадање југословенске етничке припадности за 1.364 лица или за 6.820,00%. И даље је занемарљиво учешће осталих етничких заједница у укупној етничкој структури овог краја. Од 2003. године појављује се знатан број становника који не желе да се изјасне у погледу етничке припадности, па је њихов број у 2011. години износио 4,66% од укупног броја становника овог краја. Узроци ове појаве нису тачно утврђени, али је као разлог присутно раније изјашњавање у том погледу и промене у друштвено-политичкој структури пљеваљског краја и Црне Горе.

Извор: Мишовић, С., Пљеваљски крај – географска проучавања. Пљевља, 2006, стр. 131

Карта 14: Етничка структура становништва 1991. године

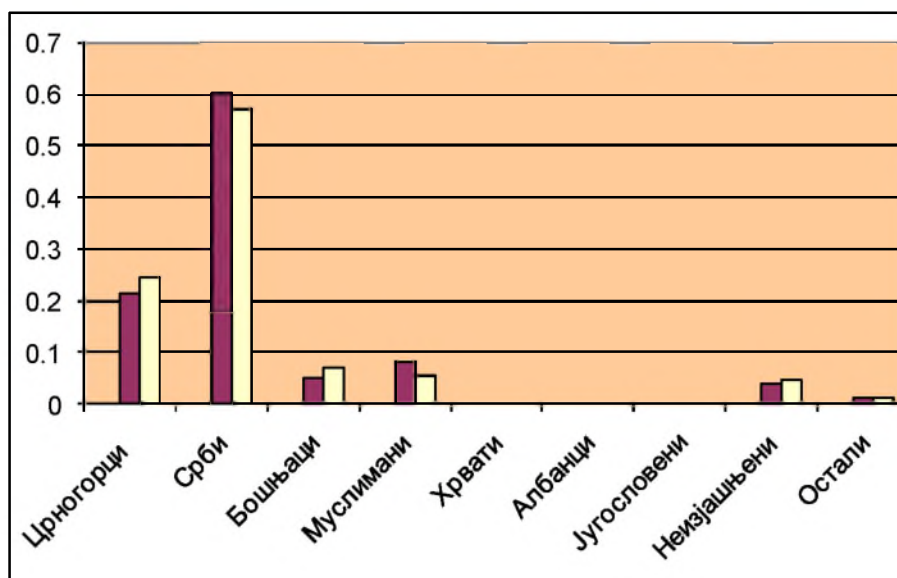
Према попису из 1991. године у етничкој структури становништва пљеваљског краја најзаступљенији су Црногорци (55,28%), Срби (24,37%) и Муслимани (17,68%), што чини 97,33% од укупног становништва. Ет-

ничка структура становништва у односу на тип насеља је сасвим другачија, а може се сагледати кроз два пописна периода (1981. и 1991). У 1981. години Црногорци су чинили 59,70% градског, односно 24,02% укупног становништва, што значи да су они са 75,98% чинили сеоско становништво. Црногорци су чинили у градском становништву 32,19% од укупног броја Црногораца у овом крају. Тај однос је измењен у 1991. години, када су Црногорци чинили 42,29% градског, односно 25,70% укупног становништва, а то говори да они у градском становништву нису имали апсолутну већину. У овом периоду, и даље је црногорски живаљ са 50,71% чинио сеоско становништво, али је услед миграције село–град забележено смањење њиховог учешћа за 25,27%. У односу на 1981. годину учешће Црногораца у градском становништву је опало за 10,41% у 1991. години, али је истовремено опало учешће Црногораца у сеоском становништву у 1991. години.

За комплексно сагледавање етничке структуре становништва пљеваљског краја значајан је период 2003-2011. године. После наглог опадања броја Црногораца од 1991. до 2003. године за 35,18% (на 20,10%), њихов број благо расте до 2011. године за 4,03%. У овом периоду опада број Црногораца у сеоском подручју за 36,21% а расте у Пљевљима за 19,37%. Истовремено, после наглог пораста броја Срба од 1991. до 2003. године за 35,15%, они бележе благо опадање за 2,07% до 2011. године. Овај период карактерише опадање броја Срба у сеоским насељима за 23,44% и њихов раст у граду за 17,33%. У истом периоду (2003-2011) Бошњаци бележе пораст броја становника за 1,37% а Муслимани опадање за 2,77%. Узрок таквог кретања је изјашњавање већег броја Муслимана, као Бошњаци.

За разлику од Црногораца, Срби су учествовали у градском становништву, у 1981. години, са 62,27% од укупног броја Срба у пљеваљском крају, односно 4,63% од укупног градског становништва. После пораста учешћа Срба у укупном становништву краја, са 5,30% у 1981. години на 24,37% у 1991. години, њихово учешће у градском становништву износи 18,95%, што представља пораст од 14,32% (близу четири пута). Истовремено, у 1991. години, опада учешће Срба у градском становништву, у односу на укупан број Срба у овом крају за 21,70% (са 62,27% на 40,57%). Муслиманско становништво, у 1981. години, учествовало је у градском становништву са 29,43% и 73,62% од укупног броја Муслимана у пљеваљском крају. У 1991. години смањује се учешће Муслимана у градском становништву на 27,74% (опало за 1,69%), а учешће у градском у односу на укупан број Муслимана у пљеваљском крају расте на 81,85% (пораст за 8,23%). Може се запазити да учешће Муслимана у сеоском становништву константно опада, првенствено због миграција ове популације у град Пљевља и регионе у земљи и свету. Становништво осталих етничких заједница већином

учествује у градском становништву са преко 70%, од њиховог укупног броја у пљеваљском крају. Присутан је закључак да је етничка структура становништва краја, кроз протекли период, стално мењана, да је врло сложена и да се мењала у корист градске популације.

Извор: Подаци пописа из 2003. и 2011. године, ЗСЦГ, Подгорица

Графикон 7: Етничка структура становништва 2003. и 2011. године

Ради упоређења података о етничкој структури становништва у Црној Гори и пљеваљском крају, може се видети да Срби у овом крају према подацима из 2011. године, имају апсолутну већину са 57,45% док у Црној Гори они чине 28,73%. У истом периоду Црногорци у овом крају чине 24,13% док у Црној Гори 44,98%. Код осталих етничких заједница у Црној Гори, према подацима из 2011. године, стање је следеће: Бошњаци чине 8,65% а у овом крају 6,85%, Муслимани чине 3,31% а у овом крају 5,60%, Албанци чине 4,91% а у овом крају 0,05%, Роми чине 1,01% а у овом крају нема изјашњених, Хрвати чине 0,97% а у овом крају 0,05% и неизјашњени у погледу националне припадности 4,87% а у овом крају 4,66%. Уочљива је велика разлика у српској и црногорској етничкој припадности између пљеваљског краја и осталог дела Црне Горе. Основни разлог је што је овај простор припадао све до 1912. године средњовековној српској држави и што су га насељавали Срби.

3. ВЕРСКА СТРУКТУРА СТАНОВНИШТВА

Познато је да се народи конституишу у току дужег временског периода (векови) по веома сложеним етнодемографским критеријумима (28). Конфесионална структура⁵ становништва пљеваљског краја мењала се кроз различите периоде његовог развоја. Овај крај представља мултиконфесионалну средину. До 1948. године изјашњавање о верској припадности је опредељивало и националну припадност, а после овог периода присутно је слободно изјашњавање становништва у погледу верске припадности. У овом крају кроз целокупан разматрани период преовладавало је становништво православне вере.

Табела 34: Верска структура становништва према подацима из 1921, 1931, 1961. и 1991. године

Вероисповест	1921.		1931.		1961.		1991.	
	Број	%	Број	%	Број	%	Број	%
Православна	17506	65,33	24398	71,98	39383	84,37	31076	78,49
Исламска	9156	34,17	9177	27,22	7021	15,04	6837	17,27
Католичка	134	0,45	298	0,80	193	0,41	39	0,10
Протестанти	–	–	–	–	–	–	14	0,04
Јудиисти	2	0,05	–	–	–	–	6	0,01
Атеисти	–	–	3	0,10	80	0,18	1621	4,09
Укупно	26798	100,00	33896	100,00	46677	100,00	39593	100,00

Извор: Резултати пописа 1921, 1931, 1961. и 1991, СЗС, Београд

Од 1921. до 1931. године, на данашњем простору пљеваљског краја, повећано је учешће православног становништва за 6,06%, а у наредних 60 година за 7,10%, са 71,39% у 1931. на 78,49% у 1991. години. Највеће учешће православног становништва било је 1961. године 84,37%, када се из политичких разлога поистовећивала национална и верска припадност. Истовремено, од 1921. до 1991. године исламско становништво смањено је за 16,90%, са 34,17% на 17,27%. Основни разлог опадања броја исламског становништва је иселјавање у Турску, Босну и Херцеговину и Македонију и досељавање православног становништва са суседних простора,

⁵ Конфесионална или верска структура становништва се јавља као последица појаве и ширења разних религија. У многим државама религија се појављује као средство владајуће класе. Највећи проблеми са религијом појављују се на политичком плану због мешања вере у делатности које нису у њеној надлежности. У многим случајевима вероисповест негативно утиче на многе активности и задатке, подређујући их често верским обредима или искоришћавајући верску опредељеност у погрешном правцу.

посебно брдско–планинских крајева. Исламизирано становништво од 1961. године изјашњавало се као Муслимани. У овом периоду присутан је значајан удео атеиста у укупном становништву овог краја. У наредном периоду религијско–идеолошка опредељења, са развојем свести, стандарда и цивилизације ће губити сваки смисао, она неће губити своју постојаност, идентитет, културу и обичаје.

Табела 35: Верска структура становништва према подацима из 2003. и 2011. године

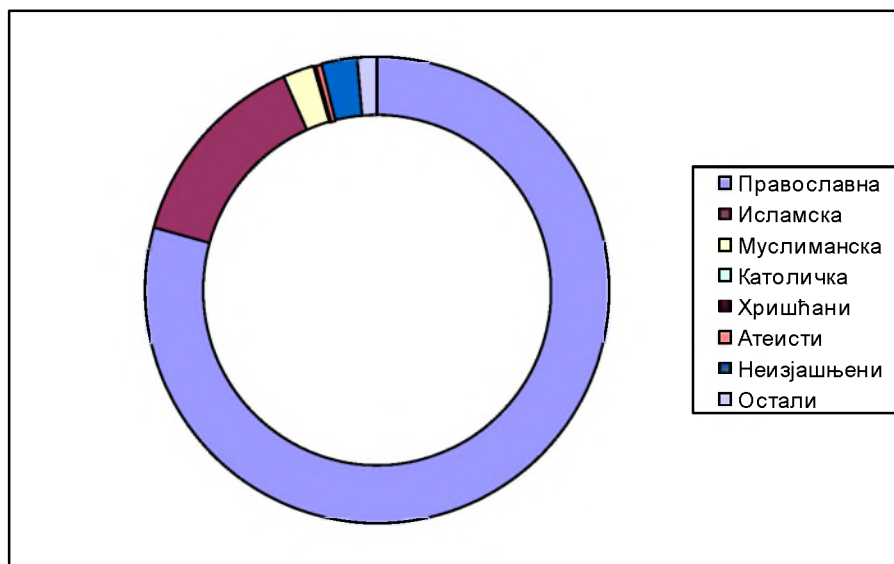
Вероисповест	2003.		2011.	
	Број	%	Број	%
Православна	28894	78,28	24245	78,75
Исламска	5636	15,27	4075	13,24
Муслиманска	-	-	670	2,18
Католичка	31	0,08	24	0,08
Протестанти	3	0,008	-	-
Хришћани	-	-	29	0,09
Атеисти	129	0,35	127	0,46
Неизјашњени	767	2,08	766	2,50
Остали	1453	3,94	430	1,40
Укупно	36913	100,00	30786	100,00

Извор: Резултати пописа из 2003. и 2011. године, СЗС, Београд, СЗЦГ, Подгорица

Из наведених података видљиво је да се припадност по вери у овом периоду није битније мењала. И даље најзаступљенија је православна вера са 79,35% од укупног броја становника овог краја. Може се запазити да се у 2011. години појављује, поред исламске и муслиманска верска припадност, што у претходним периодима није био случај. Такође, појављују се у 2011. години хришћани као верска припадност а нестају протестанти. У овом периоду нагло се смањује број атеиста у односу на период из 1991. године. У ова два пописна периода појављује се значајан проценат становника који не желе да се изјасне у погледу верске припадности. Интересантно је, да од укупног броја изјашњених исламске верске припадности 88,89% живи у Пљевљима, док код православног становништва 54,61% живи у граду а остали део 45,39% у сеоским насељима. Остале припадности према вери највећим делом живе у Пљевљима.

Ако се анализира верска припадност становништва у Црној Гори, може се запазити да је према подацима из 2011. године било: хришћана 77,74%, од тога православаца 74,24%, римокатолика 3,54% и протестаната 0,06%; муслимана 17,74%; прооријентисаних култова 0,01%; Јевреја

0,01%; других 0,39%; и неизјашњени 2,24%. За разлику од Црне Горе у пљеваљском крају становништво се изјашњавало и као исламисти (14,07%) и као муслимани (2,16%). Такође, становништво се изјашњавало и као атеисти у овом крају (0,41%) а у Црној Гори није верник (0,97%).

Извор: Подаци пописа из 2011. године, ЗСЦГ, Подгорица

Графикон 8: Верска структура становништва 2011. године

4. СТАНОВНИШТВО ПРЕМА ЈЕЗИКУ

У првој деценији 21. века постало је актуелно питање језика⁶ којим говори становништво у Црној Гори па и у пљеваљском крају. После осамостаљења Црне Горе ово питање је посебно заострено јер се сматра да битно утиче на опредељење о националној припадности становништва. Велики утицај на актуелност припадности језичком подручју имају политички ставови владајућих кругова у овој земљи. Такви ставови и кретања довели су чак и до укидања појединих говорних језика у школама,

⁶ По свим међународним стандардима, право је сваког становника Земље да се определи којим ће се језиком служити у свакодневној комуникацији. Те стандарде су прихватиле све чланице у међународној заједници и обавезне су да их се придржавају. То право је користило и становништво пљеваљског краја у свим периодима његовог развоја.

што је погрешно и контрапродуктивно код становништва, нарочито у овом крају. Познато је да се језик народа не може наметати нити брисати из употребе на силу, јер оставља трајне последице на културни ниво становништва и државе.

Говор становништва у пљеваљском крају може се посматрати као целина у односу на околне говоре дурмиторско-мојковачког краја, на једној страни, чајничко-прибојског краја, на другој страни и пријепољско-бјелопољског краја на трећој страни. Ти говори чине целину са малим међусобним специфичностима, од којих за оне говоре источно и североисточно од пљеваљског краја, треба имати у виду да има нешто више екавизама него у другим деловима поменутог комплекса. То значи, да када је реч о говору становништва у пљеваљском крају, треба га посматрати као део целине коју чине говори на ширим просторима слива реке Тихотине на црногорској и босанској територији, средњег и горњег тока реке Таре и доњег тока реке Лим. Говор становништва у пљеваљском крају, издвојен из целине о којој је говорено, заузима простор данашњег краја (општине Пљевља). То значи да има следеће границе: на западу и северозападу, иде границом Црне Горе и Босне и Херцеговине, од кањона реке Таре до Чајничка и Металке; на североистоку је граница Србије и Црне Горе; на истоку граница општинских подручја Пљеваља, Мојковца и Бијелог Поља. Но, ове границе имају само административан карактер а нису никако границе говорних типова (180, 603-613).

Када би се о говору становништва у пљеваљском крају мислило као о природној целини, онда би га најуспешније представљало подручје између река Таре, Дрине и Лима, с тим што би линија између река Таре и Лима повезивала Мојковац и Бродарево. Наравно, и то би била непотпуна територијална и дијалектичка одређеност, јер се ни тако не би добила компактна говорна зона, па би се брзо источно од ове целине наишло на други говорни тип који је назван новопазарско-санџачки или на другим странама на говоре Црне Горе и Херцеговине. Сам говор становништва не би се могао делити на целине које би означавале поједине рејоне пљеваљског краја. Само детаљним истраживањима лексике и синтаксе ових крајева, можда би се могле наћи неке особине које би показивале извесне специфичности појединих делова простора, али се у то не треба упуштати јер не би имало смисла (180, 603-613).

Када се разматра говор становништва овог краја, логично је поставити питање односа (сличности или разлика) говора српског и црногорског православног и муслиманског становништва. Познато је, да је оно што је српскохрватска дијалектологија више пута потврдила а односи се на говор, јесте да је говор Муслимана у главним цртама исти као и говор православног становништва. Општа особина говора Муслимана је да је у

њему боље него у говорима других конфесија очуван глас х, да имају нешто богатију лексику оријенталног порекла те да је у многим муслиманским говорима познат икавизам у одређеним ситуацијама који не мора карактерисати говор православног и другог становништва (180, 604-605).

Табела 36: Структура становништва према језику 2003. и 2011. године

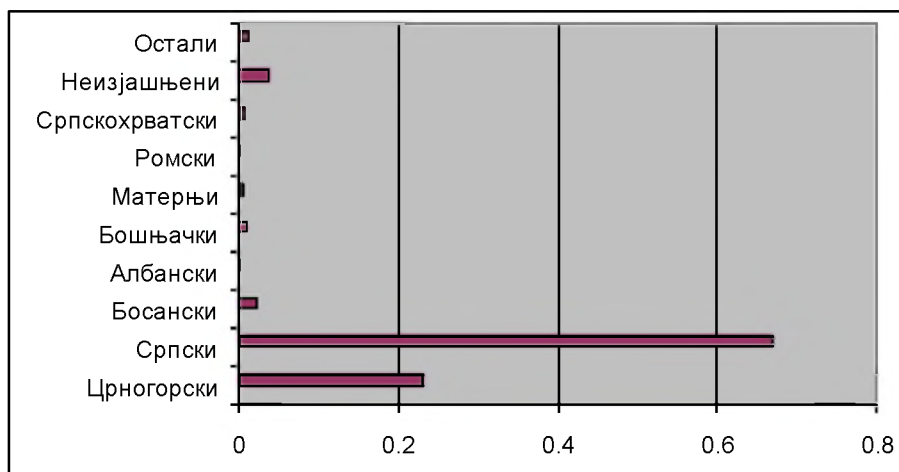
Језик	Пописи становништва			
	2003. године		2011. године	
	Број	%	Број	%
Црногорски	4134	11,20	7289	23,69
Српски	29584	80,15	20429	66,36
Босански	431	1,17	727	2,36
Албански	7	0,02	22	0,07
Хрватски	8	0,02	8	0,03
Бошњачки	910	2,44	293	0,95
Матерњи	-	-	149	0,48
Ромски	-	-	38	0,12
Српскохрватски	-	-	255	0,83
Остали	1273	3,45	378	1,22
Неизјашњени	571	1,55	1198	3,89
Укупно	36918	100,00	31060	100,00

Извор: Резултати пописа 2003. и 2011. године, СЗС СРЈ, Београд и СЗЦГ, Подгорица

У овом међупериоду, а после осамостаљења Црне Горе, уведен је у употребу црногорски језик који се суштински не разликује од српског. Увођење два нова слова у Вукову азбуку има више политичке него лингвистичке конотације. И даље у пљеваљском крају највећи број становника говори и служи се српским језиком, иако је њихов број од 2003. до 2011. године опао за 13,22%. У истом периоду порастао је број оних који говоре и служе се црногорским језиком за 11,98%. У овом периоду појављује се становништво које се изјашњава да је његов матерњи језик босански 2,34% и бошњачки 0,94% иако се не ради о службеним језицима. Од 2011. године појављује се употреба српскохрватског језика, што у претходним периодима није било.

У ова два периода значајан је број становника овог краја који нису желели да се изјасне о припадности матерњем језику, чак њих 3,87%. Узроци овој појави могу се сврстати у две групе: традиционални и системски. Прва, традиционални, у које се убрајају ранија одређења становништва у служењу говорним језиком, раније школовање на свим нивоима и захтеви

очувања kulturnih tradicija svoje etnicke zajednice. Druga, sistemski, u koje spadaju odnos drzave i njenih institucija prema maternjem jeziku, odnos drzave prema kulturnim tradicijama etnickih zajednica, podrška razumevanju i suživotu različitosti kod stanovništva svih etnickih zajednica i podrška sistema savremenim programima školovanja mladih različitih etnickih, verskih i kulturnih određenja.

Извор: Подаци пописа из 2011. године, ЗСЦГ, Подгорица

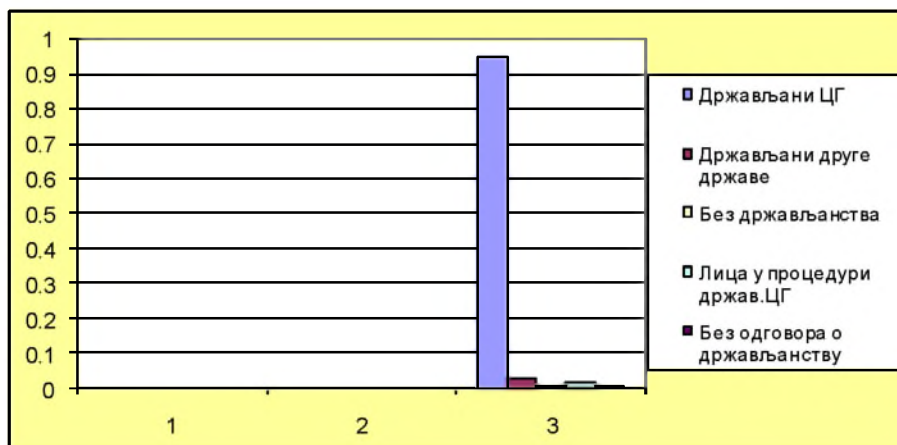
Графикон 9: Структура становништва према језику 2011. године

Према подацима из 2011. године уочавају се разлике код становништва у изјашњавању о матерњем језику између пљеваљског краја и осталог дела Црне Горе. На њеном простору већина становништва се изјаснила да им је матерњи језик српски са 42,88%, а потом црногорски 36,97%, албански 5,27%, бошњачки 5,33%, хрватски 0,45% и српскохрватски 2,63%. Разлике се уочавају код српског језика у овом крају где се изјаснило чак 66,93% да им је он матерњи језик и код црногорског где се у овом крају изјаснило само 23,18% да им је то матерњи језик. У пљеваљском крају се изјаснило 2,34% становника да им је матерњи језик босански што у осталом делу Црне Горе није био случај.

5. СТАНОВНИШТВО ПРЕМА ДРЖАВЉАНСТВУ

При разматрању становништва сваког па и пљеваљског краја, значајно је истаћи каква је његова подела према држављанству. У анализи се мора утврдити да ли има утицаја и у чему се они огледају, према полној и старосној структури, на статус грађана ако имају двојно или немају др-

држављанство Републике Црне Горе већ неке друге државе. Од осамостаљивања Републике Црне Горе као државе, проблема у овој области је било и има, нарочито према становништву које има држављанство Републике Србије. Познато је, према свим међународним нормативно-правним актима у овој области, да је неприкосновено право сваког грађанина одређеног простора да се слободно изјасни о држављанству без обзира где и у којој држави живи. Уочавају се позитивна кретања у решавању овог питања у наредном периоду, како би међудржавни односи били подигнути на виши ниво.

Извор: Подаци пописа из 2011. године, ЗСЦГ, Подгорица

Графикон 10: Структура становништва према држављанству 2011. године

Према подацима из 2011. године становништво овог краја изјаснило се по следећем: са држављанством Републике Црне Горе било је 29.430 лица или 94,75%; са двојним држављанством 125 лица или 0,40%; са држављанством друге државе 849 лица или 2,73%; без држављанства 104 лица или 0,33%; лица у процедури за стицање држављанства Републике Црне Горе 522 или 1,68%; и без одговора на ово питање остало је 155 лица или 0,50%. Од укупно 849 становника са држављанством друге државе, њих 611 или 71,96% имало је држављанство Републике Србије, 160 или 18,85% имало је држављанство Републике Босне и Херцеговине, 7 или 0,82% имало је држављанство Републике Хрватске и 62 лица или 7,30% се нису изјаснила у погледу држављанства. Видљиво је да највећи број становника овог краја има држављанство Републике Црне Горе, а највећи број становника са држављанством друге државе има држављанство Републике Србије.

6. СТАНОВНИШТВО ПРЕМА БРАЧНОМ СТАТУСУ

Брачни статус⁷ је веома значајан за развој становништва пљеваљског краја, јер има велики утицај на његову бројност, наталитет, број породица и број чланова у породици или домаћинству. Склапање брака је слободно међу половима (природни бракови), а регулисано је породичним правом. Разведени бракови⁸ су карактеристични и за овај крај, али остављају бројне последице на стање у породици, односе између бивших брачних партнера, материјални статус нових породица а нарочито на потомство. У вишенационалним срединама какав је и пљеваљски крај, бракови међу половима се склапају и између припадника различите етничке и верске припадности. То за овај крај представља велико богатство, које утемељује међуетнички и међуверски суживот и разумевање.

Брачни статус је разматран за становништво пљеваљског краја, оба пола, које је старије од 15 година.

Од укупног становништва овог краја, старијих од 15 година било је 29.725 или 80,53%. Из табеле се види да је брачни статус становништва пљеваљског краја старијег од 15 година, у 2003. години био неповољан. Забрињава велики број неожењених и неодатих, 8.616 или 28,99% али је већи број неожењених мушкараца, 4.982 или 57,82%. Такође, забрињава број удовица и удоваца 2.622 или 8,82%, али је далеко већи број удовица, чак 2.051 или 78,22%. Ожењених и удатих је 17.197 или 57,85% анализираниог становништва, што незадовољава у односу на укупан број становника пљеваљског краја. Релативно је мали број разведених 504 или 1,70%. Највећи проценат неожењених и неодатих је код црногорског становништва 30,12% (Срби 28,30%, Бошњаци 27,46%), највећи проценат ожењених и удатих је код бошњачког становништва 59,84% (Црногорци 57,05%, Срби 58,52%), највећи проценат удоваца и удовица је код српског становништва 10,83% (Црногорци 9,69%, Бошњаци 9,84%), а највећи проценат разведених је код бошњачког становништва 2,33% (Црногорци 2,16%, Срби 1,31%).

⁷ Нупцијалитет или брачност показује број склопљених бракова у одређеном временском периоду (обично једна година) и на одређеној територији. Стопа нупцијалитета се изражава, најчешће, у промилима или постоцима (број склопљених бракова на 1000 или 100 становника).

⁸ Диворцијалитет или брачна разведеност показује број разведених бракова у одређеном временском периоду (година) и на одређеној територији. Стопа диворцијалитета се изражава у промилима или процентима (број разведених бракова на 1000 или 100 склопљених).

Табела 37: Брачни статус становништва старијег од 15 година, према полу и етничкој припадности из 2003. године

Брачни статус	Укупно	Црногорци	Срби	Муслимани	Бошњаци	Југословени	Неизјаш.	Остали	Непознато
Мушкарци 14495									
Неожењ.	4982	1116	2904	420	221	10	219	70	22
Ожењен	8584	1804	5143	685	470	20	310	124	28
Удовац	571	103	377	45	26	-	12	8	-
Разведен	169	47	77	15	13	-	11	6	-
Непозн.	189	28	107	21	5	-	13	1	14
Жене 15230									
Неудата	3634	778	2124	287	203	5	187	34	16
Удата	8613	1783	5254	689	454	8	283	111	31
Удовица	2501	506	1547	206	126	3	83	19	11
Развед.	335	89	156	47	23	-	14	6	-
Непозн.	147	34	79	8	3	-	6	-	17
Пљеваљ. крај	29725	6288	17768	2423	1544	46	1138	379	139

Извор: Подаци пописа из 2003. године, СЗС, Београд, 2003. године

Табела 38: Брачни статус становништва старијег од 15 година, према полу, старости и типу насеља у 2003. години

Брачни статус	15-29 год.	30-59 год.	Преко 60 год.	Непоз.	Просечна старост	Градско стан.	Сеоско стан.
Неожењен	3297	1505	111	69	28,30	2863	2119
Ожењен	458	5395	2664	67	52,10	5111	3473
Удовац	3	82	476	10	70,10	257	314
Разведен	10	131	27	1	48,30	104	65
Непознато	147	13	6	23	22,50	107	82
Неудата	2437	752	363	82	30,30	2363	1271
Удата	1064	5399	2028	122	47,90	5134	3479
Удовица	5	471	1953	72	68,70	1200	1301
Разведена	29	219	84	3	49,40	274	61
Непознато	90	26	16	15	30,30	86	61
Пљеваљски крај	7540	13993	7728	464	44,79	17499	12226

Извор: Подаци пописа из 2003. године, СЗС, Београд, 2004. године

Из табеле може да се закључи да у 2003. години, већи део становништва са брачним статусом живи у граду 17.499 или 58,87%, а од тога највећи проценат је ожењених и удатих 10.245 или 58,55%. Велики је број неожењених и неудатих у граду, 5.226 или 29,86%. Такође, и у сеоском подручју највећи је број ожењених и удатих, 6.952 или 56,86%. У односу на старосну доб, највећи број становника је у старосној групи 30-59 година, 13.993 или 43,71% а потом у старосној групи преко 60 година, 7.728 или 26,00%. Највећа просечна старост је код удоваца 70,10 година а потом код удовица 68,70 година. У односу на полну структуру, овог становништва, највећи број неожењених је код мушкараца 3.297 или 67,11% у старосној групи 15-29 година, код жена неудатих, такође, у старосној групи 15-29 година 68,61%.

Према подацима из 2011. године брачни статус становништва у пљеваљском крају био је релативно повољан. Од укупног броја становника овог краја старијих од 15 година, 26.098 или 84,02%, било је: неудатих или неожењених 7.565 или 28,99%; удатих или ожењених 14.895 или 57,07%; разведених 589 или 2,26%; удовица или удоваца 3.001 или 11,50%; и без изјашњавања по овом статусу 48 или 0,18%. Када се разматра мушко становништво старије од 15 година, у истом периоду, према брачном статусу стање је било повољније него код женског дела становништва. Од укупног броја мушког становништва старијег од 15 година, 12.751 или 48,86%, било је: неожењених 4.477 или 35,11%; ожењених 7.457 или 58,48%; разведених 243 или 1,91%; удоваца 553 или 4,34%; и без изјашњавања по овом статусу 21 или 0,16%.

Када се разматра женско становништво старије од 15 година, у истом периоду (2011), према брачном статусу било је неповољније него код мушког дела становништва овог краја. Од укупног броја женског становништва старијег од 15 година, 13.347 или 51,14%, било је: неудатих 3.087 или 23,14%; удатих 7.439 или 55,73%; разведених 346 или 2,59%; удовица 2.448 или 18,34%; и без изјашњавања по овом статусу 27 или 0,20%. Евидентно је стање када су у питању удовице јер их је далеко већи проценат него код мушког дела становништва у овом статусу.

7. ОБРАЗОВНА СТРУКТУРА СТАНОВНИШТВА

Образовна (квалификациона) структура има велики значај у општим разматрањима становништва. Она је у непосредној вези са друштвеном поделом рада (активно и издржавано становништво), са привредном структуром у одређеном простору (држави, региону, крају) и степеном развијености појединих радних делатности. Посебан значај образовна

структура има у економској и одбрамбеној сфери сваког простора. Сталне промене у овој структури морају бити усмерене, пре свега, на смањивање броја неписмених и повећању високообразованог потенцијала одређеног простора. Тежиште образовања треба усмерити ка младима, да се у тој старосној доби неписменост сведе на најмању могућу меру, а истовремено да се са повећањем година живота неписменост што је могуће више искорени. Успех у образовној структури је постигнут онда када се ниво образовања усклади са потребама свих делатности у друштву.

Образовна структура становништва пљеваљског краја имала је тенденцију сталних промена. У доба турске владавине на територији овог краја, носиоци просвећивања били су цркве и манастир Света Тројица за српско, и исламске школе за муслиманско становништво. У њему је обављана преписивачка делатност, сакупљане су и чуване књиге и рукописи из порушених цркава и манастира из 16. и 17. века. Прво дело тројичког скрипторијума је Четворо јеванђеље, а написао га је 1476. године поп Стеван, а писан је за манастир Света Тројица, у којем је рукопис нађен. Још се помиње књига "Синодик пљеваљски" (против богумилства и јереси). У манастиру је радио један од врских стваралаца Гаврило Тројичанин, од 1633. до 1651. године, у којем је преписао више књига. Свештена православна лица су била носиоци просвећивања православног становништва, чувари националне свести, идејни покретачи борбе српског народа за политичко, културно и национално ослобођење. Због такве активности, турске власти су се, са носиоцима образовања српског становништва, обрачунавале на веома груб и свиреп начин (179, 133-143).

Прве школе радиле су у манастирима и црквама. У манастиру Света Тројица код Пљеваља, радили су познати иконописци, међу којима су најзначајнији Војин Спахија, Георгије монах Поблаћанин, Јован Златар Хочанин, Андрија Раичевић, Лонгин, дијак Димитрије, дијак Блатко, поп Страхиња и многи други. У манастиру се чувају најстарији коректурни табаци Милешевске штампарије из 1557. године, за које се зна и сматра да су најстарији коректурни табаци сачувани у свету. На културно-просветној традицији и економској моћи манастира Свете Тројице израсле су значајне установе српског народа у пљеваљском крају, Рашкој области и Црној Гори, а то су: (1) манастирска, касније народна школа (1745), (2) Српско певачко друштво, Братство (1889) (19, 63-87), (3) Фонд сиромашних ђака (1896), (4) Типар, лист за хумор и сатиру који су илустровали и уређивали пљеваљски ђаци у Београду (1893-1895), (5) Свештенички и учитељски фонд (1898), (6) Српска гимназија (1901), (7) Девојачко-радничка школа (1903), (8) Фонд манастира Света Тројица (1900-1911), (9) Бачка дружина, и (10) Педагошка књижница и читаони-

ца (1911). На свим скуповима, кроз књиге и друге публикације, ширен је културно–просветни рад и српска национална мисао. У деветнаестом веку постојали су, на овом простору, путујући учитељи. Један такав учитељ, наведен у записима, помиње се на Кричку у Косаници 1890. године.

Турци су у деветнаестом веку отварали верске школе у којима се настава одвијала на арапском језику, а биле су намењене искључиво муслиманском млађем становништву. Главне просветне установе код муслимана почетком 19. века биле су сибјан мектеб и медреса, а у другој половини 19. века основане се руждије. Пљеваљска руждија основана је 1866. или 1867. године, а први учитељ био је Салих Сабри ефендија. Године 1912. Турци су у Пљевљима имали једну петоразредну гимназију, четири мушке и две женске троразредне основне школе, медресу и турску државну гимназију отворену 1910. године у којој су учила деца из Пријепоља, Прибоја, Нове Вароши, Сјенице, Колашина и Бијелог Поља. Најзначајнији муслимански књижевник из ранијег доба био је Таслицали Јахија, а позната су му дела: Наиса, Тарги и Ханд. Преписивањем су се у 17. веку бавили Хусен Таслицалма, написао Коментар граматике арапског језика; Реџеп Абдулах, а 1733. године јавља се Хусеин Емин, Јахија из Таслице; Ахмед, Мустафа који је написао Коментар дјела стилистике и реторике и Али, Салих из Таслице (179, 82-89).

У Пљевљима је од 1745. године, а вероватно и раније, радила манастирска школа, која је у првој половини 19. века прерасла у народну, грађанску школу. Недовољно је познато да се ради о најстаријој основној школи у Рашкој области и данашњој Црној Гори. У Пљевљима је 1851. године основана прва српска Народна основна школа. Крајем 19. и почетком 20. века у пљеваљском крају је постојала Основна мушка и Основна женска школа. У то време отворене су основне школе у већини пљеваљских села: Илино Брдо 1860, Премћани 1892, Бобово 1896, Отиловићи и Мељак 1898, Косаница, Прошћење и Бољанићи 1900, Хоћевина и Ограђеница 1901, Глисница 1902. и Ковач 1903. године. Српске школе финансиране су из фондова црквено-школских општина. Школске зграде биле су неодговарајуће, а учила и опрема застарели и недовољни. Сеоске школе најчешће су радиле у приватним кућама и са учитељима који су понекад имали само основну школу (179, 82-89).

Бројни су прваци у културно–просветном животу пљеваљског краја. Други по реду патријарх обновљене Пећке патријаршије, био је Петар Росић Варнава (1880-1937) из Пљеваља, док је Мехмед Зекеријаш Ћинара (1878-1956) био врховни муфтија Шеријатског суда Југославије. Познато је Варнавино гесло "Држите своју веру, туђу не дирајте. Сви смо браћа". Једна од најзначајнијих личности у отпору аустроугарској окупацији Босне и Херцеговине и заузимању Санџака и пљеваљског краја (1878), био

је пљеваљски муфтија Мехмед Хуредин Вехби–ефендија Шемсикадић (1827-1887) који је уживао подједнак углед и међу муслиманским и међу православним живљем. Доста дела и вредности из пљеваљског краја, данас се налази у Бечу, Багдаду, Каиру и другим светским метрополама, а која би требало вратити матици. Пљеваљски крај био је инспирација многим ствараоцима, међу којима су Иво Андрић, Михајло Лалић, Тамил Сијарић, Душан Баранин и други. Јован Цвијић, дошао је у Пљевља крајем 19. века, ради научних истраживања овог подручја (179, 82-89).

Прва гимназија отворена је 1901. године, а њен оснивач и први директор био је Танасије Пејатовић. У тој години, у гимназију се уписало 66 ученика од којих је било 16 девојака. Исте године, при гимназији, основана је Девојачка радничка школа. Поред ове две отворене школе, 1900. године на територији пљеваљског краја отворено је још 13 основних школа и то у: Бобову, Мељаку, Бољанићима, Ограђеници, Илином Брду, Хоћевини, Обардама, Ковачу, Премћанима, Косаници, Глисници, Крћанама и Какмужима. Наведене школе подигнуте су на иницијативу градских првака и утицајем Србије и Црне Горе, пошто је пљеваљски крај у то време био погранично подручје између Србије и Црне Горе. У оквиру Српске гимназије у Пљевљима, 1903. године отворена је трогодишња Девојачко-радничка школа са 25 уписаних ученица (22 наставиле). Пре тога је постојала Радничка школа са 26 ученица, односно раднички курс за ученице. Практични део наставе састојао се од плетења, везења, шивења, кувања и одржавања хигијене (179, 82-89).

Почетак рада градске библиотеке везује се за почетак рада првог културно-уметничког певачког друштва. Прва читаоница, која је добијала и неке листове и набављала књиге, била је смештена у манастиру Света Тројица. Поред књига за потребе наставе добављани су бројни листови и часописи: Цариградски гласник, Босанска вила, Летопис Матице српске, Српски књижевни гласник, Просветни гласник, Венац, Стража, Дом и школа, Наш живот, Нова искра, Нова Европа, Бранково коло, Глас Црногораца, *Der Vazar* из Беча, и *La Petite Revue* из Француске. Краљевина Србија је штитила и помагала гимназију преко царинарнице на Јавору. Нарочито велико културно богатство представљају штампане књиге из наших најстаријих штампарија, рукописне књиге писане на пергаменту, фермани и бујрунтије писани на турском језику, фреске на зидовима манастира и цркава и разни предмети израђени од сребра и злата.

У културно-просветној делатности пљеваљског краја, значајно место заузима рад Српског певачког друштва "Братство". Основано је 1889. године, а више пута његов рад забрањивале су турске власти, посебно 1897. године, а обновило је рад 1918. године. Друштво је имало свој оркестар, хор, секције (литерарна, рецитаторска, фолклорна, музичка, до-

бротворна, драмска, сељачка и друге). Српско певачко друштво "Братство" одлучно је иступало у заштити српског националног интереса. Друштво "Братство" имало је преко 160 чланова, а међу поборницима од ослобођења од Турака, било је и виђенијих муслимана.

Почетком 20. века, културно-просветну и национално-ослободилачку активност у пљеваљском крају, преузима прва Српска гимназија. Отворена је у јесен 1901. године на захтев угледних и имућних Пљевљака и српске православне црквено-школске општине, а потпомогнута и из Србије. Сулејман Хаки-паша одобрио је отварање ове школе, рачунајући да ће тиме онемогућити одлазак пљеваљских ђака на школовање у Србију и Аустроугарску и тиме сузбити њихов утицај на историјске токове. Међутим, против отварања Гимназије била је Турска, а поготову Аустроугарска, које су чиниле све да зауставе и не дозволе било какав значајнији културно-просветни и национални подухват српског народа у пљеваљском крају. Пљевља су са отварањем гимназије постала важно политичко средиште, где су се окупљали народни прваци и школовани људи. О утицају Гимназије у народу, књижевници Милка Бајић-Подерегин каже "Гимназија је подигла углед свим Пљевљацима, а нарочито је утицала на младеж која је кроз учење још више развила национални понос и жељу за слободом ... Није се знало како ће она доћи и кад, али се по свему осјећало да се то вријеме приближава". Српска гимназија у Пљевљима, као и све друге српске гимназије у Турском царству, радила је према наставном плану и програму, уџбеницима и наставним средствима који су се примењивали у Србији. Разлика је била у томе што се у пљеваљској гимназији предавао турски уместо немачког језика и што није предавана историја као посебан предмет.

Становништво пљеваљског краја школовало се и у другим градовима Србије и Црне Горе. Тако су браћа Ристо и Танасије Пејатовић и књижевник Стеван Самарџић, школовани у Београду, издавали лист писан руком, под називом "Велики народни типар шаљивостоки и илустровани народни листић за узданицу Србинову" касније назван "Типар", и илегално га слали у пљеваљски крај. Најстарији вајар у српској држави био је, из овог краја, Ристо Пејатовић, добитник награде за вајарство за 1902. годину. Школован је у Београду где је и стекао највећу славу. Четири године после оснивања "Братства" основано је муслиманско друштво "Гајрет", које је имало културно-забавну улогу. Ова два културно-уметничка друштва су добро сарађивала и никада нису били у антагонизму. Између два рата библиотека је била смештена у дому Српског певачког друштва "Братство", а она је потпуно изгорела у току Другог светског рата. Први биоскоп, у овом крају, отворен је у Пљевљима 1926. године, а његов власник је био Рајко Бајчетић-Гркић. Прву књижару отворио је Кићо Петро-

вић 1913. године, а затворена је 1918. године. Између два светска рата радиле су четири књижаре и папирнице, 1919. године прву је отворио Игњат Гомилановић, другу 1920. године Александар–Леко Јовашевић, трећу Војо Обрадовић и четврту најмодернију браћа Каваја, Илија и Ђуро. Године 1931. у овом крају је било 68,3% неписмених, где је неписменост код женског становништва износила 94,34%.

На простору пљеваљског краја 1931. године било је 27 народних основних школа, од којих су, према Шематизму, 11 добрих, 10 средњих и 6 лоших, али је констатована потреба за отварањем још пет нових школа. У школама је било укупно 2.268 ученика у 56 одељења и 66 наставника. Пљеваљска гимназија је имала 16 одељења, осам разреда са укупно 598 ученика. У пљеваљском крају 1930/31. године радиле су три стручне школе: Женска занатска школа са 29 ученица и два наставника; Ћилимарска школа са 20 ученика и једним наставником и Занатско-трговачка школа са 58 ученика и пет наставника. У 1940. години радило је 11 основних школа, једна Виша реална гимназија, стручна женска занатска школа и Стручна мушка занатска или шегртска школа. У основним школама и гимназији (1940) било је око 2.500 ученика. Између два рата у пљеваљском крају (Пљевљима) су радиле четири књижаре и папирнице, а 1934. године отворена је прва штампарија и књиговезница. Биоскоп у Пљевљима почео је са радом 1926. године, а јавна библиотека од 1946. године (179, 82-89).

Табела 39: Образовна структура становништва у периоду 1921-2011. године

Година пописа	Образовање						Укупно се образовало
	Неписмено	Непотпуно основно	Основно	Средње	Више	Високо	
1921.	16122	4296	1873	321	46	37	6573
1931.	14621	3139	2611	897	92	58	6797
1948.	11997	5023	10596	1370	181	38	17208
1953.	10336	6501	11008	2122	112	74	19817
1961.	8709	21425	1906	1736	98	177	25342
1971.	8156	20618	5098	3429	322	299	29766
1981.	6380	10639	7422	7514	597	698	26870
1991.	3523	8536	7382	9753	732	1076	27479
2003.	2110	7498	6947	13068	870	1342	29725
2011.	1978	6578	8126	7397	839	1 473	24413

Извор: Резултати пописа 1921–2011. године, СЗС, Београд

Садашња градска библиотека и читаоница су формиране 1945. године. Књижни фонд библиотеке износи преко 50.000 књига, а читаоница добија преко 60 листова, часописа и периодичних публикација и има преко 3.000 чланова. Завичајни музеј је отворен 1956. године у просторијама Дома културе са археолошком, етнографском и збирком из НОБ-а. У првој половини 20. века у пљеваљском крају било је 16 основних школа, једна гимназија и један средњошколски центар, једна библиотека и један музеј, једна школа за допунска занимања и једна предшколска установа. Отварање образовних и културних институција, мноштво и разноврсност образовно-васпитних и културних установа дали су значајне резултате у подизању образовног нивоа становништва.

Образовна структура становништва пљеваљског краја стално се мењала у периоду 1921-2011. године. Број неписмених је константно опадао, од 60,16% у 1921. години, на 18,66% у 1961, на 8,90% 1991. години да би у 2011. години износио 6,37% од укупног становништва. У разматраном периоду неписменост становништва је смањена за 53,79%, а по годишњој стопи од 0,60%. Број становника са непотпуним основним образовањем бележио је пораст до 1961. године од 29,87% (са 16,03% 1921. на 45,80% 1961. години), а од 1961. до 2011. године, ова образовна група бележи опадање од 24,78% (са 45,90% у 1961. на 21,12% у 2011. години). Становништво, са основним образовањем, забележило је пораст од 19,46%, са 6,70% на почетку, на 26,16% на крају разматраног периода. Највећи број становника са основним образовањем забележен је 1948. године, у односу на укупан број становника, од 10.596 или 29,49%. Најмањи број становника, ове образовне групе, забележен је 1961. године 1.906 или 4,08%. Становништво са средњим образовањем стално је увећавано, а порасло је за 22,62% у односу на укупно становништво пљеваљског краја, са 1,20% у 1921, на 23,82% у 2011. години. Становништво са вишим образовањем порасло је за 2,68%, са 0,02% у 1921. на 2,70% у 2011. години, док је становништво са високим образовањем порасло за 4,73%, са 0,01% у 1921. на 4,74% у 2011. години.

Образовна структура становништва пљеваљског краја може се, у деведесетгодишњем периоду, сагледати компарацијом показатеља у четири периода: на почетку (1921. год.), средином периода (1961. год.), крајем средњег периода (1991. год.) и на крају периода (2011). На почетку разматраног периода у 1921. години образовна структура становништва је била: образовна група са непотпуном основном школом 4.296 или 16,03%, образовна група са основном школом 1.873 или 6,70%, образовна група са средњом школом 321 или 1,20%, образовна група са вишом школом 46 или 0,02% и образовна група са факултетом 37 или 0,01%. У овом периоду највећи контингент чинило је неписмено становништво са 16.122 лица или 60,16% од укупне популације. У 1961. години образовна структура ста-

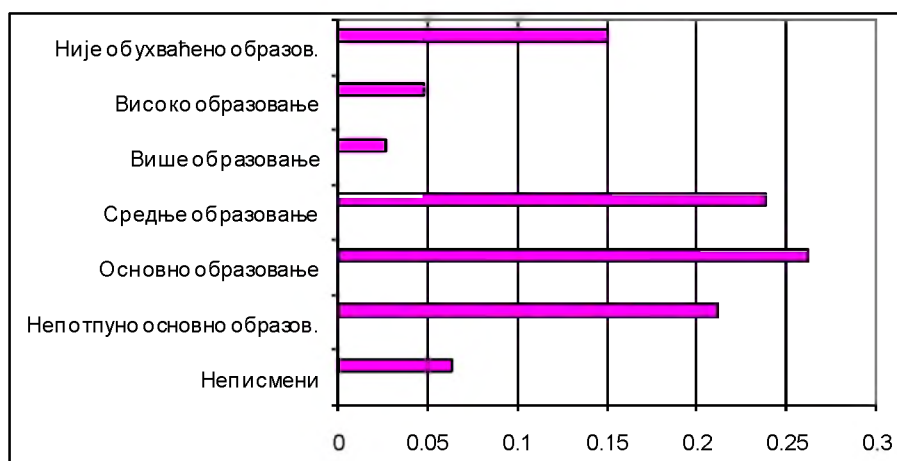
новништва се променила и изгледала је овако: група са непотпуном основном школом 21.425 или 45,90%, група са основном школом 1.906 или 4,08%, група са средњом школом 1.736 или 3,72%, група са вишом школом 98 или 0,02% и група са факултетом 177 или 0,04%. Контингент неписменог становништва је смањен на 8.709 или 18,66% од укупног броја становника овог краја. У 1991. години, и даље се побољшава образовна структура становништва: група са непотпуном основном школом 8.536 или 21,56%, група са основном школом 7.382 или 18,64%, група са средњом школом 9.753 или 24,63%, група са вишом школом 732 или 1,85% и група са факултетом 1.076 или 2,72%. Контингент неписменог становништва је смањен и сведен на 3.523 или 8,90% од укупног броја становника. Образовни ниво становништва, у односу на 1961. годину, посебно је побољшан у образовним групама са основном, средњом, вишом школом и факултетом. Учињен је велики напор да се неписменост становништва сведе на минимум. У 2011. години настављена је тенденција побољшања образовне структуре становништва и постојале су групе: група са непотпуном основном школом 6.578 или 21,12%, група са основном школом 8.126 или 26,16%, група са средњом школом 7.397 или 23,82%, група са вишом школом 839 или 2,70% и група са факултетом 1.473 или 4,74%. Неписменост у овом периоду доста је смањена на свега 6,37%, где више од 70% чини женска популација.

Табела 40: Неписмено становништво старије од 10 година према подацима из 2003. године

Старосне групе	Укупан број неписмених	Процент неписмених (%)
10-19 година	6	0,46
20-34 године	13	0,99
35-54 године	52	3,95
55-64 године	96	7,29
65 и више	1092	82,98
Непознато	57	4,33
Укупно	1316	100,00

Извор: Пописни подаци из 2003. године, СЗС, Београд, 2004. године

Према подацима из 2003. године, у плјеваљском крају било је 31.973 или 86,62% становника старијих од 10 година. Из табеле се види да је највећи проценат неписменог становништва у старосној групи преко 65 година, а да је најмањи проценат неписмених код младог становништва у старосној групи 10-19 година. Укупно неписмених, у овом периоду, било је 1.316 становника или 4,12% од укупног броја становника старијих од 10 година.

Извор: Подаци пописа из 2011. године, ЗСЦГ, Подгорица

Графикон 11: Образовна структура становништва 2011. године

У образовној структури становништва пљеваљског краја, није разматрана старосна група од 0 до 10 година и није сврстана ни у једну образовну групу. Она је заузимала значајно место у укупној квалификационој структури становништва овог краја, и износила је: у 1921. години 4.103 или 15,31%, у 1931. години 5.380 или 16,21%, у 1948. години 6.721 или 18,71%, у 1953. години 10.723 или 26,23%, у 1961. години 1.626 или 27,05%, у 1971. години 8.921 или 19,04%, у 1981. години 10.066 или 23,24%, у 1991. години 8.591 или 21,70%, у 2003. години 24,77% и у 2011. години 15,03%. Образовна група "без школске спреме" може се третирати као група "непотпуна основна школа", јер су у њу сврстана лица која нису завршила четири разреда основне школе. У свим образовним групама мање је заступљено женско становништво за око 30% у односу на мушку популацију. Бројни су разлози за то, а најзначајнији су: ниска образовна структура женског становништва, патријархалност породице и неравноправан положај жене у породици. Примера ради, у 1953. години од 11.008 лица са основним образовањем, жене су чиниле само: 3.657 (33,22%). Исте године, са средњим образовањем било је 2.122 лица, а жене су заступљене само са 559 (26,34%). Према последњем попису (1991. године) учешће женског становништва у образовним групама је нешто веће, али и даље је неповољно. Тако у групи са основном школом 7.382 лица, жене чине 41,32%, у групи са средњом школом од 953 лица, жене учествују са 39,92% и у групи са факултетом од 1.076 лица, жене чине 44,21%.

Егзактни статистички подаци говоре да се учешће неписменог становништва од једног до другог пописног периода смањивало. Интензитет

смањења учешћа неписменог становништва био је неуједначен и спор. Износио је 1948. 33,39%, 1991. 8,90%, и 2011. године 6,37%, чиме се, после Другог светског рата, неписменост становништва смањила за 27,02% и поред тога што се ради о дугом временском периоду од 63 године. Оно што и даље забрињава јесте високо учешће женског становништва у укупном становништву које је неписмено. Оно је износило: 1931. године 63,61% (9.301), 1948. године 61,05% (7.321), 1961. године 77,23% (6.226), 1991. године 61,03% (2.150) и 2011. године 66,33% (1.312). Према критеријуму писмености, од пре Другог светског рата до почетка 21. века, положај жена се није много променио. Гледајући старосну структуру неписменог становништва, може се закључити да је повољна, јер је број неписмених у старосној групи 10 -39 година сведен на испод 2% (2011. год.). У старосној групи 40-59 година, неписменост је у сталном опадању, док у односу на старосну структуру, највеће учешће у неписменом становништву има старосна група преко 65 година са 26,27% (2011. год.).

Неписменост⁹ одраслог становништва пљеваљског краја је, и даље, актуелна, без обзира на дуг временски период од ослобођења од турске владавине. Овом цивилизацијском питању, у периоду после Другог светског рата, прилазило се кампањски, без обзира што је образовни ниво становништва свуда у свету био већи. Превазилажење неписмености људи захтева континуирани рад сваке генерације. Значи, за негативности у просвети, науци и култури не треба оптуживати турске властодршце, већ сопствене пропусте и однос према овој значајној делатности. Тачно је да је број неписмених у пљеваљском крају смањен, али је недопустива подела становништва по критеријуму писмености на крају 20. и на почетку 21. века. Становници овог краја, са завршеном вишом школом и факултетом, уз средњошколско становништво, били су, јесу и биће носиоци даљег друштвено-економског и културног развоја. Због тога је неопходно непрекидно радити на образовању младих и подизању стручног високообразованог кадра. На тој основи треба повећавати ефикасност привређивања, и стандард становништва како би овај крај изашао из друштва неразвијених. Образовни ниво непосредно утиче на развој овог краја кроз: подизање свести запослених о потреби стручног усавршавања; већу стручност у обављању радних задатака; већи број доквалификација; већи број преквалификација и усавршавања; и више иновација у производном процесу.

⁹ Неписменост или недовољна писменост као сталан пратилац становништва, често се јавља као препрека обављању бројних активности у свим областима друштвеног живота, а нарочито у области привредних активности. После Другог светског рата учињен је велики напредак у области просвећивања становништва и подизања општег образовног нивоа. То је допринело бржем економском и техничком развоју великог броја земаља.

8. ЕКОНОМСКА СТРУКТУРА СТАНОВНИШТВА

Промене које се дешавају у социо-економској структури саставни су део процеса привредног развоја и непосредан и посредан су показатељ промена код становништва у привредној структури. Анализа социо-економске структуре становништва овог краја, полази од структуре према активности, а потом прати динамику и структурне промене активног становништва.

8. 1. Активно становништво према делатности

Према активности становништво пљеваљског краја има изразито сложену структуру. Географски и економски услови мењали су структуру становништва овог краја у периоду 1921-2011. године. Нема података како се кретала активност становништва у 1921. години, али се може закључити да је приближна стању из 1931. године. Уочљиво је да сеоска насеља бележе нижу стопу активности, јер је пољопривредно становништво захватио процес старења сеоске популације. Присутно је стално смањење запослених у пољопривреди у старосној групи 19–39 година. Запажа се, да број активних становника расте само у градским и приградским насељима, док у осталим сеоским насељима број активног становништва опада. С друге стране, издржавано становништво у којем преовлађују млади на школовању, заступљеније је у градском насељу, због повољнијег старосног састава и услова за школовање.

Општа стопа активности становништва у пљеваљском крају, у разматраном периоду, стално се мењала. Кретала се од 41,31% у 1931. години до 41,09% у 2011. години, што значи да је стопа активности опала за 0,22%. Тенденција опадања удела активног у укупном броју становника, последица је опадања укупног становништва из 1971. године и миграционих кретања радне снаге изван територије пљеваљског краја. Поред тога, на опадање стопе активности утицали су: промена привредне структуре краја у појединим периодима; промене у старосној структури становништва; и опадање радне способности становништва старијих група. Општа стопа активности највећа је у насељима у којим активни пољопривредници чине већину активног становништва. Највећа стопа активности била је 1948. године, у периоду обнове насеља после ратних разарања у Другом светском рату, и износила је 45,48%. Најнижа стопа активности становништва била је 1981. године 31,79%. Пораст стопе активности забележен је у периодима 1931-1948, затим 1961-1971. и 1981-2003. године. Од 2003. до 2011. године стопа активности опала је за 3,78% што указује на даљу тенденцију смањења учешћа активног становништва у укупном броју становника овог краја.

Табела 41: Структура становништва према активности у периоду 1931-2011. године

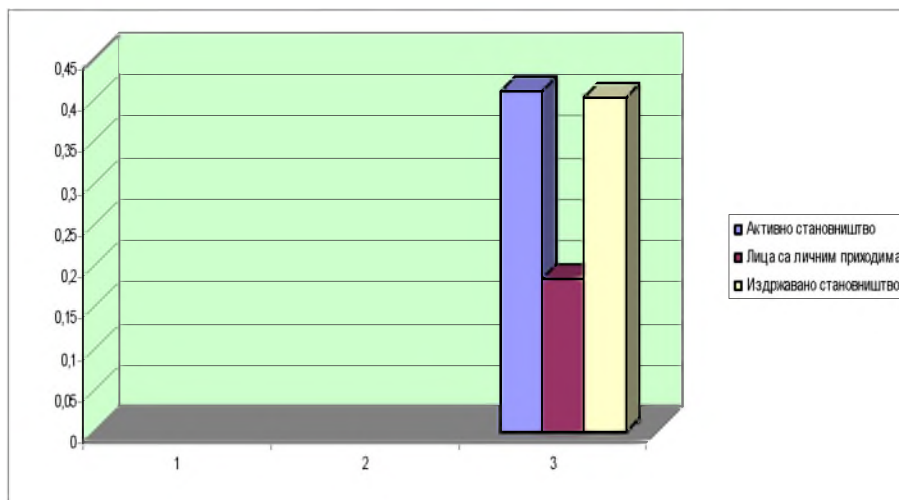
Година пописа	Укупно становништво	Активно становништво		Лица са личним приходима		Издржавано становништво	
		Број	%	Број	%	Број	%
1931.	33896	13712	41,31	440	1,33	19044	57,37
1948.	35926	16340	45,48	1096	3,05	18490	51,47
1953.	40876	14931	36,53	758	1,85	25187	61,62
1961.	46677	16698	35,77	1079	2,31	28900	61,92
1971.	46843	16976	36,24	1370	2,92	28497	60,84
1981.	43316	13470	31,79	1388	3,20	28158	65,01
1991.	39593	13276	33,53	3669	9,27	22648	57,20
2003.	36918	16562	44,87	5722	15,50	14629	39,63
2011.	30786	12762	41,09	5766	18,56	12532	40,35

Извор: Резултати пописа 1931–2011. године, СЗС, Београд, СЗЦГ, Подгорица

У периоду 1931-2011. године, највећи пораст забележила су лица са личним приходом од 1,33% у 1931. години на 18,56% у 2011. години за 17,23% (за 129.549%). Почетком периода (1931. год.) њихово учешће је било скоро занемарљиво, да би се у 1948. години њихово учешће повећало на 3,05%. Учешће лица са личним приходом у 1953. години опало је на 1,85%, од када расте све до 2011. године. Концентрација ових лица је у градском насељу (38,92%), али са остваривањем права на пензију и многи пољопривредници формално постају лица са личним приходом, па се и њихов број у сеоским насељима незнатно повећао. Број издржаваних лица, у периоду 1931-2011. година, није се битније мењао у односу на укупан број становника пљеваљског краја. На почетку периода у 1931. години износио је 57,37%, а на крају периода у 2011. години, 40,35%. То значи да је опао за 17,02% (за 42,18%). Највеће учешће ових лица било је 1981. године 65,01%, а најмање 2003. године 39,63%, као последица процеса депопулације овог простора. Већи удео издржаваног становништва имају насеља у којима су се одвијале брже структурне промене, и у којима је старосни састав становништва повољнији и процес демографског старења најмање одмакао. У издржаваном становништву преовлађују млади на школовању (0-19) којих је било 72,30% у 1948. години, 75,22% у 1991. години и 77,12% у 2011. години.

Територија пљеваљског краја одликује се порастом активног становништва у одређеним периодима са 35,77% у 1961. години на 41,09% у 2011. години. У посматраном периоду индустрија је остварила највећи пораст активног становништва, са 7,5% на 28,20%, док пољопривреда бележи пад

са 68,80% на 35,20%. Овакво стање је резултат, пре свега преласка становништва на релацији село-град. До повећања дошло је у области грађевинарства са 3,4% на 7,20%, саобраћаја са 1,50% на 5,10%, трговине и угоститељства са 2,40% на 8,00% , управе, просвете и здравства са 6,00% на 7,20%, док је пад забележен у занатству са 2,00% на 1,30%.

Извор: Подаци пописа из 2011. године, ЗСЦГ, Подгорица

Графикон 12: Структура становништва према активности 2011. године

8. 2. Полна и старосна структура активног становништва

Полна структура активног становништва (179, 147-148) такође, је променљива. Већину активног становништва у 1931. години чинили су мушкарци са 69,93%, издржаваног становништва чиниле су жене са 63,59%, од чега 41,20% у градском насељу. Активно становништво 1948. године чинили су мушкарци у сеоским насељима 47,58% а жене 52,42%, док је тај однос у градском насељу био 26,64% мушко и 13,14% женско активно становништво. Издржавано становништво у 1948. години чинили су мушкарци са 56,50% у сеоским насељима, чинили су 37,65% мушкарци и 35,80% жене, док у градском насељу мушкарци чине 20,70%, а жене 39,52% од укупног издржаваног становништва. У контингенту активног становништва у 1991. години мушкарци су чинили 66,63% (у граду 54,61%), а жене 33,37% (у граду 45,9%), лица са личним примањима мушкарци 57,37%, а жене 42,63%, док издржавано становништво мушкарци 39,12%, а жене 60,88% од укупног становништва.

У контингенту активног становништва у 2003. години мушкарци су чинили 57,44%, од тога у граду је живело 55,25%. У овом периоду смањено је учешће мушкараца у активном становништву за 9,19% а повећало се њихово учешће у градском становништву за 0,89%. У истом периоду повећао се број лица са личним приходима за 6,23%, где мушкарци чине 54,02% од чега 49,15% живи у граду. Код издржаваног становништва, у овом периоду, жене чине 58,44% од чега 59,22% живи у граду. У 2011. години полна структура становништва овог краја се променила. У контингенту активног становништва мушкарци су чинили 54,00% од чега је у граду живело 74,22%. Код лица са личним приходима у овом периоду било је мушкараца 54,34% од чега је у граду живело 76,12%. У контингенту издржаваног становништва дошло је до највећих промена јер је приближио учешће мушкараца 51,68% и жена, од чега 79,78% живи у граду. У разматраном периоду од 1931. до 2011. године, код издржаваног становништва смањило се учешће мушкараца а жена је остао приближно исти број без обзира на константно смањење укупног броја становника. Код лица са личним приходима, у разматраним периодима, растао је број и мушкараца и жена приближно истим темпом. Видљиво је смањење учешћа мушког активног становништва, нарочито у 2011. години.

Табела 42: Полна структура становништва према активности у 1931, 1948, 1991, 2003. и 2011. години

Година пописа	Активно становништво			Лица са личним приходима			Издржавано становништво		
	Број	М	Ж	Број	М	Ж	Број	М	Ж
1931.	13712	9589	4123	440	269	171	19044	12110	6934
1948.	16340	9699	6641	1096	828	268	18490	10447	8043
1991.	13276	8846	4430	3669	2105	1564	22648	8860	13788
2003.	16562	9513	8049	5722	3091	2631	14629	6080	8549
2011.	12762	6890	5872	5766	3133	2633	12532	6477	6055

Извор: Резултати пописа у 1931, 1948, 1991, 2003. и 2011. години, СЗС, Београд, СЗЦГ, Подгорица

Пораст економске активности женског становништва одраз је економског развоја само у градском насељу. Процес урбанизације условио је развој градских функција и нових делатности и повећана је могућност активирања женског дела становништва. Томе, у градској средини, допринос даје слабљење патријархалних односа у којима је жена била у подређеном положају. У сеоским насељима, пораст броја активних жена је показатељ

негативних тенденција демографског развоја, јер у женској радној снази сеоских средина преовлађују жене активне у пољопривреди. Разлози су: запосленост мушкараца у привреди града; неповољна старосна структура на селу; и немогућност становања запослених у граду.

Старосна структура активног становништва одражава процес демографског старења који се одвија у пљеваљском крају. Активно становништво старости 20–59 година чинило је 1948. године 83,26% укупног активног контингента, а највећи постотак чинила је старосна група 20–39 година 47,11%, док је учешће старијих од 60 година знатно веће (8,64%) од учешћа најмлађег контингента радне снаге (3,10%). Изражено је убрзано старење пољопривредног становништва, што се одражава и на старосну структуру радне снаге у укупном контингенту. У 1991. години смањено је учешће активног становништва у старосној групи 20–59 година на 76,26%, а повећано је учешће старосне групе 20–39 година на 51,03%, а старији од 60 година учествују са 15,17% док најмлађи контингент 0–19 година са 8,57% учествује у активном становништву. У 2011. години смањено је учешће активног становништва у групи 20–59 година на 67,13%, а повећано је учешће старосне групе 20–39 година на 55,32%, старији од 60 година учествују са 13,79% а најмлађа група 0–19 година учествује у активном становништву са 11,86%. Уочљиво је повећање учешћа у активном становништву код најмлађе групе и групе од 20–39 година.

Стопа искоришћености радног контингента у 1991. години, у пљеваљском крају је релативно висока 70,20%, али се уочавају разлике између полова и различитих старосних група, о чему говоре стопе активности. Искоришћеност женског радног контингента је 67,10%, а мушког 73,30%. Највеће стопе активности код мушког становништва, а које указују на велику искоришћеност радног контингента су у старосним групама 25–49 година, и крећу се од 89,72% до 95,63%. Стопе активности женског становништва су нешто ниже, а максимум достижу у старосној групи 30–35 година 88,27%. Стопа искоришћености радног контингента у 2011. години је смањена на 68,70%, али су разлике између полова и старосних група и даље присутне. Искоришћеност женског радног контингента је 59,84%, а мушког 77,56%. Максимум искоришћености радног контингента код мушког становништва је у старосним групама од 29 до 49 година и крећу се око 86%, док код женског радног контингента максимум искоришћености је у старосним групама 25–35 година и износи око 82%. Видљиво је благо опадање максимума искоришћености радних контингената и код жена и код мушкараца у свим старосним групама.

8.3. Структура активног становништва према секторима делатности

Структура активног становништва према делатностима¹⁰ указује на друштвену поделу рада и на развојне тенденције у гранској структури укупне привредне активности. Економски састав радне снаге један је од најважнијих показатеља друштвено-економске развијености пљеваљског краја. Може се рећи да је овај крај био у сталном развоју до 1991. године од када укупна привредна активност опада, а нарочито у периоду од 2003. до 2011. године.

Табела 43: Структура активног становништва према секторима делатности у периоду 1931-2011. године

Година пописа	Примарни сектор		Секундарни сектор		Терцијарни сектор		Квартарни сектор	
	Број	%	Број	%	Број	%	Број	%
1931.	11377	82,97	697	5,08	311	2,27	1327	9,68
1948.	12431	76,08	1290	7,89	611	3,74	2008	12,29
1953.	11681	78,23	1818	12,18	305	2,04	1127	7,55
1961.	11482	68,76	1580	9,46	1.558	9,33	2078	12,44
1971.	11109	65,44	2857	16,83	1.346	7,93	1664	9,80
1981.	5381	39,08	4710	34,20	2.063	14,98	1616	11,74
1991.	4818	36,29	4837	36,43	2.057	15,49	1564	11,78
2003.	3405	30,17	3510	31,10	2.051	18,17	2321	20,56
2011.	3228	25,29	3563	27,92	2979	23,34	2992	23,44

Извор: Резултати пописа 1931-2011, СЗС, Београд, СЗЦГ, Подгорица

Ова структура (179, 148-151) стално се мењала у периоду 1931-2011. године. Активно становништво у примарном сектору остварило је пад од 57,68% (са 82,97% на 25,29%). Ипак од 1948. до 1953. године забележен је благи пораст активног становништва у овом сектору за 2,15%, а од 1953. до 2011. године изражено је константно опадање учешћа активног становништва у овом сектору. Активно становништво у секундарном сектору је бележило пораст до 1991. године, који је износио 31,35% (од

¹⁰ Све привредне делатности становништва, енглески економиста Кларк поделио је у три сектора: примарни (пољопривреда, шумарство, лов и риболов); секундарни (рударство, прерађивачка индустрија и грађевинарство); и терцијарни (трговина, саобраћај и друге услужне делатности). Касније из терцијарног сектора су издвојене ванпривредне делатности (просвета, здравство, администрација) у квартални сектор.

5,08% на 36,43%), а од те године па до 2011. године опало је учешће активног становништва у секундарном сектору за 8,51%. Може се уочити да је активно становништво више запошљавано у индустрији него у пољопривреди до 1991. године, од када на значају све више добијају делатности из оквира терцијарног и кварталног сектора. Активно становништво у проучаваном периоду (1931-2011), у терцијарном сектору бележи константан пораст од 21,07% а у кварталном сектору стање је приближно исто јер је бележен стални пораст од 13,76%. Према подацима из 1961. године активно становништво било је највише ангажовано у примарном сектору са 68,76% а потом у кварталном сектору са 12,44%. Према подацима из 1948. године активно становништво највише је било ангажовано у примарном сектору са 76,08% а потом у кварталном сектору са 12,29% од укупног активног становништва овог краја.

Према подацима из 1991. године, активно становништво највише је ангажовано у секундарном сектору 36,43%, затим приближно и у примарном сектору 36,29%, терцијарном сектору 15,49%, док у је кварталном сектору 11,78% који је све више у успону. Подаци из 2011. године показују да је активно становништво највише било ангажовано у секундарном сектору са 27,92% а потом у примарном са 25,29%, док је у терцијарном и кварталном сектору ангажовање активног становништва било приближно исто. Оваква структура активног становништва у појединим секторима делатности пљеваљског краја везана је највећим делом за градску средину. Становништво у сеоским насељима и даље обавља занимање у примарном сектору са близу 75%. Изузетак су приградска насеља, и насеља са повољнијим географско-саобраћајним положајем, као што су: Радосавац, Жидовићи, Забрђе, Комине, Боровица, Градац и Вруља, у којима се запажа активност у секундарном и примарном сектору попут градског насеља.

Према подацима из 2011. године запосленост према секторима делатности, кретала се по следећем: у примарном сектору било је запослено 606 лица или 7,55%; у секундарном сектору 2.529 лица или 31,51%; у терцијарном сектору 2.022 лица или 25,20%; и у кварталном сектору 2.868 лица или 35,74%. Видљиво је да је највећа запосленост у кварталном сектору а најмања у примарном сектору. У овом периоду укупно је било запослено 8.025 лица, не узимајући у разматрање индивидуалне пољопривреднике. Таква структура запослених по секторима делатности није добра јер је мали број запослених у примарном а недовољно запослених у секундарном сектору. Када се у истом периоду разматрају запослени према групама занимања, онда је стање следеће: војна занимања 118 или 1,47%; руководиоци, функционери и законодавци 272 или 3,40%; стручњаци и уметници 1.037 или 12,92%; стручни сарадници и

техничари 1.061 или 13,22%; службеници за административне послове 649 или 8,09%; занимања у услугама и трговини 1.671 или 20,82%; занимања у пољопривреди, шумарству и рибарству 579 или 7,21%; занатска и сродна занимања 771 или 9,61%; руководиоци постројења и машина, монтери и возачи 1.022 или 12,74%; једноставна занимања 795 или 9,91%; и без одговора о занимању 50 или 0,62%. Структура запослености према групама занимања не задовољава јер је велики део запослен у непривредним делатностима, што указује на опадање активности у примарном и секундарном сектору (привредним производним делатностима).

У односу на тип насеља, више од 60% активног становништва који обављају занимање у секундарном сектору живи у градском насељу или Градцу. Најмање удела активног становништва у секундарном сектору имају сеоска насеља у северозападном, северном и североисточном делу овог краја. Она су слабије саобраћајно повезана. Терцијарни и квартални сектор доминантни су у градском насељу, где ради више од 75% запослених. Имајући у виду да су Пљевља административни, управни, образовни и здравствени центар краја, оваква структура је сасвим очекивана. Примарни сектор у највећем броју сеоских насеља је најзначајнији, мада је процес деаграризације очигледан и да је захватио и сеоске средине. Прелаз сеоског становништва из примарног у остале секторе, у већини случајева, подразумевао је и промену типа насеља, односно пресељавање у град.

Структурне промене које су се дешавале у разматраном периоду, имале су општу тенденцију смањивања учешћа активног становништва у примарном и повећања учешћа у секундарном, терцијарном и кварталном сектору, као и јачање неједнаког развоја градског и сеоских насеља. Истовремено је дошло до промена у структури привредних сектора, па улогу најзначајније секундарне делатности има индустрија. Промене према структури делатности у пљеваљском крају, пре свега су одраз урбаних процеса. Развијенија подела рада више је присутна у градском насељу, а развој индустрије после 1961. године био је један од најзначајнијих фактора урбанизације и реструктурирања привреде.

У економској структури запосленог становништва пљеваљског краја исти значај имају секундарни (12,90%) и примарни сектор привреде (12,30%). Овакво стање је логично ако се имају у виду услови развоја оба сектора (енергетски извори и пољопривредне површине од 70000 ha. Пре 50 година примарни сектор привреде (24,60%) био је далеко испред секундарног сектора привреде (4,60%).

9. ПОЉОПРИВРЕДНО СТАНОВНИШТВО

Пољопривредно становништво разматра се у оквиру активног и укупног становништва пљеваљског краја. Овај крај спада у слабије развијене крајеве Црне Горе са неповољнијом економском структуром. У периоду 1931-2011. године, учешће пољопривредног у укупном становништву стално се мењало у корист непољопривредног становништва. Промене су биле везане за сеоска насеља, одакле је долазила неквалификована радна снага за индустрију.

Табела 44: Пољопривредно становништво у периоду 1931-2011. година

Година пописа	Пољопривредно становништво		Активно пољопривредно становништво				Издржавано пољопривредно стан.	
			Свега		Индив. пољоприв.		Број	Жене
	Број	Жене	Број	Жене	Број	Жене		
1931.	28720	1250	11127	982	10357	834	17593	14250
1948.	28332	2598	11627	1765	10695	1279	16705	13197
1953.	18934	2745	8873	1893	7356	1398	12061	9408
1961.	19228	2877	11248	1926	10339	1692	7980	6145
1971.	17163	2155	9113	1753	8118	1388	8050	6279
1981.	11262	1959	7353	1681	5895	1278	3909	2971
1991.	10216	1822	7079	1513	4893	1099	3137	2353
2003.	4390	2328	3040	1506	2902	1406	1350	822
2011.	4988	2256	2974	1470	2347	1190	2014	1273

Извор: Резултати пописа 1931-2011, СЗС, Београд, ЦЗЦГ, Подгорица

На територији пљеваљског краја било је: 1971. 61,23%, 1981. 25,88%, 1991. 16,78%, 2003. 15,31% и 2011. године 14,12% пољопривредног у укупном становништву. Активног пољопривредног у укупном активном становништву пљеваљског краја било је: 1971. 57,31%, 1981. 30,56%, 1991. 22,89%, 2003. 17,45% и 2011. године 15,47%. Опадање активног пољопривредног у укупном активном становништву износи 39,86%.

Опадање пољопривредног становништва у пљеваљском крају, резултат је процеса деаграризације, који траје од 1931. године до данас (179, 151-154). У посматраном периоду (1931-2011) учешће пољопривредног у укупном становништву опало је за 70,46% са 28.720 на 4.988 лица. У истом периоду активно пољопривредно становништво је смањено за 8.153 или 274,14%, а пораст забележило је учешће жена за 488 или 49,69%. У оквиру активног пољопривредног становништва, индивидуални

пољопривредници бележе, такође, опадање за 8.010 или 341,29%, а учешће жена бележи пораст за 356 или 42,69%. У наведеном периоду (1931-2011) издржавано пољопривредно становништво бележи опадање за 15.579 или 773,54%, а учешће жена бележи опадање за 12.977 или 1.019,40%.

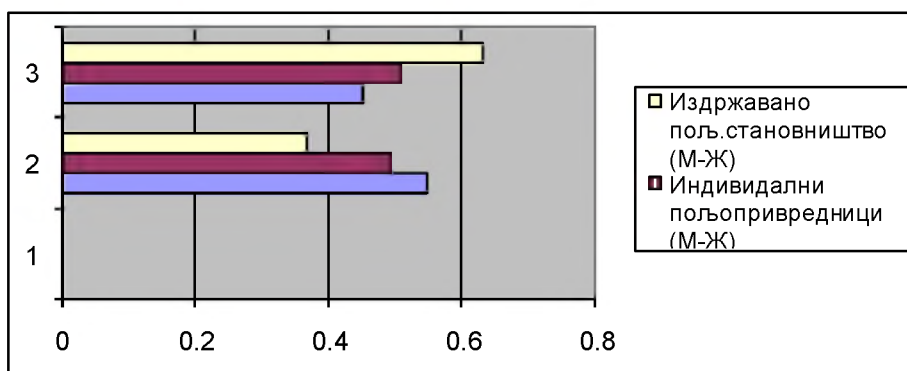
Табела 45: Процент учешћа пољопривредног становништва према полу у периоду 1931–2011. година

Година пописа	Пољопривредно становништво %		Активно пољопривредно становн. %				Издржавано пољопривр. стан. %	
			Свега		Индив. пољоприв.			
	Мушк.	Жене	Мушк.	Жене	Мушк.	Жене	Мушк.	Жене
1931.	95,65	4,35	91,17	8,83	91,95	8,05	19,00	81,00
1948.	90,83	9,17	84,82	15,18	88,04	11,96	21,00	79,00
1953.	85,50	14,50	78,67	21,33	81,00	19,00	22,00	78,00
1961.	85,04	14,96	82,88	17,12	83,63	16,37	22,99	77,01
1971.	87,44	12,56	70,76	19,24	82,90	17,10	22,00	78,00
1981.	82,61	17,39	77,14	22,86	78,32	21,68	24,00	76,00
1991.	82,17	17,83	78,63	21,37	77,54	22,46	24,99	75,01
2003.	46,97	53,03	51,46	48,54	51,55	48,45	39,11	60,89
2011.	54,77	45,23	50,57	49,43	49,30	50,70	36,79	63,21

Извор: Резултати пописа 1931–2012. , СЗС, Београд, ЦЗЦГ, Подгорица

Напуштање пољопривреде¹¹ одвијало се приближним темпом као у осталим деловима Црне Горе. Деаграризација у пљеваљском крају започела је касније, на шта указују почетни нивои учешћа аграрног становништва. Према подацима из 1991. године пољопривредно становништво у укупном становништву пљеваљског краја учествовало је са 25,80% што је више од просека за Црну Гору (19,10%). У сеоским насељима удео пољопривредног у укупном броју становника био је 40,02% а у градском насељу 2,80%. Према подацима из 2011. године пољопривредно становништво је у укупном становништву овог краја учествовало са 16,06%, што је испод просека за Црну Гору (17,76%). У сеоским насељима удео пољопривредног у укупном становништву био је 37,87% а у градском 2,31%.

¹¹ Пољопривреда је привредна грана (примарни сектор) чији су битни елементи: обрадиве површине, механизација, хемизација, одводњавање и наводњавање и аграрни односи.

Извор: Подаци пописа из 2011. године, ЗСЦГ, Подгорица

Графикон 13: Учешће пољопривредног становништва према полу 2011. године

Из табеле се могу извући бројни закључци о полној структури пољопривредног становништва у пљеваљском крају у периоду 1931-2011. године. Уочљиво је, да је у укупном пољопривредном становништву, у разматраном периоду, веће учешће имало мушко становништво. То учешће се кретало по следећем: 1931. године 95,65% мушко, а свега 4,35% женско становништво; 1961. године 85,04% мушко, а женско 14,96%; 1991. године 82,17% мушко, а женско 17,63%; да би 2011. године са 54,77% учествовало мушко, а са 45,23% жене. Код пољопривредног становништва, мушко становништво, у разматраном периоду, бележило је опадање за 40,88%, а женско за исти проценат бележило је пораст. У полној структури укупног активног пољопривредног становништва, у истом периоду, учешће мушког становништва бележило је константно опадање за 40,06%, а женско за исти проценат бележило је пораст. Код индивидуалних пољопривредника мушко становништво је бележило опадање за 42,65%, а женско за исти проценат је бележило пораст. У оквиру издржаваног пољопривредног становништва жене су у свим периодима већински учествовале иако је забележено опадање учешћа за 17,79% (81,00-63,21%), а мушко становништво бележило је пораст за исти проценат. Видљиво је да је учешће жена све израженије и код пољопривредног, нарочито његовог активног становништва. Таквом кретању допринело је ослобађање жене из подређености и патријархалности, и све више одступаеу од ставова о подели послова на мушке и женске. Достигнути ниво равноправности полова, има своје место и примену у свим разматрањима становништва у пљеваљском крају.

Према попису из 1991. године са преко 80% учешћа пољопривредног становништва било је 65 сеоских насеља, а са преко 50% било је 80 сеоских насеља. Становништво са учешћем мањим од 20% било је у 13 насеља, а то су градско, приградска насеља, Градац и Вруља. Према подацима из 2011. године са преко 80% учешћа пољопривредног становништва било је 52 насеља, са преко 50% било је 84 насеља а са мање од 20% било је 22 насеља. Најбрже структурне промене и највеће опадање учешћа аграрног становништва одвијало се у приградским насељима и Градцу. У већини насеља опадање броја пољопривредних становника, одвијало се брже од опадања њиховог учешћа у укупном броју становника. Обрнут процес присутан је у насељима која бележе пораст становништва, а њих је мали број. У већини сеоских па и градском насељу одвија се процес депопулације, а деаграризација је непосредна последица не само преласка из пољопривредних у друге делатности, већ и процеса дерурализације овог краја.

Процес деаграризације огледа се и у опадању учешћа активног пољопривредног становништва у укупном пољопривредном и укупном активном становништву пљеваљског краја. Од 1931. до 2011. године учешће активног пољопривредног у укупном пољопривредном становништву је порастао за 20,88%, јер у привредној структури овог краја пољопривреда има веома значајан утицај. Сеоска насеља са високим учешћем активних пољопривредника у активном становништву налазе се у планинској зони. С обзиром да су ово депопулациона насеља, упоредо са иселјавањем одвија се и процес старења аграрне популације. Данас велики број сеоских имања (преко 30%) остаје необрађен и неискоришћен за пољопривредну производњу.

Поред апсолутног и релативног опадања пољопривредног становништва у пљеваљском крају, дошло је и до великих промена у структури пољопривредног становништва. Стопа активности се у разматраном периоду повећала за 30,55%, са 38,74% на 69,29%. Оваква динамика је производ неравномерног пада пољопривредног у укупном становништву и активног пољопривредног у активном становништву овог краја. С обзиром да се први одвија брже, стопа активности преосталог становништва у пољопривреди се повећава. На повећање стопе активности утиче активно становништво у пољопривреди које се регрутује и изван контингента радно способног становништва. У депопулационим сеоским насељима стопа активности се смањује под утицајем демографских фактора, пре свега старења становништва. Преостало становништво у селима већином се бави екстензивном пољопривредом. Пљеваљски крај бележи све веће учешће жена у активном пољопривредном становништву 49,43% и близу је учешћа мушкараца (2011). Почетком разматраног пе-

риода забележено је велико учешће женске радне снаге у пољопривреди, а посебно у планинским сеоским насељима где више од 85% радне снаге чине жене.

Промене у броју и структури пољопривредног становништва указују на одвијање процеса који су карактеристични за целу Црну Гору: демографско старење, деаграризација и миграција активног пољопривредног становништва. За разматрани период, процеси су интензивирани и доживљавају територијалну експанзију. Исељавање из руралног простора смањило је резерве радне снаге у пољопривреди. У овој, некада претежно аграрној средини, чија се пољопривредна производња заснива на сточарству, значај пољопривреде постепено нестаје и данас почива на десеткованим демографским потенцијалима.

10. ТЕНДЕНЦИЈЕ И ПРОБЛЕМИ РАЗВОЈА СТАНОВНИШТВА

Становништво представља значајан ресурс привредног и друштвеног развоја пљеваљског краја. Одлучујући је чинилац у процесима који утичу на обим, темпо, смер и карактер укупних промена. Важно обележје демографских кретања су интензивне миграције, условљене процесима деаграризације, урбанизације и индустријализације. Последица је претерана концентрација становништва на релативно малом развијеном урбаном подручју (Пљевља) и депопулација у брдско–планинском подручју. Услови за живот у великом броју сеоских насеља су веома неповољни и не могу се посматрати изван контекста укупног привредног и друштвеног развоја. Процес урбанизације био је условљен низом чинилаца. Највећи утицај имала је индустријализација и деаграризација. Оне су директно утицале на концентрацију становништва у Пљевљима и концентрацију и размештај привредних делатности у њима. Евидентни су процеси пражњења села, појава мешовитих домаћинстава у социо–професионалној структури и појава урбано–руралног континуума око града.

Неравномеран размештај насеља у пљеваљском крају, одређен је њиховим груписањем око субопштинских центара у долини Тихотине, Везичнице, Брезнице и око Пљеваља и Градца. Већи број становника у градском и приградским насељима, условљава стагнацију и одумирање мањих сеоских насеља (179, 329-332). Неповољан просторни размештај становништва и привредних активности на градском и приградском подручју, условљава деградирање и усложњавање живота на сеоским подручјима.

Пљеваљски крај карактерише веома јака територијална диференцијација у динамици и размештају становништва. После Другог светског

рата, преко 90% сеоских насеља захваћено је процесом депопулације, услед смањења природне репродукције и јаке емиграције. И поред тога рурални простор још увек располаже значајним потенцијалима становништва. Бројно кретање домаћинства у пљеваљском крају разликује се од тенденције у динамици становништва. Тенденције у динамици домаћинства, указују на знатно бржи пораст домаћинства у граду у односу на сеоска насеља. После Другог светског рата извршена је веома јака трансформација просечне величине и структуре породице и домаћинства. Пљеваљски крај карактерише веома изражена територијална поларизација у погледу нивоа и тока природног обнављања становништва. Знатан део насеља, у којима је процес старења одмакао, захватила је биолошка депопулација. Она не обезбеђује ни просту репродукцију и води бржем смањењу броја становника у наредном периоду.

Становништво пљеваљског краја¹² одликује велика покретљивост, јачање ранијих и нових миграција и веома изражено регионално диференцирање по функционално различитим насељима. Овај крај припада групи емиграционих подручја, што је условило опадање броја становника после осамдесетих година. Присутно је иселјавање ради школовања на различитим нивоима и запошљавања. Доминантан емиграциони карактер, јака просторна поларизација насеља према типу и нивоу миграционог салда и разлике између досељених и иселиених лица, су значајна обележја демографских процеса у овом крају.

Према типу доминирају миграције село-град, уз посебан значај локалних, регионалних и међурејубличких пресељавања. Миграцијама на релацији село-град су ојачани квантитет и квалитет демографских резерви радне снаге у граду. На другој страни су десетковане резерве радно способног становништва у сеоским насељима. У просторној покретљивости становништва издвајају се дневне миграције. Тип, обим и правци миграција становништва имају бројне последице на компоненте демографског развоја, а посебно на просторне аспекте одвијања природне репродукције и трансформације структура становништва.

Промене у старосном и полном саставу становништва у великој су корелацији са природним обнављањем и миграцијама становништва. Процес старења представља позитивну закономерност демографског преображаја, који води продужењу средњег трајања живота. Ниво старења у

¹² За развој становништва у пљеваљском крају, у наредном периоду, постоје сви природни, економски, демографски, географски и друштвени услови. Приоритети се морају усмерити на ревитализацију села и задржавање младих у њему, стварање услова за запошљавање, подизању животног стандарда становништва и повећању размене добара са другим крајевима у Црној Гори и суседним државама.

2000. години, може се оценити као одмакао процес старења, чији ће ефекти на демографски развој, обнављање становништва и радне снаге бити евидентни и у наредном периоду. Процес старења је у сеоским насељима више одмакао. Пљевља и приградска насеља одликује повољна старосна структура са јачим контингентима млађег за рад и репродукцију способног становништва. Настављање тенденције општег опадања радно способног становништва је неповољно за привредни развој у наредном периоду. Основни узрок оваквог стања је у већој просторној покретљивости мушкараца.

На основу наведеног стања становништва у пљеваљском крају, а у циљу бржег демографског развоја у наредном периоду, потребно је урадити следеће (178):

(1) озбиљном анализом утврдити будуће правце демографског развоја. Позитивне тенденције демографског развоја, у складу са европским токовима, неопходно је подржавати и развијати.

(2) Неповољне тенденције, које угрожавају обнављање и територијални размештај становништва, сагласан природним условима и ресурсима и створеним материјалним добрима, неопходно је успорити и преусмерити у правцу укупног развоја.

(3) У наредном десетогодишњем периоду израдити програм формирања субопштинских центара: Градац, Шула, Вруља и Косаница. Мрежа центара треба да обезбеди, да сва насеља са преко 150 становника, не буду на већој удаљености од 10 km од најближег субопштинског или општинског центра.

(4) Економским развојем, подизањем животног стандарда, подстицањем наталитета и развојем привредних активности, посебно на руралном подручју, спречити пражњење села и зауставити токове миграција. На тај начин, у наредном двадесетогодишњем периоду, бројност становништва пљеваљског краја подићи на ниво од 45.000 становника, од чега у Пљевљима 25.000 или 55,56%.

5) У наредном периоду достићи ниво од 13.500 домаћинстава. Због тога је неопходно задржавање становништва у сеоским насељима спровођењем мера бржег економског развоја овог краја.

6) Програмом развоја пољопривреде у сеоским подручјима, створити услове за останак младих контингената становништва на селу. Повећати контингент радно способног становништва у овим насељима. До 2013. године, повећати учешће активног пољопривредног становништва у укупној радној снази на преко 35%, чиме ревитализовати пољопривреду и убрзати развој села.

(7) Спречити брз одлив становништва и капитала из пољопривреде у непољопривредна занимања, а капитал преусмерити у рурално подручје и аграрну делатност, и на тај начин задржати становништво на селу.

(8) Планским рађањем повећати број деце предшколског и школског контингента, чиме подићи природни прираштај на преко 5% а тиме и бројност становништва овог краја.

(9) Повећати број чланова домаћинства на више од 3,5 члана. Учинити покушаја да већина сеоских насеља буду са старачким домаћинствима без наследника и могућности обраде поседа.

(10) Бржим развојем руралног подручја, зауставити непланску концентрацију становништва и домаћинстава у Пљевљима. На тај начин дати подстрек уравнотеженијој насељености и територијалном размештају становништва, и

(11) Извршити значајне промене у квалификационој структури становништва. Повећавати удео контингента са средњим образовањем на преко 35% и вишим и високим образовањем на преко 10% у становништву старијем од 18 година.

Мере демографског развоја представљају саставни део политике укупног развоја пљеваљског краја. Могуће их је реализовати у склопу програма економског, социјалног и друштвеног развоја.

V

НАСТАНАК И РАЗВОЈ НАСЕЉА

Од најстаријих трагова насељености па до почетка друге деценије 21. века, на простору пљеваљског краја, подигнута су насеља различитог типа, различите величине, различите структуре и са различитим делатностима у њима. Насеља, у овом крају, су подизана у деловима територије у којима су били најповољнији услови за живот људи. То су нижи предели у пљеваљској котлини, уз путне правце и у долинама река. На подизање насеља посебан утицај имали су интереси и хтења разних народа који су насељавали овај крај кроз целокупан период његовог развоја до данас. Већ формирана насеља код једног народа су прелазила у руке другог после освајања. Многа насеља су рушена па чак и до темеља уништавана, али су поново подизана јер су значајни каравански и други путеви пролазили преко овог простора. О изградњи насеља и њиховом значају постоји велики број докумената које су оставили путописци, трговци, освајачи и други хроничари у различитим периодима развоја пљеваљског краја.

Континуитет развоја насеља пљеваљског краја могуће је пратити од праисторије до данашњих дана, захваљујући бројним остацима материјалне културе народа који су на овом простору живели. То су илирски тумули, римски споменици, такозвана грчка и српска гробља и некрополе са великим бројем стећака. Сведочанства су и средњовековни српски сакрални објекти, турски архивски подаци, и данашња урбанизација овог краја (27, 6).

Познато је да се насеља у овом крају јављају још у периоду пре нове ере (камено доба). Највише се зна да је за време Илира код племена Пируста постојао њихов најутврђенији град Сплонум који се касније доводи у везу са пронађеним остацима римског града Муниципиум "С" у селу Комине код Пљеваља (179, 265-274). На основу археолошких истраживања илирска племена Матаруге и Кричи, су, такође, живели на територији данашњег пљеваљског краја (85, 9 и 17). Седиште највише власти било им је у данашњим Пљевљима. Тумули (илирска гробља) најпоузданији су сведоци илирског насељавања овог краја. Нема прецизних података, о типу насеља. Материјални остаци сведоче да су насеља формирана у речним долинама, котлини и нижим планинским деловима. Римљани су своја насеља у овом крају подизали уз путне правце који су водили ка Приморју, о чему сведоче трагови калдрме, надгробни споменици и рушевине објекта-

та, вероватно, за обезбеђење путева. Назив пљеваљског села Комине је романског порекла и асоцира на димњак (кумин, оџак). То би могло бити у вези са одређеном функцијом у чувеном Муниципиуму "С" (166, 15).

Муниципијуми су били градови, као и ови "С", којима су Римљани давали неку врсту самоуправе. У тадашњој римској провинцији Далмацији, Муниципиум "С" је био једно од најзначајнијих насеља у унутрашњости, са великим стратешким и економским значајем, због његове саобраћајне улоге и рудног и сточарског богатства. Заузимањем овог простора од стране Словена, разорен је Муниципиум "С" а они подижу своје градове у близини римских рушевина. Тако је подигнуто насеље названо Брезник по реци Брезници. Касније то насеље добија назив Пљевља (први пут се помиње 1430. године). Поред овог насеља ничу у овом крају и друга насеља о чему сведоче остаци старих градова Кукањ и Козник. Падом под турску владавину Пљевља добијају други назив Таслица (значи камена бања). У осамнаестом веку назив овог насеља је поново и све до данас Пљевља.

Постанак и развој насеља у средњем веку везан је за долину реке Тихотине, јер су Словени насељавали ниже делове пљеваљског краја, а староседеоци Илири и романизовани Илири више планинске делове. У овом периоду помињу се бројна сеоска насеља, о којима говоре остаци рушевина грађених објеката за становање и топоними који су задржани све до данашњих дана. То су: Козица са локалитетима Ковачевац, Збориште и Црквина; Љубић са локалитетима Дубрава, Дуб, Кавала и Улице; Горња Рудница у готовушком крају са локалитетима Црквине, Доња Рудница и Небојиште; Југово у подножју Чемерна; Горња Брвеница са локалитетима Гука, Присоје, Седлари и Доња Брвеница; Бушње са засеком Радета; Готовуша са локалитетима Гњило Брдо, Дучала, Пискавице, Котлина и Срданов Гроб; Глисница као једно од најплоднијих села пљеваљског краја; Потковач у правцу села Страхов До и засеоци испод Градине и врха Ковача; Ромач на ширем подручју Буковице; Брда; Потпеће у широј оџачкој регији; Рабитље у илинобрдској регији; Хоћевина са највише археолошких локалитета; Тикова са десне стране реке Володер; Орља на крајњем истоку мељачке регије; Доњи и Горњи Градац; Нанге; Честин који је некад био густо насељено место; и Брдо. Сва насеља су забележена у поименичном херцеговачком дефтеру са одређеним бројем кућа, бројем неожењених мушкараца и укупним приходом по домаћинству и насељу као целини (83,1-31).

Називи насеља пљеваљског краја, чији су остаци сачувани у називимаразних топонима су својеврсно сведочанство о прошлим временима и људима који су на овим просторима живели. Проучавање топонима има велики значај за историјску географију, која је почела свој развој управо проучавањем средњовековне топономастике. Мало је географских назива, у овом крају, за које се са сигурношћу може утврдити,

како су и када добили своје данашње име. Многи топоними, ороними и хидроними су често давног порекла и имају илирске и келтске корене. Словени су нека ранија географска имена прихватили у неизмењеном или незнатно измењеном облику. Пример за то су хидроним Тара и Ћехотина и ороним Дурмитор. Већина насеља, као и мање реке и велики број микротопонима добијали су нова, словенска имена. Такви топоними су Смедерево лево од Ћехотине и Кричак (82, 1-18).

Поред сведочења о ранијим становницима, о односу са Србима и продору хришћанства, топоними нам пружају посредне податке о флори и фауни овог краја. Такође сведоче о привредној делатности, карактеру тла, социјалним и економским односима и о распрострањености одређених пољопривредних култура. У хидронимији пљеваљског краја, примећује се исто правило, веће реке Тара и Ћехотина носе предсловенска имена, а мање реке Брезница и Козица носе словенска имена. Исти је случај и са планинама, али планински масиви Лисац и Ковач носе српска имена и сведоче о фауни (лисица) и једном од најстаријих заната код Срба (ковачки). Поред Црквине и Црквишта, који су чести у микротопонимији пљеваљског краја, чест је топоним Градина или Градиште и њему близак Кулина, јер сама реч у основи значи рушевину старог града или вис са траговима утврђеног насеља. У топономастици нису ретки називи насеља према личним именима или презименима. Таквих топонима има доста у пљеваљском крају, као што су: Ђурђевића Тара, Отиловићи, Драгаши, Леово Брдо, Бољанићи, Рађевићи и Жидовићи. Та имена нам често не значе много, па нема основа за повезивање са неком историјски познатом личношћу или догађајем. У овом крају занимљив је топоним Немања, који се налази у близини села Шљиванско у регији Хоћевина (73, 3-14).

Што се тиче присуства одређених животињских и биљних врста у топономастици пљеваљског краја, истичу се планине Лисац и Крагујево Брдо. Оне сведоче о присуству сивих соколова који су у средњем веку и у турско доба гајени за лов. Овај назив за сокола је чест у овом крају и у народним песмама. Село Видре чува успомену на ову животињу због крзна које је било чест предмет трговине. Дубрава, потиче из средњег века и означава храстову жирородну шуму и жупу у Хуму. Постојање ових топонима у пљеваљском крају сведочи о присуству оваквих шума у средњем веку. Називи села Врбово, Бреза, Јасике, Расно и Јасен говоре о некадашњој распрострањености ових врста дрвећа и шума и словенском пореклу њиховог имена, као и о становништву које је ту живело (73, 3-14).

Преко топономастике, повезане са теренским истраживањима, могу се извести поуздани закључци о привреди пљеваљског краја у прошлости. У овом крају постоји село Катун. Обиласком терена види се да су ови предели погодни за сточарство, а оно је према писаним изворима у

средњем веку и у турско доба било веома развијено (92, 202-208). Топономастика често открива карактер земљишта и његову намену. Називи Лаз и Лазови, сведоче да је то некада била крчевина. Може се закључити да је пљеваљски крај у средњем веку био густо насељен и да је становништво у недостатку обрадивих површина, крчило шуме и то земљиште претварало у обрадиве површине. Поред гајења житарица, у овом крају, гајено је и индустријско биље, као што је лан. О томе сведочи топоним Ланиште у близини Премћана (90, 47-57).

Истраживањима у пљеваљском крају, на више места откривени су трагови рударске активности и макротопонимије везане за рударску делатност. Остаци рударске активности постоје у Козици, Матаругама, Отиловићима, Рудници, Шулима, Пљевљима и Буковици. На основу видљивих остатака и микротопонимије, може се закључити да се ради о рудницама и рударским центрима, топионицама и у њиховој непосредној близини рударским насељима. Топономастика сведочи и о квалитету земљишта, о карактеру тла на којем је настала. Назив села Слатина у Бобовској регији сведочи о постојању слатинског земљишта. Северно од Доњег Градца налази се простор Стублине, који представља хидроним из старосрпског језика. Назив Стубла означава врело или јак извор. Топономастика говори и о начину привређивања становништва у средњем веку, о чему сведоче називи Грнчари, Седлари и Лончари.

Поред података у топономастици о илирском, римском и словенском присуству у пљеваљском крају, један број топонима сведочи и о присуству турске владавине и друштвено-економских односа турског доба. Такви су: Чардак, Скендеровина, Чауш, Оцин гај, Јакупов гроб, Бегова Локва и Шејтан Кула. Настали су после турске владавине, а у односу на осталу топономастику у пљеваљском крају, они су далеко ређе заступљени. Топономастика је важан извор за историјску географију, посебно топографију, али и за проучавање друштвених и привредних прилика у пљеваљском крају. Подаци добијени из топомастике морају се комбиновати са другим врстама извора и истраживања.

Пљеваљски крај и Пљевља, појављују се на старим географским картама релативно касно, тек у другој половини 16. века, захваљујући пре свега италијанским картографима. Међу њима најпознатији су: Бакомо Гасталди из Пијемонта, који је назначио места Пљевља (Pleuie, Predio, Orach, Bracha, Vuista); ова насеља помиње и Бенедето Рамберти; холандски картограф и математичар Герард Кремер Меркатор, који поред Пљевља (Pleuie) наводи и Уништа (Niusta), Хранча (Cranze) и Милешево (Millescum); Бакомо Кантели Вињола; Виченцо Марија Коронели; Херман Мол; и Етјен Брифо. Овај кратак навод картографа који су приказивали и пљеваљски крај, допушта и одређене недостатке, јер су сви они

копирани једни друге, исте грешке су се понављале и умножавале, а нова географска и политичка сазнања са терена су споро и углавном погрешно уцртана на карту (90, 47-57).

Насеља у време турске владавине, представљала су ослонац власти. У њима су били концентрисани сви државни органи (седишта државе, регија и локалне самоуправе), економски центри и културно–просветни живот. Држава се ангажовала око њиховог оснивања и развоја. Такав случај је био и око оснивања и развоја Пљеваља, где се радило о замени земљишта, да би био изграђен овај град. За време турске владавине, градска насеља су се делила на: отворена (варош, касаба и шехер) и утврђења (паланке, хисаре и кале). Са освајањима на Балкану, турска власт је обраћала велику пажњу на постојећа насељена места. Скоро према правилу та насеља су увећавана новоприселим становништвом. Често су ницала нова насеља или су задужбине челних властодржаца биле камен темељац, новим, будућим градовима. Као и многа друга насеља, која су била под турском владавином, у свом урбаном развоју и Пљевља су најпре била трг, а касније касаба. У изворима Хисторијског архива у Дубровнику Д. Ковачевић–Којић у својој књизи "Градска насеља средњовековне државе", на више места помиње Пљевља као мало насеље (трг) које сматра важним трговачким насељем још од тридесетих година 15. века.

Прерастање Пљеваља у насеље оријенталног типа почиње са коначном успоставом османске владавине седамдесетих година 15. века. Доласком Турака (Османлија), Пљевља не губе раније стечени економски, већ добијају већи политички значај. Пљеваљски крај све до краја 15. века показује изузетан економски развој и јачу економску базу него за време домаће феудалне власти. Пљевља су, у том периоду, имала велики значај као произвођач материјалних добара и робно тржиште, и као таква била су укључена у османски тимарски систем. Званична османска администрација је делила градска насеља на утврђена и отворена места, а Пљевља су се развијала као отворено градско насеље у коме није било војног утврђења. Крајем 17. века, због исламизације и исељавања дела хришћанског становништва, Пљевља се развијају као оријентална касаба у категорији "балкански градови", а одликовала су се чаршијом, тргом са хамамом и махалама, повезаним уским, кривудаваим и неправилним улицама. Социјална структура Пљеваља као оријенталног града може се разматрати са више аспеката, првенствено поделе грађанства на аскер и рају. То је значило много више од социјалне поделе, јер је највећи део муслиманског становништва припадао аскерима стичући тако повлашћен положај, док је хришћанска раја представљала грађане другог реда. Пљевља, у том периоду, су деловала и као културно-просветни центар, где је била очигледна доминација исламске културе над православном.

У османском периоду највећи број радно способног становништва пљеваљског краја живео је у сеоским насељима, а био је посвећен аграрној производњи⁷⁸. Насеља сеоског типа била су расута по околном планинском простору, зависно од величине, места у администрацији и обима производње намирница за исхрану. Претпоставља се да су ова (земљорадничка) насеља била смештена на добро одабраним положајима који су пружали добре услове за живот и становање. Сеоске куће су грађене у долинама потока и мањих река на ободима брежуљака уз осунчане падине и по могућности у заветрини. Атар сеоског насеља био је обележен међама које су уписиване према разним обележјима, путу, дрвећу, гробљу, воденицама, рекама и другим објектима. Сеоска насеља у пљеваљском крају имала су доминантну позицију у односу на остале врсте насељених места јер је на њима почивао економско-социјални и друштвени живот. За привреду села, поред природних услова, важан чинилац представљала је бројност земљорадничког становништва.

Развојем градског насеља, јачањем његове привредне, посебно трговачке и занатске функције, развијају се и бројна друга насеља (већином сеоска) у пљеваљском крају. За време турске владавине, поседи су се делили на хасове, зијамете и тимаре, а таква подела остала је до тридесетих година 16. века. Крајем 16. века урбани развој Пљеваља и пљеваљског краја био је знатно бржи, а у овом крају издвојено је неколико нахија и формиран пљеваљски кадилук. У то време, па све до ослобођења од турске владавине, Пљевља и остала насеља овог краја су имали урбани карактер оријенталног градског и сеоског насеља (92, 202-208).

Развој насеља у пљеваљском крају не може бити потпуно схваћен без разматрања развоја објеката за становање (кућа). Кућа као људско станиште има свој развојни пут, од пећине до облакодера (145, 74-94). У палеолиту⁷⁹ људи су живели у пећинама, а касније излазе из пећина⁸⁰ и праве окапине као станишта, и поред река сојенице. Подаци и изјаве старијих становника из овог краја сведоче, да су људи правили разне објекте за становање типа бусара, наслона, бајти, кошара, савардака и кљети, и у њима привремено становали, првенствено у топлијим периодима године. Око објеката ископавани су канали за одвод кишнице. Овакви типови објеката већином су били везани за сеоска насеља. Пљеваљски крај при-

⁷⁸ На основу структуре дажбина може се закључити да се сеоско становништво пљеваљског краја, у овом периоду, бавило ратарством, повртарством, воћарством и виноградарством. О житородности овог краја остало је доста записа у забелешкама страних путописаца, Рембертзија, К. Зена, Пјера Лефевра и других.

⁷⁹ То је период старијег каменог доба.

⁸⁰ То је период касног неолита, бронзе, бакарног доба.

пада планинском простору, по којем су насеља разбацана по присојним странама брда и брежуљака.

Сеоска насеља у пљеваљском крају разликују се по старости, начину настанка, положају у простору краја, комуналној опремљености и привредним обележјима. Села на североисточној крашкој висоравни подигнута су по вртачама и увалама, већином око јачих извора и на местима која су у заветрини. Села по дну долине реке Тихотине су малобројна и смештена су по ивици проширења. Села по ободу високих крашких поља су бројна, локацијом одређена ретким изворима, експозицијом и саобраћајницама различитог квалитета. Села у подгорини Љубишње и Лица и на висоравнима северно од ових планина, настала су на крчевинама а налазе се на надморским висинама од 1.000 до 1.200 m. Села у кањону реке Таре спадају, према положају, у најнеобичнија на тлу Црне Горе па и ширег простора.

На положај насеља и кућа, поред многих фактора, утицала је и дуготрајна владавина Турака, јер православни сељак није имао своју земљу. Кућа је грађена на агиној земљи. По турским законима неверници (православни) нису могли имати своју земљу, па ни кућу. Куће су грађене и разбацане без икаквог реда, тако да је први комшија био иза брега. Куће су широм страном биле окренуте према истоку или југу, да их у току дана сунце што дуже греје. За градњу кућа сељаци су првенствено користили чамово дрво и камен, којих је било у непосредној околини и у изобиљу. Куће су прављене за потребе домаћинства, на периферији имања, на неплодном земљишту и на оцедитом месту, у заветрини, јер зими у овом крају дувају хладни и јаки ветрови. За кућу се сматрало да има добар положај ако има у близини изворску воду и ако је поред пута да има добар приступ (145, 74-94).

Стари, а и данашњи типови кућа, у пљеваљском крају, имају пространо двориште (милаћ), магазу (подрум) и изнад ње део за становање (собе) обично две собе. Становници овог краја правили су неколико типова (врста) кућа: (1) од чамових греда, брвана – брвнаре, (2) од дизме, (3) од чатме, (4) комбиноване од брвана и камена, (5) комбиноване од брвана, дизме и камена, (6) комбиноване од брвана, чатме и камена, и (7) од камена, али ретко. На средини куће било је огњиште, поплочано каменим плочама, а на њему је увек било жара. У великом броју кућа, поред огњишта прављени су лежајеви (палаче), на којим се спавало а седело се на треношцима и клупицама. У брвна су укуцавани дрвени клинови, на које су вешани одећа, а и друге ствари од покућства (синуја, крошњице, кашике, сланик, кутичача и друго). Кровови кућа су већином били на четири воде са шест до осам шавова. Свака православна кућа испод сљемена имала је прикован дрвени крст а муслиманске шиљак. Свако сеоско домаћинство у дворишту

је имало и друге зграде али удаљене од куће. То су већином биле: штала, коњушница, амбар, колиба, појата, уцаере, свињац, кокошињац, сушара, пљевар, уљаник за пчеле, пећ за хлеб, трап, кућару и клозет. Помоћни објекти домаћинства били су: тор, прислон, котар и награнак. Више кућа – насеље градило је на погодном месту воденицу (145, 74-94).

Градске куће у пљеваљском крају, разликовале су се од сеоских по структури, начину израде, материјалу за градњу и по броју објеката и просторија. Куће у Пљевљима, зависно од времена градње, грађене су од дрвета (брвана), набоја од земље, камена и комбинацијом различитих материјала (77, 264-266). Куће у централном делу града нису имале велика, већ мала, дворишта, а на периферији града имале су и већа дворишта. Куће су имале више соба и један до три спрата. Мали број кућа је имао остале објекте, а још мање пратеће објекте. Сеоска архитектура, у извесној мери и данас, одражава некадашњи патријархални режим који је током целог низа година преовладавао у већини села пљеваљског краја (145, 74-94).

Може се закључити, да је развој насеља у пљеваљском крају условљен: (1) елементима природне средине, (2) променама друштвене средине, (3) економским факторима, и (4) степеном урбанизације. Природна средина овог краја, пружала је повољније услове за формирање и изградњу насеља у долинама главних речних токова (Њехотине, Везичнице, Брезнице, Володера и Маочице) и нижим планинским деловима (Подгора, Буковица, Матаруге и Кричак). Народи који су насељавали пљеваљски крај, у одређеним временским периодима, доносили су са собом бројна обележја цивилизације којој су припадали. Промене у сфери друштвене средине, одражавале су се и на настанак и развој насеља од Илира до данашњег времена. Економско стање народа одређивало је услове за градњу нових и промене и развој постојећих насеља. Изградња нових насеља одвијала се у интересу владајућих класа, ради проширивања трговине са другим градовима и крајевима и ширења заната. Период турске владавине одликује наметање бројних дажбина и сиромашење неисламског становништва, па су и насеља развијана само у духу потреба турске власти. У овом периоду изградња насеља је везана за обезбеђивање повољних услова за рад и становање бројне турске администрације и одвијање привредних активности које су биле у интересу власти. Процес урбанизације одвијао се у свим периодима настанка и развоја насеља пљеваљског краја, али се о урбанизацији као планском процесу може говорити тек у двадесетом веку. Привредни развој овог краја, после Другог светског рата, условио је нова урбанистичка решења у развоју града Пљеваља и неких рударских насеља као што су Градац и Шула. Миграције село–град наметале су нова урбанистичка решења Пљеваља и насе-

ља у непосредној близини. Свакако, да су урбанистичка решења пратила кретања у грађевинарству и архитектури, јер су они одређивали изградњу и развој насеља овог краја.

Из наведеног, могу се уочити најзначајнији периоди настанка и развоја насеља у пљеваљском крају. То су: илирски (пре нове ере); римски (1-6. век); словенски (6-15. век); турски (15-20. век, 1912.); од ослобођења 1912. до 1940. године; и период после Другог светског рата до почетка друге деценије 21. века. У свим периодима, развој насеља био је условљен остацима културе народа који су, на овој територији претходно живели. Највећи утицај на развој и трансформацију насеља у последње четири деценије 20. века, имао је процес урбанизације. Главни носилац у Пљеваљском крају била је индустрија концентрисана у Пљевљима и мањем броју оближњих сеоских насеља. Индустријализација је после 1960. године поспешила социоекономску и просторну покретљивост становништва из сеоских насеља у Пљевља и из примарних у секундарне, терцијарне и кварталне делатности. Изражена концентрација становништва и функција у Пљевљима на једној, и смањење аграрног и руралног становништва пљеваљског краја на другој страни, проузроковали су крупне промене у насељима. Промене су најинтензивније у периоду после 1971. године, а огледају се кроз трансформацију њихове демографске, функцијске и физиономијске структуре.

Сеоска архитектура у извесној мери и данас одражава некадашњи патријархални режим који је до прве половине 20. века преовладавао у већини села пљеваљског краја и Црне Горе. Међутим, данас смо све више суочени са чињеницом, да у руралним насељима нестају објекти традиционалне, а настају се објекти грађени бетонским материјалом обликоване архитектуре. У Пљевљима данас можемо запазити објекте и квартове који говоре о историјској улози некадашњих шехера, чаршија и махала, где се особеношћу архитектонског изгледа, посебно истичу објекти типа исламског феудалног дворца (Селмановићев Конак).

Данас се сеоска насеља у пљеваљском крају разликују по старости, начину настанка, положају у простору, комуналној опремљености, присутности историјских споменика, комуникацијској повезаности и неким привредним обележјима. Многи сеоски атари раздвојени су шумским комплексима, а неки су скоро потпуно окружени шумама⁸¹. У пљеваљском крају, данас, се издвајају две зоне различитог груписања сеоских насеља. Прва је североисточна, знатно мања, претежно кречњачка, каменита, тешко проходна и безводна, због чега су села у њој ретка и међусобно доста удаљена. Друга, југозападна већим делом састављена од во-

⁸¹ Села скоро потпуно окружена шумама су: Тикова, Хоћевина, Трновице, Мељак, Ђурђевића Тара и села у буковичком крају.

додрживих стена, па обилује водом, плодним тлом и вегетацијом. Површи и висоравни ове зоне су здраве, што је привлачило земљораднике из жупнијих села да се ту досељавају и крчењем простора заснивају нова села. У котлинским проширењима око реке Њехотине развијала су се најнижа села овог краја. Клисурасти делови око река беспутни су, па углавном у њима нема насеља.

Села пљеваљског краја, разматрана у целини, могу се по размештају сврстати у пет група. Прва, села на североисточној крашкој висоравни подигнута су по вртачама и увалама, око јачих извора и на местима која су у заветрини⁸². Друга, села расута по дну долине реке Њехотине, малобројна су и смештена по ивици проширења⁸³. Већина њих се налази на источном и западном ободу пљеваљске котлине. Трећа, села на ободу високих крашких поља су бројна, према локацији одређена ретким изворима, експозицијом и саобраћајницама⁸⁴. Четврта, села у подгорини Љубишњер и Лисца и на висоравнима северно од ових планина, настала су на крчевинама на висини 1000-1200 m надморске висине. Нека од њих налазе се на висинама до 1450 m (Бобово)⁸⁵. Пета, села у кањону реке Таре спадају у најнеобичнија на простору Црне Горе па и ширег простора. По изгледу личе на поткапине у кречњачким литицама или на левкасте плакаре у зиду. Смештена су на десној страни кањона⁸⁶ Таре.

Материјално и духовно богатство човека присутног на тлу пљеваљског краја, од пре нове ере до 21. века, носи у себи и део значајног етнографског наслеђа, створеног не само под утицајем разних цивилизација, култура и религија, него и путем сопственог културно-уметничког умећа. Делови покућства, посуђе, тканине, делови ношње, алати за производњу, накит, оружје, сакрални предмети и музички фолклор, имају и на почетку 21. века велике културно-уметничке вредности. По њима се овај крај може препознати и данас.

⁸² Села на североисточној висоравни су: Црни Врх, Црљенице, Рудница и Милунићи. У ову групу могу се сврстати и села која гравитирају северозападу: Југово, Мале Крће, Велике Крће, Готовуша и Бољанићи.

⁸³ Села размештена по дну долине Њехотине су: Потрлица, Дурутовићи, Рабитље, Боровица, Комине и Жидовићи. Села низводно од Пљеваља смештена су десно од реке Њехотине: Бушње, Жидовићи, Брвеница, Глисница, Леово Брдо и Градац. Лево од реке Њехотине смештена су села: Видре, Потоци, Доња Брвеница, Горња Орља и Церовци.

⁸⁴ Села на ободу високих крашких поља су: Отиловићи, Матаруге, Вруља, Поткрајци и Маоче.

⁸⁵ Села у подгорини Љубишње и Лисца су: Бобово, Какмужи, Вишњица, Врба, Шљуке, Крушево, Лајана, Хоћевина, Шљиванско и Мељак.

⁸⁶ Села у кањону реке Таре су: Левер Тара, Ђурђевића Тара, Премћани и Вашково.

1. ОСНОВНА ОБЕЛЕЖЈА НАСЕЉА

Доласком Срба (Словена) старо становништво се повукло у планинске крајеве и временом асимилирало у словенску масу (Србе). Досељени Срби су наставили да живе на стари начин: поделили су земљу на жупе по речним долинама на челу са жупанима (Жупа Брезник, жупа Тара, жупа Премћани, жупа Љубовића, Вранешка жупа). У простору жупе налазио се утврђени град и стална српска села као најважнији делови жупе. Постојали су и катуни али се нису дуго убрајали у жупе већ су се налазили између жупа. Простор села Драгаша и Крушева увелико је тада био насељен, али су вероватно имали значење катуна (149, 48-112).

Пошто жупа није била јака административна јединица, њен назив се касније изгубио у његовом првобитном значењу те је постало синоним за простор равнице или низијских делова. Ако је тачно да катуни нису убрајани у жупе, онда су по целом простору између Таре и Лима били настањени и разбацани катуни, или су били ненасељени и пошумљени крајеви. Села нису била ни стална ни велика, већ се више заселака сматрало селом односно сеоском целином. Села су била размештена, већином, у вишим пределима ради тежње за сталношћу својих поседа. Доласком Турака многа села су опустела па им отуда имена селишта јер су ту некада била села. У то време села су била мала, најчешће 30 до 40 кућа. Према правилу варош или град су били подизани у нижим деловима простора а села у вишим, па се отуда говорило "идем на село" а не у село, што се и до данашњег времена одржало. Задруга као институција код српског народа била је израз сигурности, нарочито у турско доба. Кућна заједница од 20 до 30 чланова била је способнија за живот и одбрану од различитих напада (149).

Пљеваљски крај, иако је удаљен од главних саобраћајних токова, ипак је био раскрсница војничких и трговачких путева и поприште политичких кретања и буна, те због тога становништво никада није могло да се стално настани и консолидује у веће заједнице. Отуда је мало остало староседелачког становништва (потомци Илира и Римљана) и оних који су се дужи период задржали на једном месту. Историјска документа и народна традиција сведоче да је становништво било непрекидно у покрету и да је у 18. веку овај крај био много насељенији него почетком 20. века. Од наиласка гладних година и различитих епидемија страдало је много људи и много стоке је угинуло.

У записима манастира Света Тројица забележене су епидемије из 1813, 1814, 1815. и 1836. године, и да у том периоду ни у једном селу није било више од 7 кућа, а њиве и поља нису обрађивани па су били заразли у шуме. У том периоду Турци су српски народ из питомијих делова потискивали у планине и више делове овог простора, или су их давањем

Извор: Снимак аутора

Слика 3: Типично село (Лађана)

повлашћеног положаја или присилом преводили у ислам, а један део селио се у потрази за бољим условима за живот.

Појам села се различито тумачи у народу. У брдско-планинском простору селом су називана насеља од неколико кућа које су размештене на ширем простору и удаљене једна од друге. Све до катастарских премеравања и разграничења земљишта и шума у народу за време Краљевине Југославије није прављена већа разлика између појма села и засеока. Куће и зграде су у стара времена подизане на крају имања, где се налазио близу пролаз стоке до пашњака да се не би заузимала плодна-радна земља. Због слабих материјалних могућности и оскудице, немања своје земље, честих буна, устанака и миграција српски сељак је правио скромне куће и економске зграде. У то време Турци нису дозвољавали да чивчије (сељаци) имају боље куће од њихових. Кућа у овом крају има троструко значење: прво, шири смисао обухвата све зграде једног домаћинства или једне породичне задруге; друго, ужи смисао куће значи зграду у којој се живи и по правилу то је највећа и најбоља зграда једног домаћинства; и треће, најужи смисао појма куће значи једно одељење у кући без патоса.

Извор: Снимак аутора

Слика 4: Стари тип кућа (Крушево)

Појмом кућа означавају се све зграде које је користила задруга. У пљеваљском крају, кућа у ужем смислу подразумева највећу и најбољу зграду од оних које чине кућу у ширем смислу. Сама кућа је била нешто већа зграда и по правилу се налазила у средини између осталих зграда разбацаних око ње. Доњи део куће најчешће је био од камена а горњи од брвана. Поред куће прављене су и зграде које су називане колибе, а било их је онолико колико је било ожењених чланова, тако да је у оквиру задруге свака инкосна породица имала свој кров над главом. Све зграде једног домаћинства називане су дим или дом (кућа у ширем смислу) (145, 74-94). Простор на којем су се налазиле кућа и друге зграде звао се милћ, у новије време плац, са зградама за разне намене, као што су качара, гаража, млекар, пећница, штала и друге. Земља која је обрађивана називана је зиратна или ораница, а ливада која је кошена-косаница.

Све зграде у домаћинству прављене су од дрвета. Брвна и кров су у почетку цепани и тесани секиром, касније шегани шегом треницом (балван је причвршћен на дрвеној "кози" – греди, један човек је био горе а два доле и тако се вукла тестера). Брвна је касније заменила дизма-шегане дебеле дрвене даске уграђене у носеће стубове и греде. Потом су дизму заменили

Извор: Снимак аутора

Слика 5: Нови тип кућа (Бобово)

зидови од обрађеног камена, па од цигле, блокова, сипорекса и других савременијих грађевинских материјала. Уместо крова од црепа куће и зграде покриване су шеганом даском од боровог дрвета, потом црепом, специјалним лимом и сада савременим синтетичким материјалима.

У старијим временима кућа је увек заузимала средишњи простор између осталих зграда, без одређеног реда, на сувом земљишту и у завтрини. Око куће је била окућница (двориште) а уз њу или испод ње главно имање, затим њиве, врт, воћњаци, забран и друго. Испод куће од камена зидана је непоплочана магаза са малим вратима и често без прозора. Магаза је према правилу зидана само испод једног дела куће. На подзиду је стављано 5-8 брвана на ћошковима углављених у ћертове. На брвна је постављана венчаница за коју су прикивани рогови, по роковима баскије, по баскијама прикиван је кров од даске. На врх крова стављано је сљеме. Због великих снегова кров је рађен на четири воде и био је изузетно висок и стрм да се на њему не би задржавао снег.

Магаза је служила за остављање вуне, сукна, рубља, плетива, ракије, купуса, кромпира, сира и кајмака и других потрепштина за кућу. Понекад је коришћена и за спавање дела породице. Горњи део куће састојао

се од два дела, кућа и соба ређе две или три собе. Кућа је заузимала већи део простора од само једне собе. Кућа је имала двоја врата на супротним странама, по правилу у заветрини. Једна врата су скоро увек била отворена јер ова просторија није имала прозоре. Врата су се затварала изнутра дрвеном кључаоницом. На средини куће налазило се огњиште за ватру, са веригама за лонац за кување јела и варење млека. Около огњишта седело се на треношцима ниским дрвеним столицама на три ноге. Кућа није имала патос већ набијену земљу. Таван је био на већој висини од собног тавана. Са три стране куће поред брвана биле су полице за остављање судова за јело и чаша за пиће. На једном делу било је место за судове за воду и млеко бременница, буцат, котао, крављача, а на другом делу стављани су судови за јело, котлови, бакрачи, бронзини, санови (тањери), ћасе, тепсије и друго. На улазном делу куће биле су смештене наћве дрвена посуда у којој је држано брашно и мешен хлеб. По брвнима су вешани тигањи, саџаци, дрвена кашикара и друге ситније ствари. На брвнима куће, на видном месту биле су окачене гусле. Брвна и кров куће били су веома чађави од дима са огњишта, јер у кући није било димњака па се дим ширио и излазио кроз бацу на врху крова. Димњак су имале само куће боље стојећих домаћина.

Соба или собе заузимала је мању површину куће и била је ниска да се човек у њој једва могао исправити. Имала је патос од широке и тесане грађе, касније од шеганих подница. Соба је била доста мрачна јер је светлост улазила кроздва слабо покретна прозорчића на које се у старим временима разапињала јарећа или јагњећа кожа, хартија а касније стаклена окна. Прозори су споља затварани дрвеним капцима. На средини собе налазила се земљана фуруна (пећ). У соби се по правилу седело и спавало само зими а лети се у њој ређе спавало. У оваквој невеликој соби боравило је 10-15 па и више особа, стари и болесни, мала деца и остали укућани, сушила се одећа и обућа. Како се ова просторија ређе проветравала зими је у њој увек био устајао ваздух, па кад наиђу заразне болести и епидемије, запаљење плућа, богиње, тифус, често прореде број чланова фамилије. Забележено је да се од 100 смртних случајева, чак 95% дешавало у току зиме. Гостинских соба код православних Срба, осим изузетно, у старо доба није било. Касније је свако домаћинство у кући имало гостинску собу или посебно изграђену кућу за госте коју су укућани користили само у изузетним приликама. Поједине старе куће одржале су се и до данашњих дана. Прве веће и квалитетније куће од камена грађене су после Првог светског а нарочито после Другог светског рата. Уз мања прилагођавања у овим кућама се и данас живи.

Новије куће на неколико спратова, у пљеваљском крају, граде се од тврдог материјала са укопаним темељима и зидовима од камена и арми-

раног бетона, са зидовима од печене цигле или блок цигле, сипорекса и савремених изолационих материјала, са кровом од даске, ћерамиде, црепа, лима и термичких материјала. Баце и отворе у крову заменили су ошаци различитих облика и линија. На кућама се оставља више врата и прозора од дебљег и ојачаног стакла и већих димензија и разних облика и прави се по неколико тераса. У сваку кућу је уведена електрична енергија и вода. Већина сеоских кућа има савремене кухиње и купатила, телевизоре, фиксне и мобилне телефоне, испред кућа су паркирани лимузине, камиони, трактори, косачице, балирке, понегде и вршалице и друге машине.

У једном домаћинству било је, осим куће, више помоћних зграда. Једна од таквих је **амбар**. То је зграда од брвана са порубљеним ћертovima. Некада је био тврђи и бољи од саме куће. Служио је за остављање жита у дрвеним сандуцима-пријешецима. **Стаја-штала** на два нивоа, доле камени зид у коју су затварана говеда, а горе од дрвених брвана за овце и козе. Штале су покриване кровом од сламе и дасака, у новије време црепом и лимом. Уз шталу с једне стране на једну воду приграђивана је коњушница за затварање коња. **Млекар-колиба**, дрвена зграда на две воде подзиду без малтера мало уздигнута од земље, без патоса и тавана, са огњиштем на средини за варење и разливање млека у земљане црепуље или дрвене калице ради прераде млека у сир, кајмак (скоруп), масло и друге млечне производе. Около су се налазиле дрвене каце са сакупљеним мрсом и други судови за млеко. **Уљаник-ваљеник**, је зграда направљена за пчеле у тркама (плетене кошнице), дубинама и улиштима поређаним на полице. Ове мале зграде су прављене далеко од куће на сунчаној страни и по могућности до амбара. **Савардак**, је кућа сиромашних сељака, мања грађевина примитивног изгледа и грађе. Косо укруг поређане су и при врху састављене врљике, по њима грање, пруже, бусење и блато, а по блату слама. Оваква грађевина је купастог изгледа без прозора са ниским и примитивним вратима. Око сваког савардака копан је канал за одвод површинских вода. Код богатијих породица саврадак је служио за затварање телади, јагњаци и јаради.

Хлебна пећ, је била озидана кућица са ложиштем за печење хлеба. Имале су је само богатије и задружне породице. Иначе хлеб је печен у кући, лети у колиби, по правилу увек на огњишту испод сача, а зими у рерни од шпорета. **Кућара**, је покретна кућица за спавање једног човека, чобанина или домаћина-чувара стоке затворене у тору током ноћи. Кућара је прављена на саоницама ради лакшег превозења на место где је тор премештен. **Тор**, је простор ограђен врљикама и плесмима за затварање стоке преко лета. Тор се често премештао ради гнојења земљишта. **Пљевара**, је приземна мања зграда од плетера-оплетено пруже и сламом по-

кривена колибица смештена поред котара за смештај плевне, отаве, сламе и ситног сена. **Прибој**, је тор од дасака спојених у купу за смештај и затварање стоке код сиромашних сељака који нису имали штале. **Трап**, је у земљи укопан и озидан од сувог материјала или дрвета, ограђен простор за смештај, чување од хладноће и топлоте кромпира, лука, купуса и другог поврћа. **Кокошар**, је приграђени или ограђени мањи простор за затварање кокошки или друге живине. **Качара-пушница**, је у воћарским крајевима надстрешница или мања зграда за смештај казана и каца за печење ракије. **Колиба**, је називана и летишта, катуни, јатаре и местишта, користила се за смештај људи и стоке у летњем периоду а била је далеко од куће, обично на удаљеним деловима поседа као што је био Лисац или други делови планине Љубишње. У домаћинствима колиба је била лошијег квалитета од куће, а лети уместо куће најбоља зграда је била колиба у којој јеложена ватра и варено млеко. Љетиште-колиба се понекад састојала само од савардака за чељад и тора за стоку. Неке колибе су замењивале простране поткапине испод окомите стене где су се могла сместити чељад и до 300 и више ситне стоке.

2. ТИПОВИ НАСЕЉА

Типови насеља у пљеваљском крају, првенствено, условљени су периодима у којима су настајала и развијала се. Поред тога значајан утицај на тип насеља имали су: владајући слојеви; патријархални односи у домаћинствима; нова архитектонска и грађевинска решења у градитељству; и положај микроцелина у пљеваљском крају. У илирском и римском периоду, насеља су била типа кула и утврђења, јер су првенствено била намењена за заштиту житеља, одређених путних праваца и имовине. У наредним периодима насеља добијају више функција, а у турском периоду била су отвореног и затвореног типа, зависно од њихове намене. Као основ за класификовање насеља узимају се следећи елементи: величина, изглед насељеног места, политичко-административни значај, привредни и културни значај. У пљеваљском крају заступљен је тип градског и сеоског насеља. Пљевља и Градац од 1971. године, су градска насеља оријенталног типа. Одрас су времена настанка, начина настанка, фаза развоја и локалних услова за развој. Структуру градског насеља чине: уређеност улица, тргова и паркова; збијеност зграда на малом простору; већој вертикалној насељености; јасном оцртавању спољашњих ивица; већем броју становника; разгранатост комуникација у разним правцима; и одвијање бројних функција (179, 274-288).

Извор: Обрада (снимак) аутора

Слика 6: Тип раштрканог-разбијеног сеоског насеља (Драгаши)

Структура сеоских насеља је: без уређених улица, тргова и паркова; без збијених зграда, али са појединачним зградама на већој међусобној удаљености; са слабије оцртаним спољашњим контурама; без разгранатих комуникација и прилазних путева; и без значајних функција. Сеоска насеља овог краја разликују се према структури од градских насеља. У њима преовлађује земљорадничко и сточарско становништво, мања је густина насељености а и број становника је мањи. Сеоска насеља пљеваљског краја припадају групи разбијених насеља старовлашког типа, где је удаљеност између кућа и група кућа већа и имају већу површину. У односу на политички и административни значај насељена места, овог краја, имају статус: Пљевља, општинског центра (четврти ред), а сеоска насеља, статус осталих места (пети ред). Структура насељених места зависи и од рељефа, хидрографије и путне мреже, што се односи и на насеља пљеваљског краја (176, 159-188).

Најинтензивнији и плански развој насеља у овом крају почиње од 1913. године, од његовог ослобађања од турске владавине а нарочито после Другог светског рата. Простор краја је био административно органи-

зован у месна подручја, средско подручје са општинама у њему а од 1961. године у 157 сеоских и једно градско насеље. Веома је различит број становника по насељима и по појединим периодима.

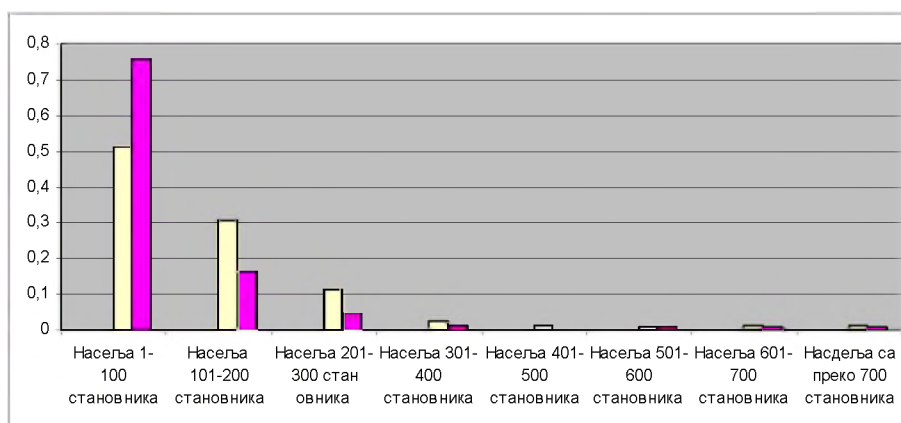
Мрежу насеља пљеваљског краја чини 158 насељених места. У просторно-функционалним односима најважнију улогу имају Пљевља као центар краја са статусом града. У развоју урбане и руралне популације, изражене су тенденције константног пораста градског становништва и опадања сеоске популације.

Табела 46: Кретање броја насеља у односу на број становника према подацима из 1961, 1981, 1991. и 2011. године

Број становника	Попис 1961.		Попис 1981.		Попис 1991.		Попис 2011.	
	Број	%	Број	%	Број	%	Број	%
1–100	31	19,62	60	37,97	81	51,27	120	75,95
101–200	57	36,08	50	31,65	48	30,38	26	16,46
201–300	33	20,89	26	16,46	18	11,39	7	4,43
301–400	13	8,23	10	6,33	4	2,53	2	1,27
401–500	9	5,70	6	3,80	2	1,27	–	–
501–600	6	3,80	1	0,63	1	0,63	1	0,63
601–700	3	1,88	3	1,89	2	1,27	1	0,63
преко 700	6	3,80	2	1,27	2	1,26	1	0,63
Укупно	158	100	158	100	158	100	158	100

Извор: Резултати пописа (обрада аутора), СЗС, Београд

Рурална насеља у пљеваљском крају могу се поделити, према демографској величини, у осам група: микро до 100 становника; мала 101–200 становника; мала средња 201–300 становника; средња 301–400 становника; виша средња 401–500 становника; мања велика 501–600 становника; већа велика 601–700 становника; и велика преко 700 становника. Демографска величина сеоских насеља и све промене у вези с њом, условљене су општом демографском сликом овог простора. Груписање насеља на основу демографског критеријума, намеће следеће закључке: (1) постоји континуирано уситњавање насеља, (2) изражен је значајан пораст броја микро руралних насеља (1–100) са 31 у 1961. години (19,62% укупног броја насеља), на 60 у 1981. години (37,97%), на 81 у 1991. години (51,27%), да би 2011. године било 120 или 75,95%, и (3) опадање броја насеља у свим осталим групама. Највеће опадање у периоду 1961–1991. године бележе групе мала, за 6,30% и мала средња насеља за 9,50%.

Извор: Подаци пописа из 1991. и 2011. године, СЗСРЈ, Београд, ЗСЦГ, Подгорица

Графикон 14: Број насеља 1991. и 2011. године по броју становника

У 1961. години највећи број насеља имала је група малих насеља 57 или 36,08%, потом група малих средњих насеља 33 или 20,89% и на трећем месту је група микро насеља са 31 или 19,62%. Стање је промењено у 1981. години, па је група микро насеља имала највећи број од 60 или 37,97%, следи група малих насеља са 50 или 31,65% и на трећем месту је група мала средња насеља са 26 или 16,46%. Тај редослед група је остао и у 1991. години са изразитим повећањем групе микро насеља од 81 или 51,27%, док остале две групе бележе осетно опадање броја насеља. Број становника растао је од 1961. до 1991. године само у групи микро насеља са 2.106 на 3.880 или за 84,24%, и у групи велика насеља са 14.426 на 20.889 становника или за 44,80%. Број становника, у свим осталим групама насеља, је опадао а посебно у групама, средњих насеља за 242,27% (са 4.559 на 1.332 становника 1991) и виших средњих насеља за 314,09% (са 3.880 на 937 становника 1991). У групи великих насеља налазе се и Пљевља као централно градско насеље, које бележи повећање бројности становништва у 1991. години, у односу на 1961. годину за 99,24% (са 10.132 на 20.187). Највећа насеља, по броју становника, поред Пљеваља у 1961. години била су: Градац са 925 (1991-462), Шула са 909, Матаруге са 878 (1991-386), Црљенице са 844 и Љутићи 737 (1991-285) становника. У 1991. години највећа насеља по броју становника била су: Радосавац са 702 (1961-420), Жидовићи са 931 (1961-245), Комине са 603 (1961-112), Шула са 592 и Црљенице са 475 становника.

Најмања насеља, по броју становника, у пљеваљском крају, у 1961. години била су: Рујевица са 22, Плакала са 34, Моћевићи са 35, Тврдаковићи са 44 и Лугови са 44 становника. У 1991. години тече процес пра- жњења села, па су најмања села по броју становника била: Јагодњи До са 4 (61–64), Маринац са 5 (61–64), Прошће са 6 (61–67), Плакала са 7 и Клакорина са 15 (61–96) становника. У периоду 1961–1981. година по- раст бројности становништва бележи само 13 насеља или 8,23%, док у периоду 1981–1991. година, пораст бележи само 11 насеља или 6,96%. То показује да огромна већина сеоских насеља бележи опадање броја становника (91,77%–66-81, и 93,04%–81-91), и да је знатан број насеља скоро празан изузев летњег периода. Планинска села, из којих је мигри- рало радно способно становништво, оживљавају у периоду убирања ле- тине, па се за њих може рећи да имају статус повремених или периодич- но активних насеља.

Табела 47: Број насеља по броју становника из 2003. и 2011. године

Број становника	Насеља 2003. године		Насеља 2011. године	
	Број	%	Број	%
Без становника	4	2,53	11	6,96
1–50	56	35,44	69	43,67
51–100	42	26,58	39	24,68
101–150	23	14,56	21	13,29
151–200	19	12,03	5	3,16
201–250	5	3,16	5	3,16
251–300	3	1,90	2	1,27
301–350	–	–	2	1,27
351–400	2	1,27	1	0,63
401–450	–	–	–	–
451–500	–	–	–	–
501–550	1	0,63	–	–
551–600	1	0,63	1	0,63
601–650	1	0,63	–	–
651–700	–	–	1	0,64
Преко 700	1	0,63	1	0,64
Укупно	158	100	158	100

Извор: Резултати пописа из 2003. и 2011. године, СЗЦГ, Подгорица, 2004. и 2012. године

Према подацима из 1981. године у пљеваљском крају највећи број насеља је са 51-100 становника 36 или 22,78%. Најмањи број насеља је са

бројем 501-550 и 651-700 становника 1 или по 0,63%. У овом периоду највећа насеља су: Пљевља са 16792, Шула са 995, Црљенице са 657, Радосавац са 648, Градац са 637 и Матаруге са 548 становника. Према подацима из 2003. године структура насеља по броју становника је промењена. Највећи број насеља је са 1-50 становника 56 или 35,44%. У овом периоду све је мањи број насеља са преко 300 становника а то се односи на сеоска насеља. Појавила су се насеља у којима нема становника 4 или 2,53%. Највећа насеља у овом периоду била су: Пљевља са 22106, Жидовићи са 661, Комине са 583, Шула са 547 и Градац са 378 становника. Према подацима из 2011. године порастао је број насеља са бројем 1-50 становника 69 или 43,67%. Највећа насеља у овом периоду у пљеваљском крају су: Пљевља са 19327, Жидовићи са 698, Комине са 576 и Шула са 343 становника.

Узроци овакве промене броја становника по насељима према ова два пописа становништва јесте процес дерурализације овог краја.

3. ХИПСОМЕТРИЈСКИ РАЗМЕШТАЈ НАСЕЉА

За утврђивање просторно-демографских односа пљеваљског краја, потребно је указати на основне одлике хипсометријског размештаја насеља и становништва у њима. Насеља овог краја могу се груписати, на основу вертикалне рашчлањености рељефа, у десет висинских појасева од почетне изохипсе на 600 m па до изохипсе на 1600 m надморске висине. На основу основних просторно-демографских података, а посебно рурално-популационих, може се закључити да мрежа насеља пљеваљског краја припада категорији планинских недовољно развијених, као и то да је јасно изражен несклад између нивоа и темпа развоја Пљеваља као центра на једној, и руралних насеља у његовој гравитационој зони на другој страни (179, 286-288).

Пљеваљски крај обухвата 158 насеља, међу којима су Пљевља субрегионални центар. Уситњена мрежа сеоских насеља је неравномерно размештена. Највећи број насеља налази се на надморској висини 1.000-1.200 m. У најужем делу краја до 800 m н. в. лоцирано је 13 насеља, од 800. до 1.000 m н. в. лоцирано је 57 насеља, од 1.000 до 1.200 m н. в. лоцирана су 62 насеља, од 1200. до 1400 m н. в. лоцирано је 20 насеља и од 1.400. до 1.600 m н. в. лоцирано је 6 насеља. Преко 1.600 m н. в. нема насеља. Највећи број насеља припада категорији малих насеља. Насеља су претежно разбијеног типа где су куће удаљене једна од друге, а између њих се налазе шумски или обрадиви простори.

Табела 48: Хипсометријски размештај насеља и становништва 1991. године

Ред. број	Висински појас (м. н. в.)	Насеља		Становништво 1991.	
		Број	%	Број	%
1.	600–700	2	1,27	662	1,67
2.	701–800	11	6,96	22376	56,52
3.	801–900	40	25,32	5162	13,04
4.	901–1000	30	19,00	3024	7,64
5.	1001–1100	32	20,25	3532	8,91
6.	1101–1200	23	14,54	1896	4,79
7.	1201–1300	14	8,86	2039	5,15
8.	1301–1400	2	1,27	288	0,73
7.	1401–1500	2	1,27	256	0,65
8.	1501–1600	2	1,26	358	0,90
Укупно		158	100,00	39593	100,00

Извор: Топографска карта 1:50.000, резултати пописа из 1991. СЗС, Београд, 1991. године

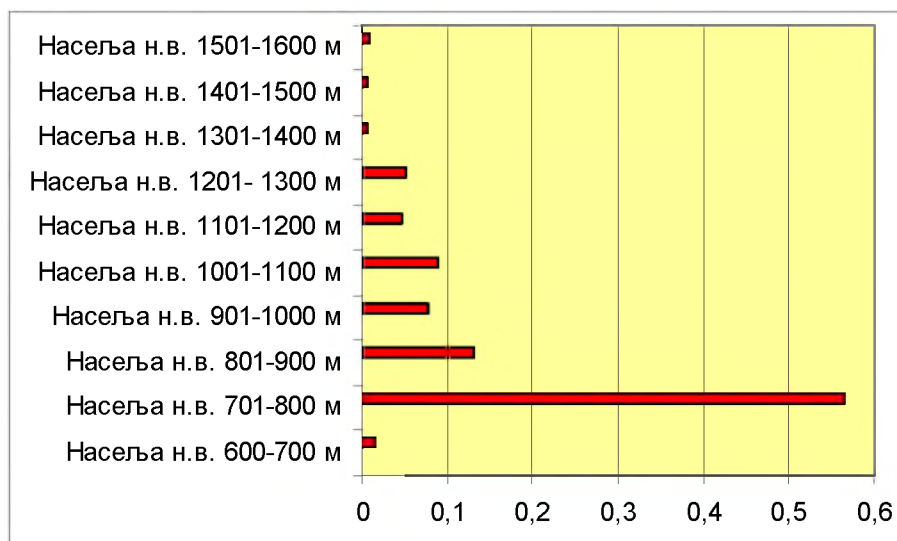
Табела 49: Хипсометријски размештај насеља и становништва 2011. године

Ред. број	Висински појас (м. н. в.)	Насеља		Становништво 2011.	
		Број	%	Број	%
1.	600–700	2	1,27	763	1,67
2.	701–800	11	6,96	19107	56,52
3.	801–900	40	25,32	2879	13,04
4.	901–1000	30	19,00	2369	7,64
5.	1001–1100	32	20,25	2199	8,91
6.	1101–1200	23	14,54	1235	4,79
7.	1201–1300	14	8,86	1996	5,15
8.	1301–1400	2	1,27	177	0,73
7.	1401–1500	2	1,27	134	0,65
8.	1501–1600	2	1,26	201	0,90
Укупно		158	00,00	31060	100,00

Извор: Топографска карта 1:50.000, резултати пописа из 1991. СЗС, Београд, 1991. године

Пљеваљски крај је изразито брдско–планинског карактера, са најнижом надморском висином 680 m (Градац) и највишом 1560 m (Ограђени-

ца). Највећа концентрација насеља изражена је у трећем висинском појасу 25,32% (801–900 m н. в.), а у њему живи 13,04% укупног становништва. Највећа концентрација становништва је у другом висинском појасу (701–800 m н. в.), где живи 56,52% укупне популације, у којој су и Пљевља као гравитациони центар овог краја. У овом појасу становништво је концентрисано у 11 насеља од којих је једно градско насеље. Са повећањем надморске висине, смањује се број насеља (преко 1100 m) и број становника, тако да је у висинским појасевима преко 1300 m лоцирано само 6 насеља (3,80%) са укупно 902 становника (2,28%). Највећа концентрација насеља и становништва је на простору до 1000 m надморске висине. У овом делу лоцирано је 83 насеља или 62,55%, са 31.224 становника или 78,87% од укупног броја насеља и становника пљеваљског краја. И у петом висинском појасу (1001–1100 m н. в.), концентрисан је велики број насеља (32–20,25%), са 3. 532 становника или 8,91%. На највећим надморским висинама налазе се сеоска насеља: Ограђеница 1560 m, Бобово 1520 m, Слатина 1460 m, Морајице 1400 m и Глибаћи 1320 m.

Извор: Теренска истраживања аутора 2011. године

Извор: Подаци пописа из 2011. године, РСЗ, Подгорица

Графикон 15. Хипсометријски размештај насеља 2011. године

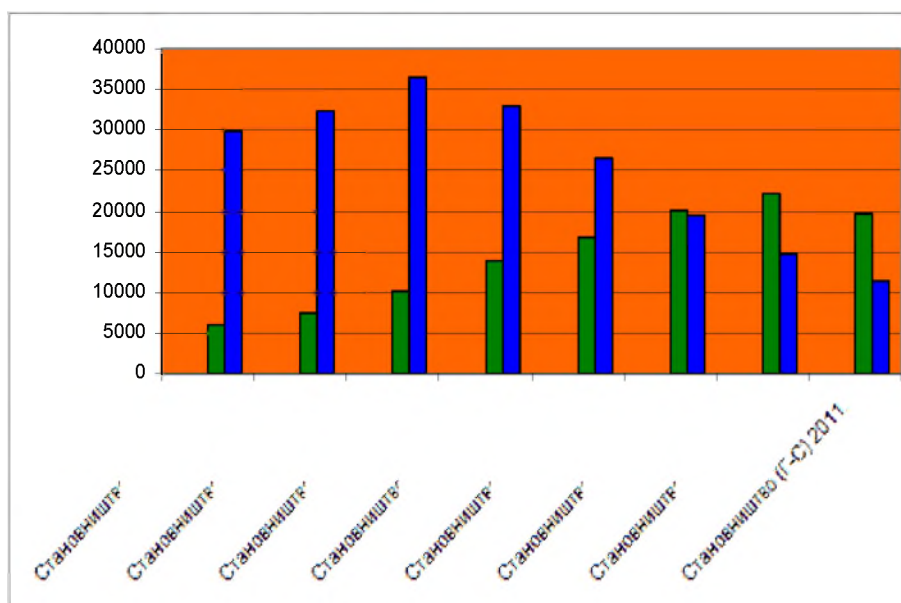
Хипсометријски размештај насеља у значајној мери утиче на: (1) одређење становништва за бављење одређеним делатностима, (2) развој појединих привредних, посебно пољопривредних делатности, (3)

останак младих на сеоским имањима и бављење сеоским пословима, (4) повећање миграција, посебно млађих старосних група становништва, (5) обезбеђење бољих, укупних услова за живот, (6) изградњу објеката домаћинства, посебно објеката за становање, и (7) пражњење сеоских насеља и запуштеност бројних сеоских имања.

И у наредном периоду рурална насеља ће напуштати млади, јер су услови за живот и даље доста тешки.

4. ПРОЦЕС ДЕРУРАЛИЗАЦИЈЕ

Процес дерурализације у пљеваљском крају изражен је у целокупном периоду после Другог светског рата до почетка друге деценије 21. века. Пражњење села у овом крају, у суштини, диктирало су савремени услови за живот, индустријализација и друштвено-економске прилике. Због тога су села све запуштенија, без обзира што постоје реални услови за ревитализацију и њихово оживљавање. Због тога је на целокупној територији изражена депопулација, и зато долази до пражњења већине а нарочито периферних сеоских насеља.

Извор: Подаци пописа према периодима пописа 1948-2011. године, СЗСРЈ, Београд, ЗСЦГ, Подгорица

Графикон 16: Пражњење села (однос градског и сеоског становништва) у периоду 1948-2011. године

Процес дерурализације захватио је целокупан простор пљеваљског краја, јер су потребе за радном снагом повећане а то градско становништво није могло да обезбеди. Велике су последице овог процеса, јер су села пражњена или су остајала само са старачким домаћинствима. Стари људи су морали остајати на имањима али их у највећем броју случајева нису могли обрађивати, па је на тај начин традиционална производња у сеоским домаћинствима смањена или је у потпуности прекинута. Имајући у виду да су производи у сеоским домаћинствима били ти који су у знатној мери снабдевали град бројним производима за исхрану, јавила се њихова несташница па је тако било сложено или отежано снабдевање овим производима у градској средини. Због тога јавиле су се и друге пропратне појаве као што су, необрађена или запуштена имања на селу, смањена или незнатна екстензивна сточарска производња, смањено гајење воћа и производа од воћа и смањено интересовање младих за живот на селу. Пре Другог светског рата сеоско становништво имало је двотрећинску већину, а данас градско становништво чини више од половине укупног становништва пљеваљског краја.

4.1. Промене које су утицале на процес дерурализације

У овом периоду код становништва су се дешавале бројне промене. Неке су имале трајан а неке периодичан карактер. Периодичне промене у одређеном периоду могу деловати позитивно а у наредним периодима могу остављати негативне последице. Због тога периодичне промене код становништва немају карактер базних промена у демографској маси пљеваљског краја. Демографске промене су бројне а у најзначајније убрајамо: промене у начину живота; промене у начину становања; промене изазване процесом урбанизације; промене у односу према жени и материнству; промене изазване процесом дерурализације; промене у стандарду становништва; промене у броју становника; промене у старосној структури; социјалне разлике и сиромаштво; повећано просторно кретање становништва-миграције; и промене у природном кретању становништва.

4.1.1. Промене у начину живота

Суштину промена у начину живота, после Другог светског рата, чини прелазак са традиционалног патријархалног (сеоског) на урбани начин живљења. Промене су бројне а најзначајније су: промена патријархалне организације живота; промене у броју запослених чланова домаћинства; промене у обављању радних обавеза у оквиру породице; промене у односима унутар породице; и промене у броју чланова домаћинства. Патрија-

рхална организација живота породице поприма сасвим друга-рурална обележја. Уместо задружне породице коју је чинило више генерација потомства по вертикали, јавља се више самосталних породица. Те породице су по бројности мање од претходних, али са мање утицаја традиционалног патријархалног у организацији и њеном животу.

Промене су уочљиве у извршавању радних обавеза у сеоској средини у односу на градску. Наиме, сви чланови сеоског домаћинства су имали своја радна задужења у току сваког периода године. Већином су старији (одрасли) чланови домаћинства обављали сложеније и теже пољске послове а млађи, нарочито деца, чували стоку или обављали лакше пољске послове. У претходној организацији већих и сложенијих домаћинстава, мањи број чланова је био запослен (један до два) а остали су обављали пољске радове. Уместо организације породице по принципу одређивања кућних и пољских послова у току дана, од стране главе породице (старешине породице), јавља се запосленост свих или већег броја чланова домаћинства. У сложенијој сеоској организацији домаћинства (већи број чланова), буџет и сви приходи су били у рукама главе породице и он је одређивао где ће се шта уложити или инвестирати у градњу неких објеката. Преласком на урбану организацију живота, бројније породице се деле у више породица и свака има своја средства за живот без утицаја досадашње главе породице.

Значајне су промене у односима унутар претходне патријархално организоване породице, у којој је максимално поштована глава породице и у којој су права жене и деце била запостављена. Та иста породица у градској средини ослобађа се стега патријархата, те су односи унутар породице флексибилнији и равноправнији, што представља неку врсту "демократизације" породице. Због тога се сматра да је град носилац прогреса у укупном развоју пљеваљског краја, посебно у привредном развоју. Ова промена имала је и има позитиван утицај на развој становништва пљеваљског краја.

4.1.2. Промене у начину становања

Промене настале у начину живота су узроковале и промене у начину становања становништва пресељеног са села у град. Сеоска домаћинства са бројним објектима различите намене, замењена су скромним кућама и становима. Већином куће у селима разбијеног типа замењене су становима у стамбеним зградама у ушореним градским улицама. У тим условима мењају се традиције и менталитет становништва према традицијама живота градског становништва. Шири простор домаћинства на селу у којем се могло слободно кретати, своди се на градске паркове и озелењене површине, што доводи до скучености простора једне породице. Ова

промена имала је у почетном периоду позитиван а у каснијем периоду негативан утицај на развој становништва пљеваљског краја јер је довела до процеса дерурализације.

4.1.3. Промене изазване процесом урбанизације

Урбанизација је процес раста градова и градског становништва. Први градови у свету појавили су се са развојем производње жита и осигурањем вишка хране. Процес урбанизације у савременим условима утиче на становништво у погледу територијалног размештаја (концентрације), демографске структуре, структуре делатности, природног кретања и миграција. Висок ниво пораста броја градског становништва назван је "урбана револуција" која је у непосредној вези са индустријализацијом. Развој урбанизације у пљеваљском крају може се пратити на два начина: први, пораст градског становништва, и други, праћење броја становништва приградских насеља. У новије време појављује се и процес субурбанизације који представља ток пресељавања градског становништва у приградска насеља. Она настаје због погоршања услова (еколошких, стамбених, рекреационих, саобраћајних) за живот у централним деловима града. Услед тога у околини Пљеваља настају већа приградска насеља названа често "сателитска насеља", "насеља трабанти" и "насеља спаваонице".

Урбанизација је непосредна последица процеса индустријализације. Повећана је због потребе смештаја и живота досељеног становништва са села у Пљевља. Међутим, многи истраживачи указују на чињеницу да је урбанизација процес који је пратио развој овог краја кроз све периоде његовог развоја, и да је претходио процесу индустријализације. То указује на тенденцију младих да не желе повратак на сеоски начин живота јер традиција живота у граду стара је више стотина година. На карактеристике и динамику пораста становништва овог краја утиче величина и број субопштинских центара. Промена изазвана урбанизацијом има и позитивне и негативне ефекте на развој становништва овог краја, јер се процес урбанизације већином везује за Пљевља.

4.1.4. Промене у односу према жени и материнству

Досељавањем у градове и напуштањем патријархалног начина живота, сеоско становништво променило је и односе у породици, нарочито однос према жени као члану породице и материнству. У новој градској средини третман жене је брзо промењен у корист њених већих права и учешћа у решавању бројних породичних обавеза. Уместо запостављене и обесправљене жене, настаје жена активан члан породице и друштва и у

великом броју случајева носилац породичног живота. Посебне промене уочавају се у односу према жени као носиоцу материнства и наставка врсте, јер јој се посебна пажња указује у периоду трудноће и постпорођајном периоду. Истовремено мења се однос и указује већа пажња одгајању деце и њиховом васпитању од стране оба родитеља а не само жене, као што је то било у претходном периоду. То је имало за последицу стварање нове климе у односима породица, које потичу из истог или ширег сеоског домаћинства, а које су под различитим условима промениле средину. Новостворени темељи живота породице у градској средини, проузроковали су промене у схватању породице и променили погледе људи на живот и начин живота.

4.1.5. Промене стандарда становништва

Обезбеђивањем основних потреба за живот на селу из сопствених извора, обезбеђивали су се основни услови за живот породице. Стандард породице и сваког њеног члана је зависио од бројних фактора а најзначајнији су: имовинско стање породице; могућности запошљавања неког од чланова у државној или приватној служби; квалитета и величине имања; и метеоролошких и климатских услова у току године. Наведени фактори су одређивали материјалне могућности породице (родна или неродна година), квалитет живота и ниво стандарда породице. Одласком у град сеоско становништво своје материјалне услове и ниво стандарда обезбеђује из примања чланова породице ако су запослени. Највећи део њих у почетном периоду има низак стандард, што утиче на стање у породици и на начин живота. Касније, већим ангажовањем појединих чланова породице стварају се услови за бољи стандард а тиме и боље услове за живот. У пљеваљском крају према подацима из 2003. године низак стандард има 70% становништва, задовољавајући стандард око 22% и висок свега 8% становништва. Ова промена је у почетном периоду после рата имала позитиван утицај на развој становништва, али касније када је дошло до презасићености града становништвом са села, негативно се одразила на развој становништва овог краја.

4.1.6. Промене у броју становника

Бројно кретање становништва је битан елемент за одлучивање у извршавању бројних функција пљеваљског краја, а нарочито у његовом привредно-индустријском развоју. При сагледавању бројног кретања његовог становништва треба имати у виду: укупан технолошки развој, промене у привредној структури, правце и брзину процеса индустријализа-

ције, географски положај краја и региона у којем се територија краја налази и природне ресурсе. Индустријализација испољава непосредан утицај на опадање броја становника у сеоским подручјима. То се првенствено односи на прелазак становништва из пољопривредног (сеоског) у индустријско. Промене у броју становника исказане су за поједине периоде (пописне периоде), а указују на процес депопулације овог краја, који траје од 1971. године до данас. Ови подаци упозоравају на бројне негативне последице пражњења овог краја а нарочито села, а најважније су оне из оквира привредних активности.

4.1.7. Промене у старосној структури становништва

Старосна структура становништва налази своје место у свим проценама а нарочито у процени демографског потенцијала пљеваљског краја. Веома су различита размишљања и општи статус лица испод 15 и изнад 65 година старости, јер је њихова способност умањена нарочито у извршавању радних активности. Иако су села и даље демографски старија од градова, као резултат деценијских сталних миграција, процес демографског старења у урбаним срединама много је бржи. Када се упореде урбана подручја и сеоске средине, долази се до закључка да је градска популација старила двоструко брже од сеоске. Промене у старосној структури становништва огледају се у опадању његове радне и репродуктивне способности. Запошљавањем у индустријским погонима, фабрикама, радно способно становништво се више троши чиме се скраћује његова радна способност за више од 25-35% (зависно од тежине радног места, као што је на пример рударство). То је допринело да градско становништво двоструко брже стари од сеоског становништва. Имајући то у виду становништво овог краја подељено је у три групе: младо издржавано становништво старосне доби до 16 година, које се сматра радно неспособним; радно способно од 17 до 65 година које интензивно учествује у радним активностима и оно је носилац општег развоја пљеваљског краја у свим привредним областима; и старо становништво преко 65 година које се, осим у изузетним случајевима, сматра радно неспособним.

Опадање могућности репродукције је у зависности од појединачне способности, а огледа се у смањењу броја година када су људи способни за биолошки наставак врсте (за репродукцију). На основама способности репродукције становништво је подељено у три велике групе-генерације: деца до 14 година, изузев у ретким случајевима, сматра се да нису способни за репродукцију; особе 15-49 година представљају природно-биолошки најспособније становништво за репродукцију; и дедови и бабе преко 50 година што се, осим у неким случајевима, сматрају се неспособ-

ним за репродукцију. Последице по старосну структуру зависе и од природног и просторно-миграционих кретања становништва овог краја. Поред тога, становништво у граду је изложено сталном стресу, људи се мање крећу, мање се баве физичким активностима и због мање покретљивости склони су прекомерној тежини која изазива разна обољења нарочито кардиоваскуларна. Људи на селу су опуштенији, окружени су природом, удишу чистији вахдух, физички су активнији и живе квалитетнијим животом него становници Пљеваља. Процес демографског старења, као феномен непознат у преиндустријском периоду у наредном периоду показаће своју пуну снагу управо у Пљевљима.

4.1.8. Социјалне разлике и сиромаштво становништва

Највећи проблем за развој становништва пљеваљског краја у наредном периоду јесте даље продубљивање сиромаштва. Сиромаштво становништва на крају двадесетог и на почетку двадесетпрвог века постало је свакодневна чињеница а процес сиромашења, нарочито у сеоском подручју, перспектива. До оваквог закључка нису дошли само становници овог краја због све лошијег начина живота и стандарда, већ и бројни демографи и економисти истраживачи. То процесу сиромаштва и сиромашења даје додатну ноту озбиљности и значаја за развој становништва пљеваљског краја у наредном периоду. Познато је да је у развијеним крајевима (општинама) у Црној Гори и суседним државама, граница сиромаштва она када становништво почне да издваја половину зараде за прехрану. У неразвијеним крајевима у које спада и пљеваљски крај, границу сиромаштва представља нит која дели живот од смрти. Због тога се у овом крају износ потрошачке корпе уопште не разматра јер примања не омогућавају минимум њеног задовољења. То указује на велику неједнакост у производњи, расподели и коришћењу природних ресурса и производа рада у Црној Гори. Неједнакост је основни узрок сиромаштва преко 70% становништва овог краја, која ће у наредном периоду пресудно утицати на даљи развој његовог становништва. Многи економски експерти овог краја указују да је његова економско-социјална слика таква да "гора не може бити". Нажалост, богати део становништва није заинтересован за решавање сиромаштва као горућег проблема овог краја, све дотле док не буду у питању њихови интереси.

Одласком у Пљевља и запошљавањем у индустријским предузећима-фабрикама, становништво са сеоских подручја напуштајући своја имања остајало је изван период без сигурних прихода. Мала примања у индустрији многе људе су одвела у сиромаштво и стварала све веће социјалне разлике међу њима. Већина тих људи су били и јесу са нижим степеном образовања те нису могли бити запошљавани на боље плаћеним радним

местима. У таквим ситуацијама јављала се и јавља социјална искључивост. Степен социјалне искључивости указује у којој мери су појединци искључени из појединих области привредног и друштвеног живота овог краја. Веома је важно препознавање узрока и последица социјалне искључивости, јер отвара могућност да се ови проблеми решавају или бар боље разумеју, и на тим основама формулишу политике и мере.

Напуштањем сеоских домаћинстава где су били обезбеђени сигурни извори прихода, независно од њиховог износа, многи људи са села су запошљавањем у индустријским центрима прелазили у сиромашну категорију становништва. У свим разматрањима, сиромашењу је доприносила тежња и жеља да се живи у градској средини, јер се сматрало да су услови за живот тамо далеко бољи. Узроци сиромашења становништва при преласку из села у град могу бити објективне и субјективне природе. Узроци објективне природе су они на које појединац не може утицати, већ одређени нивои локалне самоуправе. Узроци субјективне природе су они на које појединац може утицати да не дође у фазу било којег облика сиромаштва. Мора се имати у виду, да сиромаштво поред тога што води прехранбеним и другим друштвеним неизвесностима, непосредно угрожава људску безбедност и сигурност. Сиромаштво је понижавајуће стање човека које га лишава достојанства. Оно је истовремено и стање ускраћености и рањивости човека као појединца и целог краја. Све већа неједнакост и дискриминација према крајевима (општинама) у Црној Гори и унутар њих, крши право сиромашних на достојанствен живот, личну безбедност и сигурност.

4.1.9. Интензивне миграције становништва

Просторно-механичко кретање становништва подразумева његово премештање из једног у други простор и назива се миграција. У периоду после Другог светског рата у пљеваљском крају је повећано просторно кретање-миграције становништва а посебно кретања сеоског становништва. Миграције су већег интензитета у процесу индустријализације овог краја, нарочито унутрашње, јер се знатно повећавају пресељења становништва из руралних подручја (села) у Пљевља и друге индустријске центре у Црној Гори и изван ње. Познато је да је сеоска средина имала већи природни прираштај од градске, па пресељењем у град ово становништво поприма градске стандарде живота па и рађање мањег броја деце. На тај начин процес општег развоја овог краја непосредно утиче на опадање природног прираштаја. Овај процес захватио је сва насеља у пљеваљском крају а у неким подстакао и процес биолшке депопулације односно опадања броја становника.

4. 1. 10. Промене у природном кретању становништва

Репродукција становништва у пљеваљском крају подразумева промене у његовим квантитативним и квалитативним карактеристикама (броју, динамици и структурама). Кретање становништва уопште па и у овом крају може да буде социјално, природно и просторно-механичко. Социјално кретање становништва обухвата промене у друштвеној и професионалној структури. Природно кретање⁸⁷ становништва представља природну обнову поколења преко наталитета, морталитета и природног прираштаја. Период кроз који се мења тип репродукције назива се демографска транзиција⁸⁸ (демографски прелаз). Основни узрок демографске транзиције уопште и у пљеваљском крају, јесте опадање морталитета до којег је дошло захваљујући побољшању услова за живот, примене достигнућа медицине и хигијене и увођења мера социјалне заштите.

Познато је да се природно кретање становништва разматра кроз сталне промене наталитета (родност), морталитета (смртност) и природног прираштаја који представља њихову разлику у одређеном крају (општини) или региону у току једне године и изражава се у промилима (%). Позитивно кретање природног прираштаја подразумева пораст а негативно опадање, односно депопулацију становништва. Наталитет зависи од бројних фактора а најзначајнији су: старосна структура становништва; демографска политика краја; религијске традиције; друштвени положај жена; стам-

⁸⁷ Према размерама замене родитељског поколења са децом, разликују се три типична режима природне репродукције. Смањена репродукција јавља се када је поколење родитеља бројније од поколења деце. Проста репродукција се карактерише релативном равнотежом између поколења родитеља и деце (два родитеља, двоје деце). Проширена репродукција јавља се када је поколење деце бројније од поколења родитеља. То је репродукција која пружа могућност повећања становништва. Јавља се у савременим условима традиционални и савремени тип репродукције. Традиционални тип репродукције одликује се брзом сменом поколења родитеља са поколењима деце. Савремени тип репродукције се карактерише ниским наталитетом и морталитетом, продуженим трајањем живота и спорим порастом становништва.

⁸⁸ Демографска транзиција пролази кроз четири фазе: прва, у којој жене рађају просечно шесторо деце и где је смртност и наталитет преко 50% и где је просечно трајање живота испод 45 година; друга, у којој жене рађају просечно четири детета, и где је смртност одојчади и укупан морталитет у брзом опадању, а наталитет је још увек висок (преко 50%); трећа, у којој жене рађају просечно троје деце, и у којој природни прираштај опада а трајање живота достиже 65 година; и четврта, у којој је јасно изражена тенденција опадања природног прираштаја и који се приближава нули а жене просечно рађају двоје и мање деце и просечно трајање живота је далеко веће од 65 година.

бене прилике; и животни стандард становништва. У послератном периоду, у пљеваљском крају, дошло је до опадања наталитета, пораста морталитета и опадања природног прираштаја становништва, што је значајно утицало на развој становништва.

4.2. Узроци, последице и мере за смањење процеса дерурализације

Бројни су узроци пражњења становништва у сеоским насељима. Најзначајнији су: (1) демографско одумирање сеоских насеља, (2) индустријализација, (3) дуже трајање обнове после Другог светског рата, (4) неравномерна и неправилна подела коришћења природних богатстава између локалне самоуправе и државе, (5) сложеност економског стања у Црној Гори, (6) непостојање јасног приступа демографским кретањима у пљеваљском крају и Црној Гори, (7) неповољан геостратешки положај у ширем простору, (8) убрзана и непланска урбанизација, и (9) изражене економске миграције првенствено сеоског становништва.

Бројне су демографске последице процеса дерурализације становништва у пљеваљском крају, а најзначајније су: (1) измењени услови за живот, (2) измењени услови становања и изградње станова, (3) дуже трајање процеса урбанизације и дерурализације, (4) незадовољавање критеријума просте репродукције становништва, (5) константно опадање квоте обрађених пољопривредних површина у сеоском подручју, и (6) опадање броја домаћинстава и броја чланова домаћинстава.

Пражњење села у пљеваљском крају и даље се наставља, иако су села остала само са старачким домаћинствима. У новије време тај процес је видљив и у приградским насељима, без обзира што су она повећала број становника али већином механичким приливом становништва из планинских села. Да би се спречило даље опадање броја становника у селима, неопходно је предузети низ мера, а најзначајније су:

(1) Наћи адекватне мере демографске политике у којој ће значајно место заузети демографска ревитализација сеоских насеља. Она мора обухватити мере којима ће се повећати природни прираштај и смањити или успорити даље миграције сеоског становништва. Таква демографска политика мора дати суштински допринос остајању младих на властитим сеоским имањима.

(2) Новим конзистентним мерама економске политике подићи животни стандард на ниво достојан човека и створити базу за боље услове за живот целог краја а нарочито у сеоским домаћинствима.

(3) Формирати субопштинске центре Градац, Шула, Вруља и Косаница како би се обезбедило да сва насеља не буду на већој удаљености од 10 km од субопштинског или општинског центра.

(4) Факторе који су угрожавали обнављање и територијални размештај становништва, неопходно је усмерити у позитивном правцу, сагласно природним условима, ресурсима и створеним материјалним добрима.

(5) Смањити преливање капитала и радне снаге из пољопривреде у непољопривредне делатности, чиме отворити пут враћања капитала у рурално подручје и задржавање становништва у њему.

(6) Ревитализацијом села повећати број чланова домаћинства, чиме спречити да већина сеоских насеља буду старачка домаћинства без могућности обраде поседа, а чији су наследници отишли из села.

(7) Плански растеретити Пљевља, као регионални и гравитациони центар, повећане концентрације становништва и домаћинстава и на тај начин дати стални подстрек уравнотеженијем развоју и територијалном размештају становништва и у сеоским насељима.

(8) Системским и другим мерама створити материјалне, културне и друге услове за склапање бракова и живот породице као основне друштвене ћелије на селу.

5. ФУНКЦИЈЕ НАСЕЉА И ПЕРСПЕКТИВЕ ЊИХОВОГ РАЗВОЈА

Промене у структури привреде пљеваљског краја, имале су за последицу опадање примарног и пораст секундарног и терцијарног сектора делатности. Процес деаграризације највише је одмакао код сеоских насеља чија се територија граничи са катастарском општином Пљевља, а то су: Радосавац, Комине, Калушићи, Жидовићи, Дурутовићи и Потрлица. Сличну тенденцију у свом развоју бележе и насеља: Готовуша, Вруља, Градац, Отиловићи и Боровица. Учешће активног пољопривредног становништва у укупном активном становништву, у овим насељима је испод 20,00% (1991), а удео запосленог у укупном активном становништву је већи од 65,00%. Ови подаци указују на постојање социо–урбаних садржаја у тим насељима.

Функцијске промене у неким насељима пљеваљског краја изражене су у повећању пољопривредне, индустријске, саобраћајне и услужне функције. Просторно–функцијска структура мреже насеља има типичан поларизацијски карактер са основним полом развоја Пљевљима, која имају највећи функционални капацитет, и коме гравитира цела територија овог краја. Поједина насеља су после Другог светског рата развила одређене привредне функције, али су оне биле недовољне да успоставе рационалну прераспodelу економских активности становништва. Функ-

ција насеља показала се недовољном да задржи млађе становништво у њима, учврсти и ојача везе са суседним мањим, неразвијеним насељима. Пре свега мисли се на села Радосавац, Оцак (дрвнопрерађивачки капацитети), Шула, Градац (експлоатација олова и цинка), Вруљу, Косаницу (пољопривредна производња) и Боровицу (експлоатација угља).

Интензивнија фаза развоја функција у неким насељима наступила је после 1971. године, до када су само Пљевља имала статус индустријског насеља. Градац, Шула и Боровица, као рударска насеља, имала су индустријско–аграрни статус. После 1985. године индустријску функцију добио је Радосавац, захваљујући погонима дрвне индустрије. Индустријско–услужну функцију имају насеља: Оцак, Косаница и Калушићи. Аграрно–индустријску функцију имају насеља: Комине, Жидовићи, Отиловићи, Вруља, Бољанићи и Потрлица. Сва остала насеља су припадала аграрном типу. Близу 35% периферних сеоских насеља, у планинском подручју, током последње две деценије 20. века изгубила су функцију сточарских и ратарских села, због смањеног броја и старости становника. То су најмања и најудаљенија села од Пљеваља као центра. Највеће учешће секундарног сектора имала су насеља Радосавац, Градац, Боровица, Шула и Калушићи, са израженом тенденцијом приближавања индустријском типу. У периоду после 1991. године, ова насеља нису добила никакве нове функције нити су ојачала старе, па је њихов развој у многим елементима неизвесан. Ревитализацију са демографског аспекта, после 1971. године доживела су Пљевља, Радосавац, Комине и Жидовићи. Највеће демографске промене догодиле су се код Пљеваља, али су се у њима одвијале најмање промене у осталим функцијама, иако су и даље задржала одлике индустријског насеља са нешто повећаним учешћем терцијарног и кварталног сектора у односу на 1971. годину.

Значајан фактор у будућем развоју сеоских насеља представља пољопривреда, то јест сточарство. Бројна су старачка и напуштена домаћинства у селима планинског подручја. Она остају необрађена или делимично обрађена, па нису у функцији развоја овог краја. Због тога би села Планско, Клакорина, Ковачевићи, Селишта, Потковач, Металка, Поблаће, Шула, Бољанићи, Глисница, Доња и Горња Брвеница, Жидовићи, Трновице, Шљиванско, Бобово, Какмужи, Крушево, Забрђе, Црљенице, Отиловићи, Горње Село, Потпеће, Оцак, Глибаћи, Косаница, Премћани, Вашково, Вруља, Маоче, Матаруге, Козица и Дурутовићи, могла развити интензивну сточарску производњу на бази мини фарми (30–50 товљеника), јер за то постоје сви природни услови. То би позитивно утицало на унапређење пољопривредне производње пљеваљског краја, трансформацију села и задржавање знатног броја младих људи. Међутим, за такав развој потребно је планирати знатна финансијска средства са којима оп-

штина Пљевља данас не располаже, па је перспектива развоја сточарства у селима неповољна.

Велику улогу у трансформацији села планинског подручја могло би имати шумарство као основа за развој дрвне индустрије. Интензивнији развој и њено лоцирање у насељима Потковач, Тврдаковићи, Шула, Мељак, Какмужи, Драгаши, Глибаћи, Бобово, Косаница, Ђурђевића Тара, Премћани, Маоче, Борова, Потпеће, Вруља, Рабитље, Отиловићи, Козица, Метаљка и Планско, допринео би отварању нових радних места, развоју и унапређењу структуре насеља, задржавању дела младог становништва на селу и побољшању укупног положаја ових насеља у пљеваљском крају. Структура и квалитет шумских површина у околини ових насеља дају основу за развој дрвне индустрије и трансформацију сеоских насеља.

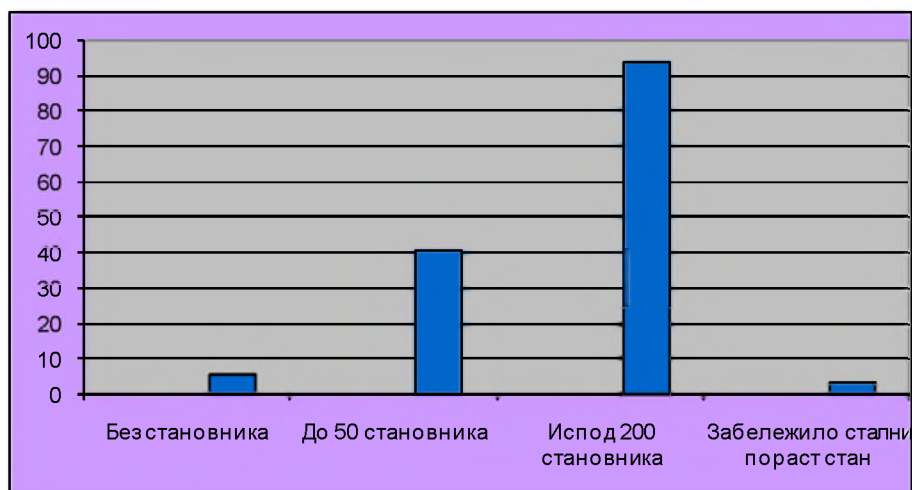
Насеља у подножју Љубишње (Честин, Патине, Шула, Мељак, Бобово), Лисца (Какмужи, Драгаши, Бобово, Глибаћи), Црног Врха (Пушањски До, Варине, Кошаре, Чаван) и Ковача (Миронићи, Зарловићи, Ковачи), имају све предиспозиције за развој туризма, посебно зимског туризма. Ангажовање младих у туристичкој привреди задржало би их да остану у месту рођења, довело би до њиховог преображаја и добијања туристичке функције. То би довело до изградње нових туристичких и објеката за становање, што би значајно изменило физиономију ових насеља.

Развојем пољопривредне, дрвнопрерађивачке и туристичке функције у насељима планинског подручја, издвојила би се села Шула, Планско, Потковач, Косаница, Маоче, Вруља, Крушево, Отиловићи, Бољаниће и Ђурђевића Тара, као центар заједнице више села. Она би обележила привредни и демографски развој и довела до промена у њиховом изгледу и повећању привредне функције чиме би растеретила Пљевља као главни гравитациони центар.

Даље реструктурирање активног становништва из примарних у секундарне и терцијарне делатности односи се на насеља која су до 1991. године, па и до данас, развила индустријско-аграрне функције. Приградска насеља: Радосавац, Потрлица, Калушићи, Комине и Боровица. Насеља са повољном саобраћајном функцијом су: Градац, Шула, Оцак, Готовуша, Вруља и Крушево. Насеља са доминантном индустријском функцијом су: Пљевља, Градац и Радосавац. Мања, чисто аграрна насеља, неће у наредном периоду бележити значајније промене.

Демографске промене у пљеваљском крају одликује смањење укупног броја становника у 96,20% насеља, што указује на податак да су 152 насеља депопулациона (1991. године). Од 1961. до 2011. године позитивне демографске промене (пораст бројности) забележило је само 5 насеља (3,16%): Радосавац, Комине, Жидовићи, Забрђе и Мрзовићи. Депопула-

ција великог броја сеоских насеља узрокована је: (1) континуираним опадањем стопе природног прираштаја, (2) иселјавањем радно и репродуктивно способног становништва из сеоских насеља у Пљевља и околне, удаљене градске центре (Београд, Подгорица, Ужице, Херцег Нови, Пријепоље, Фоча, Прибој), (3) неповољан економски развој сеоских средина, и (4) одвијање процеса демографске транзиције. На простору пљеваљског краја 1961. године до 200 становника имало је 88 насеља (55,70%), да би 1991. године таквих насеља било 129 (81,65%).

Извор: Теренска истраживања аутора

Графикон 17: Становништво у насељима 2011. године

Према подацима из 2003. године 4 насеља или 2,53%, нису имала становника, до 50 становника било је 54 насеља или 34,18%, а испод 200 становника било је 145 насеља или 91,77%. У 2011. години стање је промењено, па је било 9 насеља без становника или 5,70%, до 50 становника била су 64 насеља или 40,51%, а испод 200 становника било је 148 насеља или 93,67%. Већина ових насеља има периферан положај у простору пљеваљског краја, и изразито су аграрног карактера, што је имало за последицу њихову демографску стагнацију. Слична је ситуација и са осталим сеоским насељима, чији је број драстично смањен у проучаваном периоду. Изграђени индустријски капацитети у осталим насељима (Градац, Радосавац, Шула, Отиловићи, Вруља и Комине), показали су се недовољним да задрже или успоре миграцију младих у Пљевља и друге градове Србије и Црне Горе. Демографске и функцијске промене у насељима пљеваљског краја, праћене су и променама изгледа и развоја.

Услед интензивног демографског и функцијског развоја, код гравитационог центра Пљевља, присутно је територијално ширење и унутрашња подела на градске четврти.

Највеће промене у изгледу насеља, после Другог светског рата, доживела су Пљевља. Подигнуто је више индустријских предузећа већином на територији града, изграђено више стамбених објеката у центру и појединим деловима града и обновљена и осавременењена водоводна и канализациона мрежа. Подигнуто је више објеката за школске, културне и друге терцијарне и кварталне делатности што је у основи задовољило потребе становништва. У граду су подигнута три парка, испред Дома културе (центар града), Милет башта у Моћевцу и на Стражици са спомеником палим борцима за ослобођење Пљеваља. Изграђен је модеран хотел "Пљевља" и мотел "Водице" и отворено више угоститељских објеката (ресторани, кафане, бифеи) и уређена модерна градска пијаца. Изграђена је нова болница и аутобуска станица, што је побољшало здравствену и саобраћајно-транспортну функцију града. Изграђене су нове и поправљене постојеће градске улице. Све ово је допринело бржем развоју града и стварању оптималних услова за живот у њему.

Интензивне миграције на релацији село–град, условиле су промене у изгледу града, посебно у његовим периферним деловима. Спонтана и непланска изградња стамбених објеката после 1960. године на Гукама, Балибеговом Брду, Жабљаку и падинама Стражице, а после 1975. године на просторима Девета, Крш, Долови, Купусиште и Крстата Касарна, битно је изменила изглед периферије града и његове правце урбаног ширења. То је проузроковало стварање трговинских и услужних објеката што је повећало трговачку и услужну функцију периферије у односу на центар града. Изградњом путних праваца (Пљевља–Жабљак, Пљевља–Пријеполје, Пљевља–Чајниче и Пљевља–Градац), остварена је боља повезаност Пљеваља са бројним периферним и сеоским насељима чиме је повећана унутрашња саобраћајна функција. То је у великој мери одредило стамбену изградњу и изградњу производних и услужних капацитета. Велики значај у промени изгледа града имају и приградска насеља Радосавац, Комине, Калушићи, Потрлица и Жидовићи, у којим правцима ће се град ширити. Такве тенденције намећу потребу израде, поред генералног урбанистичког плана, детаљне урбанистичке планове сеоских насеља непосредној околини града према чијим просторима ће се град ширити.

Имајући у виду повољан географски положај и функције које имају Пљевља (економску, саобраћајну, демографску, индустријску, социјалну и социолошку), потребно је: уредити обале Њехотине, Брезнице и Везичнице; уредити зелене површине у граду, посебно простор Голубиње и Стражице; изместити индустријску зону на Радосавац и простор између Шева-

ра и села Жидовићи; изградити нове капацитете за развој транзитног туризма; и боље искористити културно–историјско наслеђе и лепоте града у сврху укупног развоја пљеваљског краја. Све то би позитивно утицало на промене у изгледу града и његове непосредне околине.

У сеоским насељима присутна је концентрација стамбених и привредних објеката у простору речних долина и важнијих комуникацијских праваца. Померање и изградња нових насеља посебно су изражени према путевима у околини Пљеваља, о чему сведоче насеља Радосавац, Комине и Жидовићи. Привредни развој пљеваљског краја проузроковао је велике социо-географске промене у сеоским насељима. У последње две деценије 20. века интензивирана је трансформација сеоских насеља у брдско-планинском подручју, где је процес биолошке депопулације и постепеног гашења села далеко одмакао. На другој страни уочљив је убрзани развој села лоцираних уз новоизграђене саобраћајнице и градско насеље (Радосавац, Жидовићи, Потрлица, Комине, Калушићи). Најзначајније социо-географске промене у насељима изражене су кроз промене у типу насеља, типу и изградњи кућа и домаћинстава, стандарду становништва, опремљености домаћинстава, снабдевености намирницама за исхрану, структури земљишног фонда, броју школске деце и другом.

У периоду после Другог светског рата до 1975. године сва насеља пљеваљског краја су електрифицирана. Петролејска лампа као основно средство за осветљење постала је прошлост. То је омогућило да домаћинства имају радио и телевизијски програм и остваре телефонске везе са светом. У сеоским домовима све више је савремених уређаја за домаћинство (замрзивачи, машине за веш, млинови, гатери и слично). Нестале су куће са старом турско-источњачком архитектуром (од дрвета), са два улаза, одвојеном собом и кућом за ложење ватре на огњишту, а замениле су их куће савремене архитектуре од чврстог материјала (камен, цигла, цреп). Испред куће су нестале старе зидане пекаре, јер се смањио број чланова породице и потребе се задовољавају печењем хлеба у шпоретима на струју или ложењем дрвета, а у приградским селима и ложењем угља. Куће имају нови савременији распоред, уведена водоводна мрежу, купатила и друге уграђене уређаје за потребе савременог домаћинства и газдовања. Некадашње магазе су замењене савременим подрумима у којима се чува храна и друге потрештине за домаћинство. Нестали су трапови, веће штале, солдрме, диванхане и остали објекти старе градње у домаћинствима.

У кућама нестала су огњишта, а лежајеви (палаче) за спавање замењени су креветима, каучима или отоманима. Дрвени клинови за вешање одеће и обуће замењени су ормарима и ципеларницама, а синија и старо земљано посуђе замењено је столовима и савременим гарнитурама и по-

суђем за обедовање. Нестало је пољских клозета и бројних помоћних објеката у домаћинству, тараба, прислона, котара и награнака. Затворено је много воденица, јер се купује самлевено пшенично уместо јечменог брашна. Пре Другог светског рата у сеоским домаћинствима живело се од житарица, претежно јечма, хељде и зоби а од поврћа кромпира. Приходима од сточарства надокнађиван је недостатак осталих, у мањем броју, кућних потреба. После осамдесетих година 20. века мало које сеоско домаћинство сеје житарице, а само за властите потребе сеје се мало кромпира и пасуља.

Стандард домаћинства до шездесетих година 20. века заснивао се искључиво на приходима од земљорадње и сточарства. Знатан број домаћинства је имао сопствене шуме па су приходи допуњавани продајом дрвета. После 1950. године вршено је разграничење па су шуме одузете, а приходи од њих су нестали, да би после 1992. године део површина под шумом враћен власницима. После 1960. године стандард становништва је порастао, јер су приходи убирани и даље од земљорадње и донекле сточарства, примањем пензија и приходима из радног односа. На крају 20. и на почетку 21. века у 80% села пљеваљског краја живе претежно старачка домаћинства, која немају снаге нити потребе за већим пољским радовима и држањем стоке више од једне до две краве и до пет оваца. Велики број кућа у зимском периоду се затвара, јер старији одлазе код својих потомака у Пљевља и друге градове.

Социо-географске промене у селима планинског подручја, видљиве су и по опремљености кућа савременим намештајем, уређењем простора око куће цветњацима, малим баштама и малим воћњацима. У гробљима нема старих камених надгробних споменика, јер су их заменили савремени мермерни споменици и породичне гробнице. До сваке сеоске куће изграђени су земљани или калдрмисани путни прилази, што је омогућило бољу повезаност са главним путним правцима и са Пљевљима. То је омогућило бољу комуникацију међу домаћинствима и брже обављање пољопривредних и других радова за потребе домаћинства. Испред кућа може се видети више аутомобила и трактора. У великом броју села или групама села отворене су основне школе, погони за основну прераду дрвета и истурене амбуланте у мањем броју села (Градац, Бољанићи, Матаруге, Косаница, Готовуша, Оцак, Крупице и Вруља). Велики број села има продавнице мешовите робе.

Развој привреде у Пљевљима и приградским насељима изазвао је латану и неприметно изумирање и нестајање близу 80% сеоских насеља у планинском подручју. Настале промене неповољно су утицале на даљи развој ових села. Од 1985. године у великој већини села нема изградње нових кућа, имања се све мање обрађују, пашњаци су већ зарасли у шу-

ме, а део ливада и њива постепено се пошумљава. То доводи до смањења земљишног фонда у корист шумских површина. Све то наводи на закључак, да се понавља некадашња слика из 15. и 16. века када су, према историјским изворима, ови крајеви били готово обрасли шумама. Планинска села остају и даље разбијеног типа изузев приградских. На другој страни сеоска насеља у непосредној околини Пљеваља (Потрлица, Калушићи, Комине, Радосавац, Жидовићи, Црљенице, Отиловићи, Дурутовићи и Видре), и долини Тихотине (Градац, Горња Брвеница, Рабитље и Вруља), постају збијеног типа са великим бројем нових кућа изграђених од чврстог материјала и са све већим бројем становника. У насељима Градац, Радосавац, Комине и Потрлица уређују се улице и поставља улично осветљење. Куће у овим насељима граде се без других пратећих и помоћних објеката и не разликују се по унутрашњој структури и опремљености савременим уређајима и средствима за живот од кућа у Пљевљима. У овим насељима отварају се трговачке радње различите робе, занатске радње и мањи производни погони (прерада дрвета и млека). На тај начин ова насеља попримају занатске, трговачке и производно-индустријске функције чиме се формирају локални привредни центри. И поред електрификације села, изграђених савремених путних праваца, подизања општег стандарда становништва и других новостворених повољнијих услова за живот, и даље се мало задржавају млађе породице и млади на селу. Мали број ученика у сеоским школама и мали број нових војника за служење војног рока у току једне године, овај процес најбоље одсликавају.

Привредни развој довео је, на једној страни, до побољшања општих услова за живот, посебно у сеоским срединама и општег развоја краја, а на другој страни, успорио је даљи развој сеоског планинског подручја и одлазак младих у Пљевља и друге градске центре Црне Горе и Србије. Да би се задржали, па и вратили млади на село, потребно је у наредном периоду предузети више радикалних мера: унапредити пољопривреду, посебно сточарство на бази мини фарми у планинским сеоским срединама; отворити мини индустријске погоне, посебно прераде дрвета, израде одевних предмета од вуне и производњу млека и млечних прерађевина; изградити локалне привредне центре; унапредити здравствену заштиту посебно сеоског домаћинства; обновити и подизати домове културе у сеоским срединама; изграђивати нове саобраћајнице и осавременјавати локалну путну мрежу; и стварати боље опште услове за живот. Неразвијена, удаљена и изолована сеоска насеља са високим учешћем пољопривредног становништва и одмаклим процесом старења имају најнеповољнију основу за будући развој.

Развој насеља пљеваљског краја, условљен је, пре свега, демографским факторима, што не подразумева само квантитативна обележја (бројност), већ и квалитативна обележја у међусобном прожимању са другим чиниоцима, као што су: саобраћајно-географски положај простора; природни ресурси; постојећи привредни капацитети; и економска база. То нека насеља чини напреднијим (Радосавац, Комине, Калушићи, Жидовићи) у односу на друга више удаљена од гравитационог центра. Будући развој малих насеља доведен је у питање малим бројем становника у њима, неповољном старосном структуром, саобраћајном изолованости и начином привређивања. Биолошка депопулација има за последицу све неповољнију старосну структуру становништва у сеоским насељима, па су аспекти њиховог будућег развоја одређени поменути демографским обележјима и процесима.

Опадање броја становника забележено је у свим катастарским општинама изузев Пљеваља и неколико приградских насеља. То је условило смањење густине насељености на руралном подручју и повећање густине насељености у Пљевљима и малом броју приградских насеља (Радосавац, Комине, Жидовићи). Источни део овог краја гушће је насељен са 26 – 50 ст. /km², а западни део ређе насељен до 25 ст. /km² (1991. године). Учешћем активног становништва у примарном сектору, насеља овог краја су убрајана у урбанизована, аграрна и мешовита. Коефицијент урбанизације стално се повећавао и износио је: у 1931. години 16,00; у 1953. години 18,00; у 1971. години 31,30; у 1981. години 38,99, у 1991. години 52,10, у 2003. години 50,22 и у 2011. години 42,16. То указује на процес сталне градње и урбанизације.

Сеоска насеља су доста запуштена иако постоје реалне могућности за њихову ревитализацију. Пљевља, некадашња чаршија оријенталног типа, су променила изглед. У административном погледу пљеваљски крај има 21 месну заједницу, од тога на градском 4 и 17 на сеоском подручју. Поред Пљеваља као централног, постоје локални центри у којима постоји само нуклеус једне или две функције (школа, амбуланта, месна канцеларија, откупна станица). Локалним центрима гравитирају примарна сеоска насеља и засеоци од појединачних кућа.

У циљу бржег развоја насеља у пљеваљском крају, потребно је планирати и реализовати следеће мере:

(1) Развој градског, приградских и већих сеоских насеља усмеравати у духу Генералног урбанистичког плана Црне Горе, привредног и друштвеног програма развоја. То захтева обезбеђивање значајне финансијске подршке у наредном десетогодишњем периоду.

(2) Израдити програм развоја субопштинских центара у насељима Градац, Шула, Вруља и Косаница. У овим насељима развијати више функција, чиме растеретити Пљевља као гравитациони центар овог краја и ширег окружења.

(3) Израдити програм развоја централних насеља у месним заједницама, са више функција. На тај начин растеретити Пљевља, једног броја привредних, па и друштвених функција.

(4) Подручје пљеваљског краја поделити на 7 гравитационих зона, ради бољег међусобног функционисања. То су: (1) зона Пљевља, са 8 месних заједница и 43 насеља, (2) зона Вруља, са 2 месне заједнице и 14 насеља, (3) зона Косаница, са 2 месне заједнице и 16 насеља, (4) зона Бобово, са 2 месне заједнице и 4 насеља, (5) зона Градац, са 3 месне заједнице и 9 насеља, (6) зона Ковачевићи, са 1 месном заједницом и 25 насеља, и (7) зона Бољанићи, са 3 месне заједнице и 30 насеља.

(5) Урадити програм ревитализације сеоских насеља, како би се становништво задржало у њима и прекинуо процес просторне и економске емиграције.

(6) У наредном десетогодишњем периоду побољшати и изградити основне инфраструктурне објекте у приградским насељима, чиме растеретити Пљевља као главни гравитациони центар.

(7) Развој Пљеваља, посебно периферних делова, заштитити од дивље градње и ускладити га са урбанистичким планом градског подручја. Градњу објеката за становање и потребе привредног и друштвеног сектора, треба ускладити са савременим урбанистичким и грађевинским решењима код нас и у свету.

(8) У плановима развоја насеља, при изградњи нових објеката, неопходно је обезбедити адекватну заштиту културно-историјског наслеђа и амбијентално вредних простора, и

(9) Развој насеља, посебно градског, мора узимати у обзир законске и друге прописе од интереса за одбрану земље и овог краја. Мере заштите становништва и материјалних добара морају имати приоритет у њиховој планској реализацији.

Наведене мере развоја насеља у пљеваљском крају, довеле би до рационалнијег функционисања мреже насеља, бржег и стабилнијег развоја руралног подручја. На овај начин створио би се бржи укупан економски развој и стабилност, и подстакао демографски развој овог краја.

VI

ПРИРОДНИ РЕСУРСИ, ФАКТОР РЕВИТАЛИЗАЦИЈЕ СТАНОВНИШТВА

Да би се ревитализовало становништво, неопходно је створити услове на основи природних ресурса, за његов опстанак првенствено у сеоском подручју пљеваљског краја. То подразумева ревитализацију, привредних делатности и планско коришћење природних ресурса. На тај начин створили би се бољи услови за живот становништва на овој територији.

Пљеваљски крај располаже значајним природним ресурсима који представљају основу за његов интензивнији привредни и друштвени развој. Од природних ресурса најзначајнији су: рудно богатство; квалитет и квантитет земљишта; шумски комплекси; водне снаге; и природни елементи који омогућавају развој туризма. Налазе се на свим деловима територије овог краја, са различитим интензитетом испољавања.

Пљеваљски крај је богат рудама и минералним сировинама. По богатству и количини руда, овај крај спада у најбогатије у Црној Гори. На овој територији налазе се значајна лежишта и појављивања мрко-лигнитног угља, метала и неметала. У околини Пљеваља и сливу реке Тихотине налази се неколико басена са угљем (површине 9,8 км²): Пљеваљски (130 милиона тона), Љуће–Шумани (око 30 милиона тона), Маоче (око 90 милиона тона), Матаруге (око 7 милиона тона), Отиловићи (око 3 милиона тона), Бакрењаче (око 3 милиона тона) и Глисница (око 4 милиона тона). Укупне резерве се процењују на око 267 милиона тона. Пљеваљски басен располаже са 65% укупних резерви у Црној Гори, на локалитетима: Потрлица, Рабитље, Калушићи, Радосавац, Комини и Грево (126, 47-51). Подаци указују да су Турци површински експлоатисали мање количине угља. Рудник угља отворила је Аустроугарска 1908. године, а годишња производња је била 2.000 тона. У Пљевљима је 1935. године изграђена прва термоелектрана снаге 100 kW, а производња угља достигла је 5.000 тона. Термоелектрана је радила до 1950. године, када је изграђена на Дагањама нова. У току Другог светског рата угаљ је коришћен, углавном као огревни материјал. Године 1952. произведено је 16.200 тона угља. Највећи потрошач угља била је термоелектрана "Волођа" снаге 2,5 MW, а радила је од 1950. до 1965. године. Производња угља стално је расла, па је: 1966. произведено 385.000 тона, 1974. око 500.000 тона, 1981. око милион тона, 1994. око 1,9 милиона тона, 2003. око 2 милиона тона и 2011. године 2,8 милиона тона угља.

Производња угља на почетку друге деценије 21. века, одвија се на два локалитета Потрлица и Боровица. На локалитету "Потрлица" производи се комадни, коцка и ситнији угаљ за потребе локалног становништва и тржишта у Црној Гори, Србији и другим суседним земљама. На локалитету "Боровица" производи се угаљ за потребе термоелектране "Пљевља" (1982. год.). Производњом угља бави се предузеће "Рудник угља-Пљевља", као један од најзначајнијих носилаца укупног развоја пљеваљског краја. У њему је било запослено: 1987. године 2.066 лица, 2001. године 1.800 лица и 2011. године 1.356 лица. Запосленост у 2001. години, у односу на претходни период, опала је за 4,50%, а највећи пад запослености забележен је код запослених са високом стручном спремом за 25,25%, док највећи пораст су имали запослени са средњом стручном спремом за 1,82%. Запосленост у 2011. години, у односу на 2001. годину, опала је за 32,74%, а пад запослености бележиле су све квалификационе групе. Истраживања налазишта угља и даље се врше на локалитетима Бушње, Брсница и Отиловићи. Од утврђених резерви експлоатише се само нешто више од 5%, а истражена површина је свега 25 км² (2%), просечне дубине испод 100 м. Површински део на експлоатационим коповима представља квалитетан лапорац, на основу чега је 1976. године изграђена и пуштена у рад цементара, која је због загађивања пљеваљског краја и нерентабилности у пословању затворена 1986. године. У току десетогодишњег рада цементара је произвела и тржишту испоручила 1,8 милиона тона цемента (126, 51-53).

Пљеваљски крај располаже значајним резервама металних минералних сировина, међу којима су: олово и цинк, бакар, гвожђе, манган, антимон, жива, уран, торијум и калијум. Олово и цинк се експлоатишу у простору планине Љубушње у руднику "Шупља стијена" на реверима: Рибник, Ђурђево Воде и Паљевине. Резерве су процењене на близу 1,3 милиона тона. Руда олова и цинка (сфалерит, галенит) садржи још и пирит, халкопирит, кубанит, валерит, станин, сидерит, магнетит и хематит. Током истраживања вршених 1977/78. године установљено је да се у ширем простору "Шупље стијене" и брда Паљевине налази андезита, а у брду Паљевине налази се око 20 милиона тона оловно-цинкане руде. Укупне резерве руде олова и цинка процењене су на око 30 милиона тона. При садашњој експлоатацији (200.000 тона годишње) садржај метала у руди износи 2,5% – 2,8%. У 1986. години рудник "Шупља стијена" запошљавао је 550, 2001. године 168 а 2011. године 112 радника. У сва три периода највећи број запослених чинили су квалификовани радници 1986. 45,70%, 2001. 47,20% а 2011. године 48,34%. Поред "Шупље стијене" резерве олова и цинка су откривене и на локалитетима: Крња Јела, Орлујак, Среденик, Селиште и Рајковићи (126, 51-58).

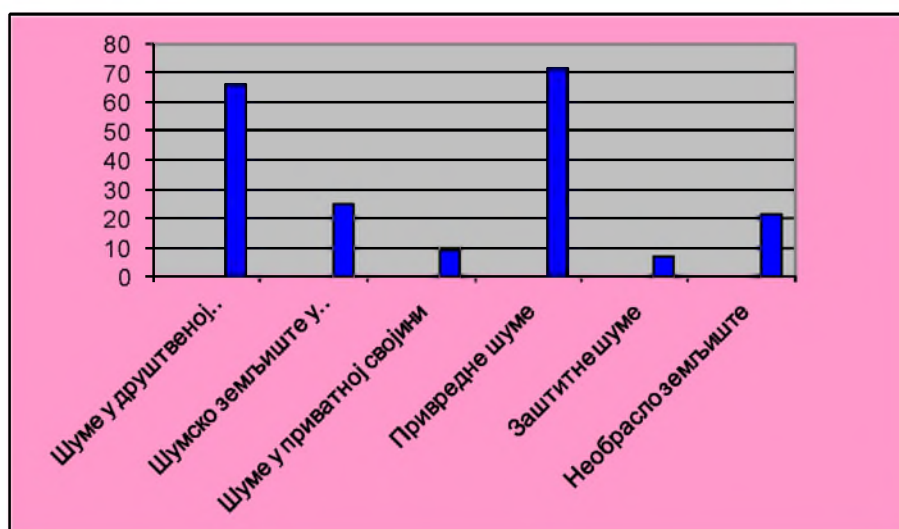
Руда бакра је откривена на локалитетима: Варине (више од 24 милиона тона), Косаница, Козица, Жидовићи, Кукањ, Колопот, Обарде, Перотин, Хоћевина и Коврен. Појаве гвожђа и мангана нађене су на локалитетима: Колопот, Обарде, Перотин и Коврен. Садржај урана, торијума и калијума откривен је на подручју Брвенице, где се проценат урана креће до 6,38% и калијума до 5,2%. Антимон се појављује заједно са баритом и живом на више локалитета на планини Ковач, села Ђули, Потковач, Плакали, Арслановина и Гута. Појаве живе нађене су на локалитетима: Баре, Ђули, Гута, Присоје, Арслановина и Плакали. Врши се експлоатација само руде олова и цинка, док остале руде нису у експлоатацији због недостатка финансијских средстава и нерентабилности производње (126, 51-53).

Неметали представљају значајне потенцијалне сировине за развој пљеваљског краја. Постоје огромне количине цементних лапораца (око 120 милиона тона), техничко-грађевинског камена (око 10 милиона m^3), квалитетних глина за цигларску и керамичку производњу (око 15 милиона m^3), барита (око 110 милиона тона) и туфова и гипса. Цементни лапорци као сировина за производњу цемента налази се у свим прекривкама угља у свим басенима, па се може рећи да су резерве ове сировине практично неисцрпне. Најзначајнија лежишта су: Потрлица, (око 95 милиона тона), Калушићи, Рабитље, Грево и Радосавац (126,53-58). Опекарске глине јављају се на локалитетима: Маљевац, Маоче, Чеперје, Комине, Стражица и Ђулија гука.

Рудно-минерални ресурси пљеваљског краја обухватају око половину рудно-минералних сировина у Црној Гори. Заступљеност руда овог краја у односу на њену осталу територију износи: руде барита 100%; угља 90%; лапорца преко 50%; олова и цинка 46% и украсног камена око 45%. Учесће индустријске производње пљеваљског краја у индустријској производњи Републике Црне Горе у 2001. години износило је: електричне енергије 36,2%; угља 95,3%; оловно-цинкане руде 47,6%; концентрата олова 54,3%; концентрата цинка 52,3%; цигле пуне и шупље 100%; неоплемењене плоче иверице 100%; оплемењене плоче иверице 100%; бродског пода 49,1%; врата и прозора 38,9%; и кућа и барака 31,7%. Запосленост у пљеваљском крају у 2001. години износила је 19,8% у односу на 24,7% у Републици Црној Гори.

Шуме захватају велики простор у сливу реке Ђехотине, квалитетне су, па је индустријска прерада дрвета изузетно економична. Мањи део шума гравитира реци Тари и реци Лим. Остали део налази се у северним и северозападним деловима овог краја. Великој распрострањености шума погодују повољни услови за гајење, а посебно клима, типови земљишта и надморска висина. Због тога су се развила типично шумска земљишта. Шуме и шумска земљишта, заузимају 44% од укупне површине

пљеваљског краја. Шуме и шумска земљишта имају велики значај за развој становништва овог краја. У укупном шумском фонду, друштвени сектор учествовао је до 1991. године са 87,40%, а 12,60% отпада на шуме у приватној својини. Исте године, према власништву површине шума и шумског земљишта износили су: (1) у друштвеној својини 66,46%, (2) шумска земљишта у друштвеној својини 24,71% и (3) шуме у приватној својини 8,83%. На шуме и шумска земљишта у друштвеној својини у пљеваљском крају, отпадало је 91,17%. Такође, од укупног фонда, на шуме отпада 75,29%, а 24,71% на шумска земљишта (178). У пљеваљском крају високе шуме захватају површину 47,73%, ниске шуме 45,23% и шикаре 7,04% укупне површине. Највредније и најекономичније су високе шуме. Један од најзначајнијих задатака за унапређење шума, је повећање површина под високим шумама. Површина високих шума према врстама дрвета износи: (1) четинари 30,95%, (2) лишћари 42,56%, и (3) мешовите шуме 26,49%.

Извор: Теренска истраживања аутора

Графикон 18: Стање шума у односу на својину и врсту 2011. године

Од укупног фонда шума, на почетку друге деценије 21. века (2011) привредне шуме заузимају 53.040 ha (71,93%), заштитне шуме 5.039 ha (6,83%) и голо земљиште 15.655 ha (21,24%). Од укупне површине голог земљишта погодно је за пошумљавање 14.872 ha (95,00%), а остало је неплодно земљиште. Заштитне шуме се налазе у кањону доњег тока Тихо-

тине. Запремина шума овог краја износи 11.394.824 m³, од чега у државним шумама 11.181.667 m³ (98,13%) а само 213.157 m³ у приватним шумама. У укупној запремини преовлађују четинари са 74,70% и лишћари са 25,30%. У току године остварује се запремински прираст од 289.444 m³, од чега четинара 220.419 m³ (76,15%). У пљеваљском крају, углавном у близини насеља, има 1.390 ha (1,89%) деградираних шума високог узгоја са просечном дрвном масом од 148 m³/ha. Учешће ниско приносних шума у укупној површини економских шума износи 12,00%. У делу ниско приносних шума (храст китњак) планирана је реконструкција (178, теренска истраживања).

За шуме на простору пљеваљског краја израђени су програми за временско и просторно коришћење дрвних маса, а они се односе на 13 газдинских јединица: Тара-Косаница; Бобовске шуме; Краљева гора; Љубишња; Петинске шуме I; Петинске шуме II; Володер; Буковица; Ковач; Југоштица; Козичка река; Маочница; и Везичница. Шуме у пљеваљском крају, имају изузетан значај као природни ресурс. Оне представљају сталан извор неопходних сировина за енергетику, грађевинарство, а посебно за индустрију прераде дрвета. Поред ове изричито привредне функције, шуме су значајне и због посредних користи које су понекад и важније од претходних, а то су: заштитна функција, функција регулатора климе и режима отицања вода, заштите здравља становништва и друге.

Водне снаге су значајан ресурс пљеваљског краја. Хидрографска мрежа је релативно добро развијена и погодна за подизање мини хидроелектрана. Река Тихотина и гранична река Тара су најпогодније за изградњу већих хидроелектрана. Притоке Тихотине, Козичка река, Југоштица, Володер, Буна, Маочница, Везичница и Скопотница су погодне за изградњу мини хидроелектрана. Боље искоришћени хидропотенцијал дао би нови подстрек развоју електропривреде овог краја и укупног његовог развоја. Река Тара је природна реткост и велико природно богатство које треба сачувати и у наредном периоду. Водни потенцијали овог краја обогаћени су квалитетном изворском водом, која доприноси квалитетнијем водоснабдевању сеоског и градског подручја овог краја.

Ревитализација становништва пљеваљског краја мора се заснивати на планском коришћењу постојећих природних ресурса. Због тога резерве откривених потенцијала руда, металних и неметалних сировина су велике и представљају значајан потенцијал у даљем развоју становништва и укупног развоја пљеваљског краја. У том правцу неопходно је у наредном периоду предузети следеће:

(1) Створити техничке и материјалне услове за експлоатацију свих басена угља у наредном периоду, на основу чега створити услове запошља-

вања становништва. У наредном периоду изградити и пустити у рад II блок термоелектране "Пљевља" снаге 210 MW, чиме ће се повећати производња електричне енергије за 100% на бази угља.

(2) Створити све услове за поновно отварање фабрике цемента јер за то постоји квалитетна сировинска база. Усвојити програм осавремењавања технолошког поступка у производњи цемента и цигле, чиме повећати степен искоришћености постојећих и нових капацитета.

(3) Размотрити рентабилност и економичност поновне експлоатације барита из лежишта на планини Ковач, на свим локалитетима.

(4) Повећати производњу електричне енергије и њене испоруке тржишту, како би привреда пљеваљског краја стварала боље услове за развој. Извршити реструктурирање и рационализацију производње у складу са захтевима тржишта.

(5) Урадити конзистентне програме развоја дрвне индустрије са високим нивоом прераде. Тиме би се избегло, да овај крај буде извор сировина, а да прераду и финализацију обавља неко други.

(6) Пружити кадровску и финансијску подршку свим земљорадничким задругама, а посебно онима које се баве пољопривредном производњом и прометом. Подржати оне задруге које своје програме пољопривредне производње заснивају на сопственим и ресурсима овог краја (властито земљиште и властито стадо). Ради развоја интензивне сточарске производње, побољшати здравствену заштиту стоке и вештачко оплођивање. На тај начин спречити даљу деаграризацију и задржати сеоско становништво на властитим поседима.

(7) Израдити програм пошумљавања необраслог земљишта (голети) и простора исечених шума, како би се за дужи временски период обновио шумски фонд и обезбедиле сировине за дрвну индустрију. Извршити реконструкцију и унапређење деградираних и ниско приносних шума у циљу проширења шумских површина. Израдити, на научним основама, дугорочан план заштите шума од утицаја аерозагађења и загађења вода.

(8) Израдити пројекат развоја сеоског туризма на простору планине Љубишње, у селима Бобово, Косаница, Ограђеница и Слатина. Природни услови постоје, а уложена средства била би враћена у кратком временском периоду. Понуду пословног и сеоског туризма треба агресивније представити домаћој и светској јавности. У овој области постоје велике могућности запошљавања сеоског становништва, и на тај начин створити услове ревитализације села. Подручје Вруље развијати као засебан туристички центар. Овај крај представља нетакнуту природу, без аеро, хидролошких и педолошких загађења.

(9) Искористити богате демографске резерве, путем веће искоришћености радног контингента, посебно међу женском популацијом. Демо-

графске резерве радне снаге треба посебно искористити у Пљеваљима. Урадити програм запошљавања пристигле млађе радне снаге и ускладити га са програмима привредног развоја. Социјалну заштиту, посебно незапослених и издржаваних лица подићи на далеко већи ниво. Путем социјалних програма обезбедити егзистенцијални минимум свим категоријама становништва;

Наведене мере коришћења природних ресурса у пљеваљском крају, довеле би до рационалније експлоатације, бржег и стабилнијег развоја руралног подручја, дакле допринос бржем укупном економском развоју и стабилности и подстакле демографски развој овог краја.

VII

ЖИВОТНА СРЕДИНА, ФАКТОР ОПСТАНКА СТАНОВНИШТВА

Интензиван развој индустрије и рударства у пљеваљском крају, у другој половини 20. века, изазвао је повећано загађивање животне средине које највише угрожава становништво. Расположиви подаци указују да су сви елементи животне средине вода, ваздух, земљиште и околина деградирани, а последица су непланског и недовољно контролисаног индустријског и урбаног развоја. Загађивачи су отпадне материје у гасовитом, течном и чврстом стању, а које утичу на квалитет појединих компоненти животне средине. Највећи загађивачи су: Рудник угља "Пљевља"; термоелектрана "Пљевља"; депонија шљаке и пепела термоелектране "Пљевља" на Маљевцу; индустријска, занатска и комунална предузећа; депоније; одлагалишта отпадних материја; и котларнице. Загађеношћу највише је угрожено градско насеље (Пљевља).

1. ЗАГАЂЕНОСТ ЖИВОТНЕ СРЕДИНЕ

Стање животне средине у пљеваљском крају је неповољно. Експлоатацијом угља изазване су структурне промене: заузете велике површине земљишта; деградиран екосистем; релативно висок степен загађења средине (ваздуха, воде, тла, живог света); пресељење знатног дела становништва; и промене у мрежи насеља (179, 335-344). Расположиви подаци о стању животне средине, овог краја, говоре да су вода, ваздух, земљиште и околина деградирани, што је последица слабо планираног и недовољно контролисаног индустријског и урбаног развоја. Међу загађењима евидентиране су отпадне материје у гасовитом, течном и чврстом облику, које утичу на квалитет појединих компоненти животне средине. Највећи загађивачи су: Рудник угља "Пљевља"; ТЕ "Пљевља"; градска канализација; депоније, одлагалишта и котларнице; и друга индустријска, занатска и комунална предузећа (126, 163-172).

Загађење животне средине изражено је концентрацијом сумпордиоксида, дима и таложних честица. У периоду 1974-1981. године концентрација сумпордиоксида у зимским месецима била је 6,5 пута већа од дозвољене. У истом периоду киселост ваздуха и падавина повећана је 4,2 пу-

та, од дозвољене границе. Такође, концентрација сулфата у земљишту била је повећана 3,2 пута. Према мерењима загађености, по истим елементима, у 1999. години стање је скоро непромењено. У периоду 2003-2011. године концентрација сумпордиоксида нарочито у зимском периоду била је 4,2 пута већа од дозвољене. У овом периоду киселост ваздуха и падавина била је повећана 3,1 пут, од дозвољене границе. Концентрација сулфата у земљишту била је повећана 2,5 од дозвољене границе. У периоду концентрација таложних материја – честица била је три пута већа од дозвољене. Концентрација дима већа је 2,7 пута, а чађи четири пута је већа од дозвољене границе (52 и 179).

Загађеност врши велики утицај на биљни и животињски свет. Повећана загађеност ваздуха, воде и земљишта оштећује вегетацију и токсично делује на животиње. Због тога је смањен квалитет и количина приноса у пољопривреди. Загађеност посебно оштећује шуме. Процесом пропадања шума у пљеваљском крају захваћено је 51% стабала, четинара 59%, а лишћара 33%. Сушењем је највише захваћена популација јела 73%, смрче 68,6% и букве око 20%. Услед константног загађивања доњег тока Њехотине количина рибе је смањена за 20% (пастрмка 10% и липљан 7%). Број дивљачи драстично је смањен. Посебно су угрожене племените врсте дивљачи за око 50%. Смањен је број птица, јер су им станишта веома угрожена (126, 126).

Према подацима из 1999. године, у Црној Гори је забележена загађеност животне средине 20%, а у пљеваљском крају 76%. У 2011. години загађеност животне средине у Републици износила је 27%, а у пљеваљском крају 68%. О последицама загађености сведоче и следећи подаци: у 1980. години забележена су 4 случаја канцерогеног обољења плућа (1 мушкарац и 3 жене), у 1990. години 8 случајева (7 мушкараца и 1 жена), у 1998. години 27 случајева овог обољења (20 мушкараца и 7 жена). Забележен је велики број превремених порођаја, а смањен је и укупан број порођаја (у 1981. години 657 новорођених, а у 2001. години 415 новорођених). Свака друга трудница одржава трудноћу, а свака пета жена има канцер материце. Пљеваљски крај је по броју забележених случајева психозе, посебно депресије, на другом месту у Црној Гори. О последицама загађености животне средине брине свега 26 лекара различитих специјалности, што је веома мало. Према подацима из 2011. године број болничких постеља је 93, број постеља по лекару износио је 3,58 а број постеља на 1000 становника 2,5. Наведени подаци указују да здравствена заштита становништва пљеваљског краја, у односу на угрожену животну средину, није на задовољавајућем нивоу (126, 4-57 и 136-138).

Загађеност атмосфере (ваздуха) је драстично порасла. Извори загађења ваздуха су термоелектрана "Пљевља", рудник угља "Пљевља", ко-

тларнице, мањи индустријски објекти, комуналне депоније и сметљишта, градска канализација, градски саобраћај и други. Загађењу ваздуха знатно доприносе микроклиматски услови у Пљеваљској котлини где су изражене густе магле од октобра до марта месеца. Мерења квалитета ваздуха, за период 1977-1993. године, показују да је концентрација сумпордиоксида била у просеку у граничној вредности загађености. Испитивања лебдећих честица дају другачији слику. У 83,3% испитаних узорак концентрација лебдећих честица прелази граничне вредности загађености. Због тога квалитет ваздуха се сврстава у 3. класу. Концентрација лебдећих честица прелази дозвољене вредности и до 4,5 пута, због чега се пљеваљски крај, а посебно Пљевља, могу сврстати у изразито загађена подручја. Познато је да термоелектрана "Пљевља" дневно троши 444 тоне угља на сат и да избацује 532 kg пепела. Међутим, ако не раде филтери избацује 56 тона пепела.

О загађености ваздуха акутно упозоравају подаци из студије др Коловића "Утицај загађеног ваздуха на здравље човека у Пљевљима". У њој се каже: "термоелектрана "Пљевља" сагоревањем угља дневно у атмосферу избаци 58 тона сумпордиоксида, 37 тона прашине и 85 милиона кубика дима. Истовремено термоелектрана "Пљевља" у угљу сагори и 3100 kg урана и 3.500 kg торијума који је око 100 пута токсичнији од урана". Најзагађенији слој ваздуха је 50-70 m изнад земље. Загађеност таложним честицама или аероседиментом износила је 1.150-4.260 mg/m на дан, што је 3-12 пута изнад дозвољених вредности. Процењено је, да је аероседиментом угрожено подручје града и околних насеља на простору дугом 9 и широком 6,5 km. Радом термоелектране највише су угрожена домаћинства села Збљево, Комине, Забрђе, Калушићи и Љућа, али под утицајем ветра нису поштеђена ни удаљенија села⁸⁹. Ови подаци упозоравају на велику загађеност ваздуха изнад пљеваљског краја, што за последицу има угрожавање здравља становништва.

Вредновањем квалитета ваздуха на основу измерених вредности, концентрација SO₂ су мање од граничне вредности загађености (ГВЗд), ваздух се може сврстати у II класу квалитета, а чак у 96,6% случајева израчунате годишње средње вредности су мање и од строге граничне вредности загађења (СГВЗд), односно припадају I класи квалитета ваздуха. Статистички добијене вредности C₉₅ која је у свим случајевима мања од ГВЗд, односно припада II класи квалитета ваздуха, а у 95% случајева задовољава и норму СГВЗд, односно припада I класи квалитета ваздуха незагађених подручја. Испитивања лебдећих честица дају праву слику, па 83,3% измерених узорака значајно прелази ГВЗд, а чак 77% вредности прелази ГВЗд, односно

⁸⁹ Види опширније: Историја Пљеваља, стр. 28-30

прелази у III класу квалитета ваздуха. Концентрације таложних честица за период 1984-1992. година, биле су средње годишње концентрације у 9,2% случајева изнад ГВЗд, али су средње месечне концентрације у 50% случајева изнад ГВЗд и чак у 17% случајева и изнад ГВЗд (и до 4,5 пута), односно да се по овом параметру пљеваљски крај може сврстати у изразито загађена подручја. Оцена квалитета ваздуха пљеваљског краја, на основу садржаја лебдећих честица и специфичних загађивача, указује да је атмосфера изнад овог краја пуна штетних материја по здравље људи. Оне значајно угрожавају квалитет живота посебно у граду и сврставају га у угрожено подручје (52 и 179).

Загађеност воде у пљеваљском крају је врло актуелна, јер се отпадне воде директно испуштају у реке без већег пречишћавања. Највеће промене су у реци Техотини и њеној притоци Везичници. У Техотину, Брезницу и Везичницу испусти се око 100.000 m³ комуналних вода, 10-15 милиона m³ отпадних вода из индустријских објеката и рудника угља "Пљевља" и око 11 милиона m³ отпадних вода из термоелектране "Пљевља". Техотина је главни сакупљач отпадних вода из градске канализације, рудника, бивше цементаре и кланице. На загађење воде Техотине и њених притока 50% годишње дотиче из рудника угља "Пљевља", 25% из термоелектране "Пљевља", 20% из градске канализације, а из свих осталих загађивача дотиче 5% отпадних вода. У Везичницу се директно уливају отпадне воде из термоелектране "Пљевља" и КИД "Велимир Јакић". Због незадовољавајућег квалитета воде изворишта Змајевац, Врела и Мандовац, која снабдевају пљеваљски водовод, пречишћавају се. Проблем замућивања воде на осталим врелима која се користе у водоснабдевању, решава се искључивањем изворишта из експлоатације за време трајања ове појаве (126, 113-116).

Воде изворишта које се користе за водоснабдевање Пљеваља, Градца и Шула, су воде које се јављају у крашкој издани, повремено се замућују и бактериолошки су неисправне. У неким изданима присутна су и друга загађења антропогеног порекла. Због незадовољавајућег квалитета воде изворишта Змајевац, Врела и Мандовац, која се користе у пљеваљском водоводу, стално се пречишћавају. Проблем замућења на осталим врелима, решава се њиховим искључивањем из експлоатације за време трајања замућења.

Анализа квалитета падавине, мерених у периоду 1986-1996. године, показује да су киселе падавине (киселе кише) са рН вредношћу испод 5,5 mol/l измерене последњи пут 1986. године и то као максимална вредност, док се остале крећу од неутралних до благоалкалних. Природне падавине, у овом крају, имају рН вредност око 5,8 а електропроводљивост између 7 и 10 S/cm, са укупном минерализацијом од око 15 mg/l. После-

дица оваквих падавина је благо алкалисање околног земљишта, односно промена његове рН вредности.

Земљиште у пљеваљском крају, услед рударске и индустријске активности, претрпело је промене путем девастације, измене рељефних облика и загађеношћу педолошког покривача. Девастација земљишта изражена је посебно у Пљеваљској котлини. Највеће девастације земљишта настале су услед експлоатације угља у површинским коповима и заузимањем квалитетног земљишта изградњом индустријских објеката. На тај начин трајно је изгубљено за пољопривреду 210 ha земљишта (термоелектрана "Пљевља" 31 ha, Фабрика цемента 17 ha, КИД "Велимир Јакић" 20 ha, предузеће "Грађевинар" 7 ha и акумулација Отиловићи 135 ha). Привремено је искључено из примарне производње (у пољопривреди) још око 700 ha земљишта. Откривањем угљенокопа и депоновањем јаловине стварани су нови мањи рељефни облици (удубљења и узвишења), што негативно утиче на микро климатске услове пљеваљског краја, водене токове и квалитет вода. Изражена је повећана киселост земљишта и промене других хемијских особина. Оне нису алармантне, јер вредности реакције нису достигле високе вредности. Због тога, намеће се стална потреба праћења и систематског проучавања земљишта у континуитету (126, 118-149).

Уништавање педолошког покривача изазвало је промене у природној вегетацији и стварању флоре са сиромашним биљним врстама (шибље и шикаре). Промене у педолошком саставу земљишта, у највећој мери, последица су загађења од напред наведених извора. Истраживања су показала да су у последњих 30 година значајно промењене неке хемијске особине земљишта. Реакција земљишта, односно "рН" има много веће вредности. Земљишта која су више удаљена од Пљевља имају повећано закисељавање под утицајем киселих киша које настају повећањем концентрације гасова у ваздуху. Испитивања су вршена на 28 профила из разних делова пљеваљског краја и у 67,3% реакција земљишта (рН) имала је веће вредности од дозвољених. Присутна је и загађеност земљишта тешким металима и другим опасним и штетним материјама близу два пута више од дозвољеног, нарочито у Пљевљима и њиховој непосредној околини. Настале промене у хемијским особинама земљишта нису алармантне, јер вредности реакције и други параметри нису достигли високе вредности. На загађеност земљишта, у мањој мери, утиче и употреба пестицида и минералног ђубрива. У последњој деценији 20. века у пљеваљском крају, на земљишту друштвеног сектора, годишње је просечно употребљено око 50 тона минералног ђубрива, а на земљишту индивидуалног сектора око 150 тона. Употреба ових материја у последњој деценији доста је контролисана, па је утицај ових материја на загађеност земљишта могућ само у комбинацији са осталим елементима (126, 125-127).

Негативан утицај загађења на биљни свет изражен је у пљеваљском крају. Губитком великих површина пољопривредног земљишта, смањена је пољопривредна производња, посебно биљна производња. Подаци указују, да је процесом пропадања шума захваћено 51% шума, од чега четинара 59% и лишћара 33%. Сушењем стабала највише је захваћена популација јела 73%, смрча 68,6% и букви 20%. Код животињског света највеће промене су настале, због загађења вода у доњем току Њехотине, код популације риба (смањење веће од 20%), код птица (смањење за 15%) и дивљачи (смањење за 18%). Радиоактивност је у границама нормалног садржаја у земљиној кори (126,114-126).

Термички фактори су од посебног значаја, за овај простор, јер термичка стратификација атмосфере проузрокује појаве као што су: језеро хладног ваздуха и радијационе магле. Највећи број дана са маглом забележен је у хладном делу године, када су повећане концентрације SO_2 и дима. Поремећаји у режиму подземних вода евидентни су у геопростору експлоатације угља, где услед пресецања водоносних хоризоната долази до пражњења издани у отворену рудничку јаму. Тако је јако крашко врело Тврдаш променило место и начин истицања. Од површинских токова на подручју пљеваљског краја у хидролошком режиму дошло је до одређених промена само у реци Њехотини и њеној притоци Везичници.

Све то наводи на закључак да је животна средина у пљеваљском крају веома угрожена. То захтева предузимање хитних мера како би животна средина била, бар према општим стандардима, заштићена од даљег загађења и деградације. То, такође, захтевају и животи становника овог краја који заслужују да буду заштићени.

2. МЕРЕ ЗА СМАЊЕЊЕ И ОТКЛАЊАЊЕ ПОСЛЕДИЦА ЗАГАЂЕНОСТИ ЖИВОТНЕ СРЕДИНЕ

Мере које се предузимају и које треба предузимати у наредном периоду, на побољшању и заштити животне средине у пљеваљском крају, своде се на елиминацију извора неповољних утицаја или на санирање тих утицаја. Квалитет ваздуха, хране, воде, квалитет отпадних вода и ниво дозвољеног радиоактивног загађења ваздуха, воде, хране и земљишта, одређени су нормама општег карактера и важе за Црну Гору па и за пљеваљски крај.

План за заштиту вода треба да утврди: (1) мере за спречавање или ограничавање уношења у воде опасних и штетних материја, (2) мере за спречавање и одлагање отпадних и других материја које могу да утичу на погоршање квалитета воде, (3) мере за пречишћавање загађених вода,

и (4) начин спровођења интервентних мера у одређеним случајевима загађења. План заштите вода мора обухватити реке Тару и Техотину и њихове веће притоке. Категоризација вода, површинских и подземних, извршена је на: (1) воде за пиће (класе А₁, А₂ и А₃), (2) воде за рибарство и узгој шкољки (класе С, Ш и Ц), и (3) воде за купање и техничке воде (класа I и II). Техотина у горњем току намењена је за снабдевање водом насеља из акумулације Отиловићи, а усвајају се граничне вредности квалитета воде према класи А₁ и С. Техотина у доњем току намењена је за риболов и купање, квалитет воде је класе А₂ и Ц. Река Тара првенствено је намењена за риболов и купање, али није искључена и потреба захватања воде за водоснабдевање, а квалитет воде је класе А₁. У том смислу било би оправдано да се доњи токови Брезнице и Везичнице сврстају у категорије воде класе А₂, Ц и II (126, 163-174).

За ваздух је неопходно установити граничне вредности загађености (ГВЗд), при дуготрајним вредностима емисије (ГВЗд) и граничним вредностима емисије за краткотрајне вредности емисије (ГВЗк). У подручјима намењеним за туристичко-рекреативне сврхе, бањска или климатска лечилишта, која су сврстана у заштићена подручја (НП "Дурмитор" и РП "Љубишња") прописати строге граничне вредности загађености (СГВЗд) које су знатно строже од ГВЗ. Ограничити нормама посебно: лебдеће честице; олово и неорганска једињења; олово као саставни део лебдећих честица; кадмијум и неорганска једињења кадмијума као саставни део лебдећих честица; хлор; хлороводоник; угљенмоноксид; сумпордиоксид; азотни оксиди и оксиданси. За остале загађујуће материје, од којих има преко 200 органских гасова, више од 50 врста прашкастих супстанци и око 15 канцерогених материја, не прописивати ГВЗ ваздуха већ ограничити или забранити њихове емисије, сразмерно степену угрожавања околине (178).

Капацитет земљишта може се вредновати по два основа: у квалитативном смислу преко дозвољених количина загађујућих материја у земљишту; и у смислу дефинисања начина коришћења простора за одређене намене. Потребно је утврдити максималне дозвољене количине за три групе материја: (1) хемијске елементе, (2) средства за заштиту биља, и (3) токсичне и канцерогене материје. Неопходно је испитати садржај наведених штетних и опасних материја у земљишту код: већих насеља (градско); индустријских подручја и насеља; депонија отпада; прометних саобраћајница; и пепелишта и одлагалишта јаловине. По потреби испитати садржај и нарушених хемијских, физичких и биолошких својстава земљишта.

Последице утицаја загађености животне средине на биљни и животињски свет индиректно се могу процењивати кроз праћење здравствене

исправности животних намирница за људску исхрану или као сточна храна. Испитивањем здравствене исправности намирница треба обухватити ону храну која се локално производи јер само она може кумулативно показати присуство токсиканата у животној средини. Посебну пажњу треба посветити параметрима загађења који карактеришу идентификоване загађиваче околине, укључујући и параметре који указују на последице примене препарата у пољопривреди и агротехници. Имајући у виду индустрију и рударство, обавезно је да програм праћења здравствене исправности животних намирница, обухвата и испитивање степена радиоактивног загађења.

Користећи податке о стању животне средине на простору пљеваљског краја, потребно је утврдити мере чија би примена резултирала смањењем или потпуним отклањањем неповољних утицаја антропогених и техногених фактора на поједине компоненте животне средине. Предложене мере односе се на основне компоненте животне средине, воду, ваздух и земљиште. Неповољни утицаји на остале компоненте животне средине, као што су: вегетација, животињски свет, клима, становништво и друге, преносе се на њих преко воде, ваздуха и земљишта. Смањивањем загађења површинских вода и побољшањем њиховог квалитета, стварају се бољи услови за обнову и развој ихтио фауне и биљне аквакултуре; и обезбеђује се вода одговарајућег квалитета за наводњавање. Такође, позитивно се утиче на разнородност и принос пољопривредних култура; омогућава се захватање и коришћење воде за појење стоке; омогућава се, по потреби, снабдевање водом становништва; и коришћење водних токова за купање и рекреацију.

Смањење или елиминисање неповољних утицаја на животну средину у пљеваљском крају, спроводити уз примену мера техничког и правно-регулативног карактера. Техничке мере обухватају: (1) изградњу грађевинских објеката и постројења, (2) инсталисање уређаја и опреме за регистрацију загађења, (3) извођење рударских, хидротехничких, и агротехничких радова, (4) довођење у исправно стање постојећих објеката, постројења, уређаја и опреме, и (5) прописно одржавање и управљање тим постројењима и уређајима. Правно-регулативним мерама дефинисати начин понашања у посматраном простору, у односу на поједине компоненте и животну средину у целини. За неповољне утицаје на животну средину у облику загађења, деструкције или деградације, дорадити постојеће и предвидети нове мере заштите.

Међу специфичне мере заштите животне средине спадају, прво мере којима би се санирало лоше стање животне средине. Друго су мере које треба спроводити у току даље експлоатације индустријских капацитета, рудника и комуналних система. Побољшање водне компоненте животне

средине су мере санационог типа. Радови везани за компоненту земљишта (обнова рељефа, рекултивација) спадају у мере дугорочног типа реализације. Побољшање квалитета ваздуха спада у мере санационог и дугорочног типа. Међу специфичним мерама издвајају се, по значају и висини трошкова, радови на реализацији система топлификације Пљеваља и приградских насеља и изградња градског канализационог система. Код водне компоненте животне средине, неопходни су радови на сређивању стања у водоводном систему града Пљеваља и приградских насеља.

Успостављање зона санитарне заштите не сме се ограничавати само на водовод Пљеваља, већ обухватити сва изворишта воде за пиће коришћена у водоводима јавног карактера. Загађивање ваздуха, земљишта, вегетације и воде, емисијама од сагоревања угља преко димњака термоелектране "Пљевља", захтева даља истраживања. Спровести их ради утврђивања начина њиховог распрострањања и последица загађивања животне средине и примене ефикасних мера у термоелектрани. Чврсте лебдеће честице у емисијама термоелектране одстрањују се данас уграђеним електро филтерима, а утицај штетних гасова изградњом високог димњака. Ефекти ових решења нису егзактно проверени.

Неопходно је у наредном петогодишњем периоду измештање фабрике цигле из урбаног дела Пљеваља и изградња нове фабрике на локалитету Маљевац (глиниште). Тиме би се допринело побољшању квалитета ваздуха и ослободило заузето градско земљиште. Најобимнији радови, у наредном периоду, су обнова рељефа и рекултивација тла на: површинским коповима рудника угља "Пљевља" и одлагалишту отквивке Јагњило; површинском копу и депонији отквивке рудника олова и цинка "Шупља стијена"; депонији флотацијске јаловине у Градцу; депонији пепела термоелектране на Маљевцу; и отвореним каменоломима.

Динамика спровођења санационих и мера заштите животне средине првенствено ће зависити од обезбеђивања материјалне основе за њихову реализацију. Уместо плана са дефинисаним активностима, мере заштите животне средине могуће је поделити у четири групе. У прву групу биле би уврштене техничке мере заштите животне средине санационог карактера, којима се потпуно или делимично отклањају неповољни утицаји на животну средину. У ову групу били би уврштени сви радови на побољшању стања водних ресурса у руднику угља "Пљевља", термоелектрани "Пљевља", КИД "Велимир Јакић" и градској канализацији. Радови већег обима односили би се на градски канализациони и водоводни систем Пљеваља. Изградњом колектора градске канализације и санацијом водоводне мреже смањили би се губици воде у систему. Реактивирање рудника олова и цинка "Шупља стијена" и флотацијског постројења у прву

групу приоритета улази и уградња рецикулационог система хидрауличног транспорта флотацијске јаловине.

У другу групу биле би уврштене мере из категорије санационих мера. У односу на мере из прве групе, дозвољавају краће временско одлагање реализације. У ову групу били би уврштени радови на изградњи постројења за пречишћавање отпадних вода и постројења за третман чврстог комуналног и индустријског отпада, или изградња централне санитарне депоније. У ову групу треба уврстити и комплетирање постројења за пречишћавање воде на Великој Плијеши.

У трећу групу могу се уврстити радови средњих и дугорочних мера, које нису у категорији санационих а доприносе побољшању квалитета животне средине. У ову групу били би уврштени радови на постројењима за одсумпоравање димних гасова у термоелектрани, радови на водоводном и канализационом систему Пљеваља (реконструкција и доградња водоводне мреже). У овој групи су и радови на канализационом систему са тежиштем на покривању канализацијом целог градског подручја. Највећа инвестициона улагања у овој групи била би у II фази развоја система топлификације града и приградских насеља. Изградња фабрике за производњу опеке већег капацитета спадала би у ову групу.

Посебну, четврту, групу чиниле би техничке и регулативне мере континуираног карактера, које обухватају више или све приоритетне фазе. У ову групу би спадали радови на: уређењу терена и рекултивацији земљишта; затим активности везане за погон и одржавање постојећих и нових објеката, постројења и уређаја који су намењени заштити животне средине; одржавање прописаног режима заштите изворишта воде за пиће. У ову групу спадају и мере везане за коришћење НП "Дурмитор" и других заштићених простора; превентивне мере у области газдовања шумама; и мере на спречавању одлагања смећа, шљаке, пепела и отпадних материја (минерална уља) (178).

Концепт развоја пљеваљског краја зависи од стања животне средине, због чега је у наредном периоду неопходно реализовати следеће мере:

(1) На основу Закона о животној средини Црне Горе, неопходно је успоставити катастар загађивача животне средине који би обухватио и пљеваљски крај. Интегрални катастар загађивача треба да садржи: попис концентрисаних и расутих загађивача са подацима о технолошком процесу; податке о производњи, начину уклањања нуспроизвода, отпада и секундарних материја; податке, квантитативне и квалитативне, о загађујућим супстанцама; јединствену базу података за све три основне компоненте животне средине (воду, ваздух, земљиште); и релевантне податке потребне за израду система индикатора животне средине (126, 172-174).

(2) Сакупити податке о квалитету појединих сегмената животне средине спровођењем организованог мониторинга свих сегмената животне средине. Треба спроводити стални мониторинг квалитета ваздуха, земљишта, подземних, површинских и изворских вода, пољопривредних производа, комуналне буке, радиоактивности, биодиверзитета и шумског фонда;

(3) На основу Закона о животној средини Црне Горе, неопходно је успоставити и водити информациони систем животне средине. Информациони систем треба да садржи: одабране и систематизоване податке сакупљене мониторингом; евиденцију података о стању животне средине; податке регистра заштићених природних добара; податке катастра загађивања; научно-техничке податке; литературу, документацију, фактографске, методолошке и друге информације везане за животну средину (126, 173).

(4) Формирати наменске фондове за заштиту животне средине. Могу бити буџетски државни фондови, ванбуџетски фондови, и фондови привредних и непривредних организација и институција. Фондови су намењени за заштиту и унапређење животне средине путем набавке опреме и извођења радова.

(5) Предузети све мере на смањењу загађености воде, ваздуха и земљишта у пљеваљском крају, обавезујући све привредне и непривредне субјекте да на том задатку учине максималне напоре.

Релативно висок ниво капиталних улагања у рударство и енергетику пљеваљског краја и њихова концентрација на релативно малом простору, доводи до нежељених последица. То су пре свега: једнострана структура привредног развоја; неравномеран развој територије; и тенденција концентрације активности, становништва и инвестиционе изградње на релативно малом простору. Пљеваљски крај, према географском положају и природном окружењу, уз примену мера заштите, могао би бити средина са најмањим загађењем.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

При проучавању развоја становништва, мора се имати у виду специфичан положај пљеваљског краја, на саставу простора Црне Горе, Србије и Босне и Херцеговине. Простор овог краја захвата микро регије Подгору, Матаруге и Кричак, а у целини припада простору Рашке регије. На основу обављеног истраживања могу се изнети следећи закључци:

(1) Територија пљеваљског краја мењала је своју регионално–географску припадност, зависно од периода његовог развоја. Најстарији извори (пре нове ере) о животу на овом простору датирају још из другог миленијума, из раног бронзаног доба. Подаци из далеке прошлости показују, да је овај простор био пренасељен и да је био изражен недостатком обрадиве земље. Пре нове ере овај простор су насељавали Илири (племе Пируста), вешти рудари и храбри ратници. О њиховом присуству сведоче бројна гробља (тумули). Од 33. године пре нове ере, овај геопростор, насељавају Римљани. О присуству Римљана у овом крају сведоче бројни римски путеви, утврђења и споменици као што је некропола у селу Комини. Крајем 6. века ове крајеве насељавају Срби, у које се асимилирају староседеоци, и остају све до данашњег времена. О насељавању Срба, у овом крају, сведоче бројни споменици, гробља, остаци цркава, и богата дубровачка архивска грађа. То говори о развијеној култури и православној вери.

У другој половини 15. века Турска је заузела овај крај, којим је владао српски великаш Стефан Вукчић Косача. Може се рећи да је то најтежи период развоја пљеваљског краја у његовој дугој историји. То је период заостајања у развоју, израбљивања православног становништва и насилног узимања поседа српском становништву од стране турских властодржаца. То је период великог израбљивања, развлашћености народа и насилне исламизације српског становништва. После балканских ратова, пљеваљски крај је припао Црној Гори (1913. године), мада то српско становништво није радо прихватило. Од почетка Првог светског рата (1915), овај крај је под аустроугарском владавином до 1918. године. Од 1918. до 1941. године налази се у саставу Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, с тим што се од 1922. до 1929. године налази у саставу Ужичке области. Од 1929. до 1941. године налази се у саставу Зетске банови-

не. Стање у пљеваљском крају, после турске владавине и после балканских ратова било је веома тешко, са слабом саобраћајном мрежом и великом неразвијеношћу и заосталошћу. После Другог светског рата, овај простор је у саставу Црне Горе. Сваки историјски период развоја имао је своје особености, али је најтежи био период турске владавине, што је непосредно утицало и на развој становништва.

(2) Пљеваљски крај се налази у планинском појасу крајњег северног дела Црне Горе. Простирући се правцем северозапад–југоисток, захвата површину 1346 km², што чини 10% од укупног простора Републике. Територија краја припада сливовима: Техотине 994,6 km², Таре 318,8 km² и Лима преко реке Побраћнице 33,6 km². Пљеваљски крај се граничи: са северозапада и запада са простором Републике Српске у дужини од 76 km; са севера и североистока са простором Републике Србије у дужини од 50 km; са југоистока и истока са простором општина Мојковац 4 km и Бијело Поље 32 km; и са југозапада са простором општине Жабљак и реком Таром у дужини од 46 km. Укупна дужина границе износи 208 km. На тој територији, од предисторије до почетка 21. века, насељавало се и живело становништво различите етничке и верске припадности.

(3) Преко територије пљеваљског краја пролазили су важни трговачки путеви, који су повезивали Приморје и средишњи део Црне Горе са Србијом и Македонијом, као и Косово и Метохију са Босном и Херцеговином. Овакве предиспозиције биле су важан фактор развоја становништва и укупног развоја овог краја. Саобраћајно је повезан преко Ђурђевића Таре са Жабљаком, Шавником, Никшићем, Мојковцем и Подгорицом. Преко Вруље излази на Јадранску магистралу, преко Пријепоља у Србију и саобраћајницом регионалног значаја са Чајничем и Рудом у Републици Српској. Простор овог краја, долином Техотине има нешто израженију природну тенденцију спуштања ка Пријепољу и Републици Српској, него према осталим суседним територијама. Географски положај пљеваљског краја, у целини гледано, је периферан у односу на територију Црне Горе и Рашке регије. Заобилазе га важне међународне и унутрашње саобраћајнице и туристички правци. Географски положај усложњава удаљеност долина реке Дрине, Лима и Мораче којима пролазе најквалитетнији комуникацијски правци. Ипак, преко ове територије повезани су Полимље и Старовлашки крај са Потарјем и средишњим делом Црне Горе. Због тога, овакав географски положај непосредно утиче на повећање миграције становништва и његов општи и регионални развој.

(4) Природно кретање становништва пљеваљског краја доживљавало је сталне промене. У периоду 1948–2011. године, наталитет је опао за 381,23% (са 31,28‰ на 6,50‰), док је морталитет, у истом периоду, опао за 1,91% (са 14,37‰ на 14,10‰). То указује да је природни прираштај, у

истом периоду, опао за 335,66% (са 17,91‰ на – 7,60‰). У истом периоду наталитет градског становништва је опао за 102,70%, а сеоског за 121,07%. Морталитет код градског становништва, у истом периоду, је порастао за 87,74%, а код сеоског за 114,91%. У истом периоду природни прираштај код градског становништва је опао за 1740,28%, а код сеоског за 946,78%. Може се закључити да су негативни демографски процеси далеко израженији у овом крају него у осталим деловима Црне Горе. Сталне миграције, промене бројности, етничке и других структура становништва, непосредно утичу на укупан регионални развој становништва овог краја.

(5) Етнодемографска структура становништва пљеваљског краја је врло сложена. Развој становништва одредили су: (1) природни услови за живот и насељавање, (2) друштвено–политички услови, (3) потенцијали природних богатстава, (4) економско стање и општа развијеност, (5) историјски фактори, и (6) биолошки фактори. Општа карактеристика становништва је стално миграционо кретање под различитим утицајима и сталне промене у његовом развоју. Становништво овог краја је у периоду 1921-2011. године повећано за 4.262 лица или 15,90%, а по годишњој стопи од 0,18%. Истовремено, градско становништво је повећано за 13.266 лица или 208,72%, а сеоско је опало за 9.004 лица или 78,72%, а по годишњој стопи од 0,87%. У периоду 1948-2011. године број становника је опао за 4.866 лица или 15,67%. У истом периоду градско становништво је повећано за 13.617 лица или 226,76%, док је сеоско становништво опало за 18.483 лица или 161,59%. Број домаћинстава се, у истом периоду (1921-2011) повећао за 5.890 или 120,20%, а по годишњој стопи од 1,34%. Број домаћинстава у граду порастао је у истом периоду за 4.682 или 238,27%, а број сеоских домаћинстава повећан је за 1.208 или 41,16%. Пораст броја домаћинстава пратио је процес опадања величине домаћинства изражене просечним бројем чланова са 5,47 на 2,88 или 89,93%, а по годишњој стопи од 1,00%. За исти период, број чланова градских домаћинстава опао је за 9,40%, а код сеоских домаћинстава је опао за 152,17% (4,2 члана), а по годишњој стопи од 1,69%. То указује да је евидентан процес осипања сеоског становништва и распада традиционално бројних патријархалних сеоских домаћинстава.

(6) Изражене су велике промене у демографској структури становништва пљеваљског краја у проучаваном периоду (1921-2011). Промене у старосној структури становништва пљеваљског краја кретале су се у правцу смањивања учешћа младих и повећања удела старијих група. О томе говоре подаци из периода 1921-2011. године, када је младо становништво (0-19) чинило 50,60%, а 2011. године само 28,56%. У том периоду, све остале старосне групе бележе пораст: 20-39 за 55,70%; 40-59 за

54,73%; преко 60 година за 147,40%. То указује на процес старења становништва, који је захватио сва насеља и који се наставља све до почетка друге деценије 21. века. Број мушког становништва је повећан за 10,62%, а женског за 21,42%. Већу бројност има женско становништво за 5,18% (1921-2011). Стопа активности становништва, у периоду 1931-2011. година, је опала за 7,78% (са 41,31% на 33,53%), али је стопа искоришћености радног контингента у 2011. години релативно висока и износи 70,20% и већа је код мушког радног контингента 73,30% (женски 67,10%). У истом периоду (1931-2011) опало је учешће пољопривредног у укупном становништву за 60,72% (скоро три пута). То сведочи о интензивном процесу деаграризације овог подручја, који и данас траје.

Етничка структура пљеваљског краја у периоду 1948-2011. године промењена је у корист српског становништва. Црногорско становништво 1948. године имало је апсолутну већину са 98,78%, а 2011. године опало је на 24,34%. У истом периоду српско становништво је повећано са 0,92% (1921), на 57,07% (2011). Муслиманско становништво као етничка заједница се појављује 1961. године са 14,56%, а 2011. године је опало на 5,65%. Од 2003. године појављују се бошњаци као етничка заједница са 5,21%, да би их 2011. године било 6,91% од укупног становништва. Образовна структура становништва се стално мењала у корист повећања већег нивоа образованости укупног становништва и смањења неписмености са 60,16% (1921) на свега 6,37% (2011). Повећан је укупан број образованог становништва са 65.673 лица 24,53% (1921), на 24.413 лица или 78,60% (2011). Територију пљеваљског краја апсолутном већином насељава православно становништво са 79,35% (2011) а мањи део је са 14,07% исламске верске припадности.

(7) На основу непобитних научних доказа, на простору пљеваљског краја живи српско становништво, православне и исламске вероисповести. У прилог овој констатацији иду и нека мишљења, као што је француски филолог и антрополог Гастон Гравје, који каже "Новопазарски санцак... то становништво је српске крви, типа и језика, али се дели на два врло одсечена елемента: с једне стране муслимани, а са друге православно хришћани". Симон Јовановић, аустроугарски вицеkonzул у Београду, констатује "становништво у Пљевљима чине Срби у две вере", док Мурат Шећеровић каже "Муслимани Санцака претежно су словенске крви". Дакле, бројне историјске и научне чињенице говоре, да нема дилеме да су Црногорци и Муслимани пљеваљског краја пореклом Срби, јер је припадност неком народу приоритетно биолошка категорија.

(8) Пљеваљски крај карактеришу стална миграциона кретања, а њихов интензитет је непосредно везан за друштвено-економски развој. Најизраженије су економске миграције као последица недовољне развијено-

сти овог краја. То наводи на закључак да је ово изразито емиграционо подручје. Индустијализација и урбанизација проузроковале су интензивне унутрашње миграције (село-град), које су доводиле до сталних промена у размештају становништва. Из овог краја, у периоду од 1921. до 2011. године, иселило се више од 20.000 становника, што чини више од половине његове данашње популације. Истовремено веома је мали број досељених.

Кроз проучавање становништва, а на основу историјских чињеница, први пут је утврђена условљеност емигрантске компоненте овог простора кроз све периоде његовог развоја. Утврђено је да је насилна исламизација православног становништва имала тешке последице по данашњу сложену етничку структуру. На основу комплексне компаративне анализе историјских, географских, економских и друштвених услова, омогућен је потпунији увид у сагледавање кретања бројности, покретљивости и природног кретања као функција развоја становништва пљеваљског краја у наредном периоду.

Демографски развој пљеваљског краја засниваће се на: програмима развоја субопштинских центара; развоју градског, приградских и сеоских насеља; издвајању насеља у седам гравитационих зона; изради програма ревитализације села; заустављању токова миграционих кретања становништва; планској градњи у градском и приградским насељима; и заштити историјског и културног наслеђа. То би довело до рационалнијег функционисања мреже насеља, бржег и стабилнијег развоја руралног подручја и дало допринос укупном развоју и стабилности пљеваљског краја.

(9) Насеља у пљеваљском крају датирају од пре нове ере, а формирана су тамо где су услови за живот, становање и обраду земље били најповољнији. То су речне долине и нижи планински делови. Заступљена су сеоска, мешовита и два градска насеља. Она су носила обележја периода у којима су формирана, од илирског преко словенског и турског до данашњег времена. Према топономастици, насеља су носила имена према одређеним оронимима, хидронимима, карактеристикама земљишта и врстама биљног и животињског света. Пљеваљски крај припада планинском геопростору, па су насеља разбацана по присојним странама и припадају разбијеном типу старовлашких насеља. Насеља су својеврсни сведоци: о прошлим временима и људима овог краја; периодима насељавања; продору хришћанства; фауни и флори; привредној делатности; карактеру тла; социјалним и економским односима; и култури житеља. Куће у насељима се разликују по начину израде, структури, материјалу за градњу и броју просторија. То је зависило од услова за живот, функције које насеље треба да има и положаја према централном насељу.

(10) После Другог светског рата почиње убрзан развој овог простора на основи природних потенцијала са којима располаже. У привредном погледу овај простор може се окарактерисати као претежно пољопривредно подручје, уз заступљеност шумског богатства и рудних потенцијала. Тежиште је на индустријском развоју, али се после шездесетих година заснивао на примарној производњи и преради. Индустријски капацитети били су оријентисани, превасходно, на производњу сировина, полупроизвода и у мањој мери производњу финалних производа. Највећи пораст производње до 1991. године забележиле су прехранбена индустрија (више од пет пута), и производња концентрата обојених метала. У индустријској производњи веома је неповољна квалификациона структура што захтева промену у наредном периоду. Неповољна је тенденција пражњења села што не даје перспективу индустријском развоју. Само повезаношћу сеоског простора са Пљевљима и ревитализацијом сеоског простора, може се очекивати складан укупан индустријски и привредни развој.

Може се закључити да индустрија у 21. веку има све услове, посебно сировинску базу, да се укључи у нормалне привредне токове овог краја. У наредном периоду индустрија ће и даље бити главни носилац развоја пљеваљског краја. За такав развој неопходно је: обезбедити земљиште за изградњу планираних хидроенергетских система (мини електране) и створити потребне услове за континуирано и потпуно експлоатисање свих налазишта угља у пљеваљском басену. Затим треба обезбедити услове за експлоатацију руда метала и неметала. Такође, неопходно је рационализовати индустријску производњу на профитабилне гране и обезбедити око 100 ha земљишта за потребе развоја индустријских капацитета. Ослањањем на природне ресурсе са којима богато располаже овај крај, становништво има перспективу опстанка и ревитализације сеоског становништва.

(11) Перспективе развоја становништва пљеваљског краја могуће је сагледати кроз перспективе: економског, демографског и одрживог развоја. Економски развој одвијаће се у оквиру функционалне целине – долина Тихотине, као субрегионални центар. У оквиру њега развијаће се насеља као субопштински центри Градац, Вруља, Шула и Косаница. Од посебног значаја за становништво пљеваљског краја, на основи постојећих природних ресурса, је развој: (1) индустрије са тежиштем на прерађивачкој индустрији, (2) рударства и производњи енергије, (3) производње здраве хране, (4) интензивног сточарства на основи мини фарми, (5) мале привреде, посебно у руралном подручју, (6) шумарства путем шумљавања и стварања већих ресурса дрвне масе, (7) путне мреже и изградњи пруге Пљевља – Пријепоље, и (8) туристичке привреде. Развој

становништва засниваће се на програмима: запошљавања, конзистентне социјалне политике, ревитализације индустрије, стамбене политике, демографским резервама радног контингента и повећању активности становништва.

(12) Концепт одрживог развоја пљеваљског краја мора успоставити равнотежу између демографског развоја, људских активности и привредног развоја, с једне стране, и заштите животне средине и природних ресурса, с друге стране. Да би се он могао остварити потребно је припремити стратегију развоја овог краја, која примењује концепт одрживог развоја. На тим основама сачинити програме заштите животне средине по секторима (ваздух, вода, земљиште, отпад, природно богатство, биодиверзитет и здравље људи). Одрживи развој подразумева формирање фондова за његову реализацију и посебне фондове за заштиту трајних материјалних добара и највиших домета у духовној сфери.

Проучавање становништва отворило је бројна питања која треба решити у наредном периоду, а најзначајнија су: (1) значај територије и природних богатстава пљеваљског краја у Црној Гори, (2) значај простора пљеваљског краја у Рашкој регији и савременим збивањима на Балкану, (3) демографски процеси у пљеваљском крају у светлу укупне политике његовог регионалног развоја, (4) могућност искоришћавања утврђених богатстава овог краја за потребе становништва а смањивање њихове експлоатације од стране државе, и (5) одрживи развој као битан услов опстанка становништва на овој територији. Правци деловања свих структура на локалном и државном нивоу морају бити усмерени на: спречавање даљег иселјавања сеоског становништва и стварање услова за опстанак младих на селу; ревитализацију села; израстању краја у регионални центар ширег простора на основи природних ресурса; и подизању стандарда за животстановништва.

ЛИТЕРАТУРА

1. Аличић, А., Поименични попис санцака и вилајета Херцеговина, Сарајево, Оријентални институт, 1985, стр. 22-28
2. Анализа економског развоја општине Пљевља, Пљевља, 1999. године, стр. 136
3. Андрејевић, А., Пљеваљска цамија и њено место у исламској уметности и на нашем тлу, Симпозијум "Сеоски дани Сретена Вукосављевића", књига V, Пријепоље, 1978, стр. 88
4. Аранитовић, Д., Рад кола српских сестара у Пљевљама, Брезнички записи, број 4-5, Пљевља, 1993/94, стр. 77-95
5. Аранитонович, В., Географско-економске особине Пљеваљског краја, Годишњак Географског друштва Црне Горе, број 2, Титоград, 1979, стр. 64
6. Архив Југославије Министарства шума и руда СХС, фасцикла 24, 65, 837
7. Базна студија "Друштвено-привредни развој", анализа стања, Београд, Пљевља, април 1984
8. Бајић-Подерегин, М., Свитање, Београд, 1997, стр. 167-169
9. Бакић, Р., Демографски развитак сјеверне Црне Горе, УНИРЕКС-Никшић, Подгорица, 1994
10. Башић, З., Геологија Црне Горе, ЦАНУ, Посебна издања, књига IX, Титоград, 1980, стр. 21-37, 146, 271 и 326
11. Бејдић, А., Дербенцијанска организација у босанском санцаку почетком XVII века, Прилози Института за историју у Сарајеву, 24, Сарајево, 1988
12. Бергенска министарска декларација о одрживом развоју, верзија на српском, ЕЕЗ, Берген, 1987
13. Бећковић, У., Пљевља, трагом времена, друго допуњено издање, Пљевља, 1996, стр. 34-47 и 69
14. Благојевић, М., Верска и етничка структура општине Прибој, становништво општине Прибој, Београд, 1998, стр. 169
15. Богићевић, М., Пљеваљска котлина, Гласник Српског географског друштва, свеска 2, Београд, 1913, стр. 223-233
16. Бојанић, Д., Јавор у 16. и 17. веку, Београд, 1974, стр. 96-98
17. Бојанић, Д., Шта значе подаци о сјеничким Власима из 1455. године, ИЧ XXIV, Београд, 1987, стр. 22-29

18. Бојановски, И., Прилози за топографију римских и предримских комуникација и насеља у римској провинцији Далмацији, Годишњак Центра за Балканолошка истраживања, 23, Сарајево, 1987
19. Бојовић, В., Српско пјевачко друштво "Братство" Пљевља 1889-1941, Брезнички записи, број 7-8, Пљевља, 1997, стр. 63-87
20. Браун, Л. Р., Нови светски поредак, Економика, број 6-7, 1993
21. Васић, М., Историја Црне Горе, III том, Титоград, 1975, стр. 527
22. Величковић, М., Јовановић, М., Опарница И., Стање, проблеми и перспективе развоја воћарства у брдско-планинском подручју, Зборник радова "Брдско-планинска подручја", Жабљак, 1995, стр. 196-200
23. Велуровић, М., Милешевске бојовнице, Пријепоље, 1990, стр. 12
24. Вилус, Ј., Правна заштита потрошача, Институт за упоредно право, Београд, 1996
25. Влаховић, Б., Антропогеографски и културни утицаји на развој исхране, Етнолог, број 7-8, Скопље, 1997
26. Влаховић, Б., Друштвена организација породице и стамбени простор, Гласник Етнографског музеја, књига 54-55, Београд, 1991
27. Влаховић, Б., Традиционално и савршено у народној архитектури, Етноантрополошки проблеми, свеска 6, Београд, 1989
28. Влаховић, П., Етнички процеси и етничке одреднице Муслимана у Рашкој области, Етнички састав становништва Србије и Црне Горе и Срби и СФРЈ, Етнички простор Срба, књига I, Географски факултет, Београд, 1993
29. Влаховић, П., Неки проблеми словенизације ранобалканског становништва у Полимљу и Потарју, Етнологски преглед, свеска 145, Београд, 1976
30. Влаховић, П., Српски род Црногораца, Етнички простор Срба, књига I, Географски факултет, Београд, 1993, стр. 201
31. Војиновић, М., Пљеваљски крај, прошлост и порекло становништва, Пљевља, 1993, стр. 10-104
32. Вујаклија, М., Лексикон страних речи и израза, Просвета, Београд, 1988, стр. 169, 592
33. Вујовић, П., Поднебље Црне Горе, Зборник радова V конгреса географа СФРЈ, Титоград, 1959, стр. 93-105
34. Вуковић, И., Преглед историје Пљеваљског среза до 1941., у књизи "Прилог у крви 1941-1945. ", Пљевља, 1969, стр. 43
35. Вукосављевић, С., Укидање санџачких гимназија, у: Санџак, Пријепоље, 1932
36. Гарашанин, М., Историја Црне Горе, књига I, Титоград, 1967, стр. 177-179

37. Гиљфердинг, А. Ф., Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији (друго измењено издање), Београд, 1996
38. Гомилановић, М., и други, Минералне сировине и производња у Црној Гори, Подгорица, 1998
39. Гравје, Г., Новопазарски санцак, Београд, 1913, стр. 6 и 10
40. Грубић, Р., Житарице у традиционалној исхрани Балкана, Етнолог броја 7-8, Скопље, 1997
41. Грул, Х., Једна планета је опљачкана, Просвета, Београд, 1985
42. Група аутора, Војни лексикон, ВИЗ, Београд, 1981, стр. 147
43. Дашић, М., Административно-територијални положај Старе Рашке у доба турске владавине и настанак имена Санцак, области Рашке крајем 19. и почетком 20. века, Зборник радова, Дом Револуције, Пријепоље, 1994, стр. 23
44. Девеџић, М., Војковић Г., Неки аспекти поларизације демографског развоја у Србији, Зборник радова Географског института "Јован Цвијић", књига 44
45. Димитријевић, С., Дубровачки каравани у Јужној Србији, посебна издања САНУ, књига ССIV, Историјски институт, књига 10, Београд, 1958
46. Димић, М., О Николи Алтомановићу, Београд, 1932
47. Динић, Д., Кнежевић, Миграције становништва из јужнословенских земаља у Дубровник у средњем веку, Нови Сад, 1995, стр. 49-51
48. Динић, М., Дубровачка средњовековна караванска трговина, Југословенски историјски часопис, број 3, Београд, 1937, стр. 119-146
49. Динић, М., Земље Херцега од Светога Саве, Глас САН CLXXXII, Београд, 1940, стр. 151-257
50. Динић, М., Српске земље у средњем веку, Београд, 1978, стр. 69, 178-269 и 305-330
51. Дрљача, Д., Еколошке белешке о становништву Златиборског краја, Ужички зборник, Титово Ужице, 1984
52. Дрча, У., Богдановић С., Заштита животне средине на локалном и регионалном нивоу, Зборник радова са Еко-конференције 1995, Нови Сад, 1995
53. Дурковић-Јакшић, Љ., Просвјетна дјелатност манастира Света Тројица код Пљеваља (1832-1919.), Брезнички записи, бр. 2, Пљевља, 1990, стр. 29-31
54. Ђурђевић, Б., Нешто о влашким старешинама под турском управом, Гласник
55. Екмечић, М., Устанак у Босни 1875-1878., Веселин Маслеша, Сарајево, 1960, стр. 11

56. Живковић, Д., Хипсоисторијски размештај становништва општина Централне Србије, Картографска лабораторија, Београд, 1989
57. Живковић, Љ., Природно обнављање становништва Старе Рашке као фактор привредног развоја, Научна монографија "Перспективе и проблеми привредног развоја Старе Рашке", Београд, 1997, стр. 41
58. Живковић, Т., Словени и Ромеји, Београд, 2000. стр. 61
59. Закон о ограничењу државних шума у Србији, Јужној Србији и Црној Гори, Службене новине Краљевине Југославије, број 78 -XXIX од 08. 04. 1930
60. Закон о превозу опасних материја, Службени лист СФРЈ, број 27/90.
61. Илустровани званични Алманах-шематизам Зетске бановине (статистички и други подаци)
62. Јанковић, М., Биодиверзитет-суштина и значај, 1995
63. Јанкулов, Б., Преглед колонизације Војводине у 18. и 19. веку, Нови Сад, 1961
64. Јиречек, К., Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем веку, Зборник К. Јиречека I, Београд, 1959, стр. 245, 252, 287 и 290.
65. Јиречек, К., Историја Срба, Београд, 1952, стр. 3
66. Јовановић, М., Извештај начелника Пљеваљског округа Штабу српске врховне команде у Скопљу, од 30. 04. 1913. године
67. Јокнић, М., Разграничење мимо воље народа, Пљеваљске новине, Пљевља, 2001. (од 1.10-31.12.)
68. Калић, Ј., Историја српског народа I, Београд, 1994
69. Касалица, С., Сјеверна Црна Гора (туристичко-географска студија), Никшић, 1988, стр. 22-136
70. Кнежевић, А., Ослобођење Пљеваља у Балканском рату 1912, Брезнички записи, број 6, Пљевља, 1995, стр. 67, 135-144
71. Кнежевић, А., Пљеваљски крај у вријеме Берлинског конгреса, чланак у Брезничким записима, број 11-12, Пљевља, 1999, стр. 146-155
72. Кнежевић, А., Пљеваљски срез у зетској бановини 1930. године, Брезнички записи, бр. 9-10, Пљевља, 1998, стр. 127-133
73. Кнежевић, Ј., Материјални трагови из периода раног хришћанства у Пљеваљском крају, Подрињу и Полимљу, Брезнички записи, бр. 1-2, Пљевља, 1990. стр. 3-14
74. Кнежевић, С., Исхрана као одлика континуитета и етничког идентитета, антрополошки проблеми, свеска 8, Београд, 1990
75. Кнежевић, Ј., Из далеке прошлости пљеваљског краја, КК "Далма", Пљевља, 1979. године, стр. 6-20 и 33-39
76. Ковач, О., Поповић, Т., Прилагођавање привреде условима пословања на тржишту ЕУ, Институт економских наука, Београд, 1995

77. Ковачевић, Д., Којић, Градска насеља средњовековне босанске државе, Београд, стр. 264-266.
78. Косанчић, И., Новопазарски санџак и његов етнички проблем, Београд, 1912, стр. 25 и 64-66
79. Касалица, С., Бакић Р., Поповић С., Радојичић Б., и други, Географија Црне Горе, књига I, Универзитетска ријеч, Никшић, 1991
80. Костић, Н. К., Наши нови градови на југу, Београд, 1922, стр. 71
81. Краљевина Југославија, Општа државна статистика, Сарајево, 1932, стр. 106-109
82. Лома, А., Рани слојеви хришћанских топонима на старосрпском тлу, Ономатолошки прилози, бр. 11, Београд, 1990, стр. 1-18
83. Лома, А., Топономастика и археологија, Ономатолошки прилози, број 10, Београд, 1989, стр. 1-31
84. Лопушина, И., Педесет година Пљеваљске гимназије, Пљевља, 1956, стр. 20
85. Лубурић, А., Племе Дробњаци, Београд, 1930, стр. 9 и 17
86. Марковић, Ј., Бање Југославије, Туристичка штампа, Београд, 1980
87. Милојевић, Р., Елаборат о класификацији и прорачуну резерви угља Пљеваљског басена, фонд рудника угља Пљевља, Пљевља, 1982
88. Миљковић-Бојанић, Е., Пљевља и нахија Кукањ у другој половини XV века, Гласник Завичајног музеја, књига 1., Пљевља, 1999, стр. 157-168
89. Митић, Ј., Радници и образовање, Београд, 1994
90. Мишић, С., Гајење и прерада лана и конопље у Србији 14-16. века, Историјски гласник, број 39, Београд, 1992-1994, стр. 47-57
91. Мишић, С., Топономастика као извор за историјску географију, Гласник Завичајног музеја, књига 2, Пљевља, 2001, стр. 27-36
92. Мишић, С., Хумска земља у средњем веку, Београд, 1996, стр. 202-208
93. Мишовић, С., Турчић, П., Топографија, Полицијска академија, Београд, 1996, стр. 241
94. Мркоњић, П., Средње Полимље и Потарје, Српски етнографски зборник, Насеља књига 1, СКА, Београд 1902, стр. 246-249
95. Мушавић, Е., Санџачке миграције и емиграције у 19. веку, Симпозијум "Сеоски дани Сретена Вукосављевића", Зборник V, Београд, стр. 214
96. Мушовић, Е., Етнички процеси и етничка структура становништва Новог Пазара, Посебна издања Етнографског института САНУ, књига 19, Београд, 1979
97. Николић, М., Мешовите сточарске фарме на земљорадничким задругама у Полимљу, Институт за економику пољопривреде, Београд, 1992
98. Николић, М., Развој овчарске производње на земљорадничким газдинствима у Полимљу, Институт за економику пољопривреде, Београд, 1992

99. Обрадовић, Д., Развој средњих и стручних школа у Јужној Србији за последњих десет година, Гласник Југословенског професорског друштва, 1930, стр. 76-78
100. Обућина, М., Географски аспекти развоја туризма нове Вароши и околине, Нова Варош, 2001
101. Општа шумско-привредна основа за општину Пљевља, Подгорица, 1988
102. Остојић, В., Водоснабдевање града Пљеваља, стр. 8-11
103. Остојић, Д., Развој пиланарства између два светска рата на Пљеваљском подручју, Брезнички записи, бр. 2, Пљевља, 1991, стр. 103-106
104. Острогорски, Г., Историја Византије, Београд, 1993
105. Павловић Љ., Ужичка Црна Гора, Српски етнографски зборник XXXIV, Насеља, књига 19, Београд, 1925
106. Павловић, М., Живковић Д., Економске структуре становништва Старе Рашке, Научна монографија "Перспективе и проблеми привредног развоја Старе Рашке", Београд, 1997
107. Павловић, М., Мариновић О., Насеља општине Нова Варош, Енциклопедија насеља Србије, Београд, 2001
108. Павловић, М., Рудић В., и други, Нововарошки крај-антропогеографска проучавања, Едиција Стара Рашка, књига III, Нова Варош, 2001
109. Пач, К., Из Пљеваљског санцака, ГЗМ XXI, Сарајево, 1909, стр. 130-132
110. Пејановић, Ђ., Српска гимназија у Пљевљима за вријеме мога службовања у њој-успомене и реминисценције, у: Педесет година Пљеваљске гимназије, Пљевља, стр. 54
111. Пејатовић, Т., Средње Полимље и Потарје у новопазарском Санцаку, Етнографски зборник, књига VI, стр. 15-17
112. Пелидија, Е., Прилог културној историји Пљеваља османског периода, свеска 34/1985, Сарајево, 1985
113. Пенев, Г., Трендови демографског старења и феминизације старих у Србији, Становништво, број 3-4, ИДН -ЦДИ, Београд, 1998
114. Перуничкић, Б., Извештај о стању у округу Пљеваљском 1913., Историјски записи, књига XIX, 3-4, Титоград, 1962, стр. 528
115. Петровић, Ф. М., Кратак историјски преглед Рашке области, чланак у студији "Перспективе и проблеми привредног развоја Старе Рашке", Београд, 1997, стр. 116, Петровић Ф. М., О исламизацији и албанизацији Срба у Старој Србији, Брезнички записи, број 9-10, Пљевља, 1998, стр. 4
117. Петровић, Ф. М., О привреди Пљеваљског краја од 1918-1941, чланак у штампи

118. Петровић, Ф. М., Документи о Рашкој области 1900-1912., Београд, 1995, документ број 233, Београд, 1995
119. Петровић, Ф. М., Пљеваљска гимназија 1901-2001., Монографија, Култура Београд, Пљевља, 2001, стр. 60-62, 76-78 и 211-230
120. Пописи становништва 1948-1991. године, РЗС РЦГ, Титоград, 1948-1992
121. Пописи становништва 1948-1991. године, СЗС, Београд, 1949-1992
122. Поповић, Т., Књижевно преписивачка дјелатност у манастиру Св. Тројица код Пљеваља од 15. до 18. вијека, Брезнички записи, бр. 7-8, Пљевља, 1997, стр. 5-20
123. Привредне прилике Санцака, часопис "Санцак" бр. 1, 1932.
124. Програм развоја општине Пљевља за период 1968-1975. година, Пљевља, 1975
125. Програм развоја СО Пљевља за 1986/87. годину, стр. 55-57.
126. Просторни план општине Пљевља, Пљевља, 2000, стр. 4-57, 95-97, 136-138, 147-151
127. Процена развоја пољопривреде у Црној Гори, Министарство пољопривреде и шумарства Црне Горе, Подгорица, 2000
128. Радмановић, Д., Развојне могућности пољопривреде брдских и планинских подручја Југославије, Зборник радова "Брдско-планинска подручја", Жабљак, 1995, стр. 47-57
129. Радуловић, Ј., Котлица С., Бошњак М., Спариосу Т. и други, Концепт одрживог развоја (животна средина и развој), Савезно министарство за развој, науку и животну средину, Београд, 1997
130. Радуловић, Ј., Митић Г., Економија и екологија у унапређењу квалитета животне средине, Научни скуп "Животна средина и усклађени развој", Београд, 1996
131. Радушки, Н., Карактеристике и значај непосредних фактора фертилитета становништва, Становништво, број 3-4 и 1-2, ИДН-ЦДИ, Београд, 1993-1994
132. Ранчић, М., Миграције, урбанизација и природно кретање становништва, Становништво број 1-4, ИДН-ЦДИ, Београд, 1984-1985
133. Речник места 1925, Народна просвета, Београд, 1925
134. Ристић, М., Стари Влах, Београд, 1963
135. Родић, Д., Павловић М., Географија Југославије I, Савремена администрација Д. Д., Београд, 1994
136. Рудић, В., Географске карактеристике бјелопољског краја, СО Бијело Поље, Бијело Поље, 1987
137. Рудић, В., Етнички процеси у Топлици, Топлички крај, КИЗ "Алтера" и ГП "Слободан Јовић", Београд, 1999

138. Рудић, В., Становништво по школској спреми, Становништво општине Прибој, Географски факултет, Београд, 1998
139. Рудић, В., Становништво Прокупља, Етнографски институт САНУ, Београд, 1992
140. Рудић, В., Степић М., Етничке промене у Рашкој области после II светског рата, Едиција, "Етнички простор Срба", књига I, Географски факултет и Стручна књига, Београд, 1993
141. Савезни завод за статистику, Коначни резултати пописа 1921-1991, Књига II, Београд, 2001, РЗС РЦГ, Попис становништва, домаћинства и станова у 1981. години, Титоград, 1981, стр. 21-24
142. Савић, М., Наша индустрија, занати, трговина и пољопривреда, књига 10, Сарајево, 1932
143. Самарџић, Р., Београд и Србија у списима француских савременика 16-18. века, Историјски архив, Београд, 1961, стр. 112
144. Саопштење СЗС, број 035, Београд, 2002
145. Свркота, Б., Куће и пољопривредне зграде у сеоским домаћинствима, Брезнички записи, број 11-13, Пљевља, 1999, стр. 74-94
146. Селимовић, С., Рашка област и политичко-дипломатске манипулације око тог простора, Брезнички записи, број 9-10, Пљевља, 1998, стр. 21-37
147. Службене новине Краљевине СХС, број 2, 3 и 11/1919. и 1931.
148. Спасић, Д., Средњовековни утврђени градови средњег Полимља, Милешевски записи 2, Пријепоље, 1996
149. Стаменковић, С., Бачевић М., Географија насеља, Универзитет у Београду, Географски факултет, Београд, 1992
150. Станковић, С., Оквир живота, Нолит, Београд, 1939
151. Статистички годишњаци 1946-2000. године, СЗС, Београд, 1946-2000
152. Суботић, В., Пејин Ј., Петровић М., Заједничке борбе српске и црногорске војске у XIX и XX веку за ослобођење и уједињење, Београд, 1995, стр. 1-7
153. Терзић, С., О научним истраживањима прошлости пљеваљског краја, Гласник Завичајног музеја, књига I, Пљевља, 1999, стр. 12
154. Терзић С., Пљеваљски пут друштвене и културне модернизације (1804-1912), Гласник Завичајног музеја, књига 2, Пљевља, 2001, стр. 147-161
155. Терзић, С., Покушај отварања конзулата Кнежевине Србије у Пљевљима, Зборник VII, Пријепоље, 1981, стр. 26
156. Ћирковић, С., Историја српског народа I, Београд, 1994
157. Ћоровић, В., Прилог проучавању начина сахрањивања и подизања надгробних споменика у нашим крајевима у средњем веку, Наше старине III, Сарајево, 1956, стр. 135

158. Тук, Р., Два стара трга у Полимљу, Историјски часопис XXIX-XXX, Београд, 1982-1983, стр. 39-46
159. Фригановић, М., Демографија, становништво свијета, Школска књига, Загреб, 1978, стр. 139-185
160. Хаџибегвић, Х., Главарина у Османској држави, Оријентални институт, посебна издања IV, Сарајево, 1966, стр. 2-4
161. Historijski arhiv u Dubrovniku (HAD), Diversa Cancellariae 16 fol. 8
162. Храбак, Б., Прошлост Пљеваља по дубровачким документима до почетка 17. века, Историјски записи XI, 1-2, 1955, стр. 1-25
163. Цвијић, Ј., Антропогеографски и етнографски списи, Сабрана дела, том 1, књига 4, Београд, 1991
164. Цвијић, Ј., Балканско полуострво, књига 1, Загреб, 1922
165. Цвијић, Ј., Карсна поља западне Босне и Херцеговине, LIX Глас Српске Краљевске Академије, стр. 59, 224-226
166. Цвијовић, В., Неки помени пљеваљских топонима у аустријским изворима до краја 15. века, Брезнички записи, број 1, Пљевља, 1990, стр. 15
167. Црна Гора, Књижевне новине, Београд, 1976, стр. 865
168. Челебија, Е., Путопис (превео Х. Шабановић), Сарајево, 1973
169. Шабановић, Х., Босански пашалук, Сарајево, 1959, стр. 117,157,164-166
170. Шалипуровић, В., Раоничка буна (1906-1907), књига II, Прибој, 1970, стр. 18-20 и 56
171. Шалипуровић, В., Раоничка буна I, Сјеница, 1969, стр. 21-22
172. Шећеровић, М., Муслимани некад и сад у Санцаку, студија, 1944, стр. 37-45
173. Шљиво, Г., Босна и Херцеговина 1813. –1826., Бањалука, 1985, стр. 14-17
174. Шћепановић, Ж., Средње Полимље и Потарје, Посебна издања Етнографског института САНУ, књига 20, Београд, 1979
175. Ћетковић, Ј., Неке моје успомене из Пљеваљске гимназије: у Педесет година пљеваљске гимназије, стр. 85
176. Влаховић П., Србија, земља, народ, живот и обичаји, Вукова задужбина, 2001, стр. 159-188
177. Јокнић М., Привредна панорама Пљеваља, Информативни центар Пљевља, 2002
178. Мишовић С., Теренска истраживања и подаци свих релевантних субјеката пљеваљског краја
179. Мишовић, С., Пљеваљски крај-географска проучавања, Пљевља, 2006
180. Група аутора, Историја Пљеваља, Пљевља, 2009, стр. 651-663

ПРИЛОЗИ

Прилог 1

СТАНОВНИШТВО И НАСЕЉА ПО МЕСНИМ ЗАЈЕДНИЦАМА 2011. ГОДИНЕ

Месна заједница и број становника	Месна заједница и број становника	Месна заједница и број становника
1. МЗ БУКОВИЦА 280	2. МЗ ПОТКОВАЧ 385	3. МЗ ПОБЛАЋЕ 189
Моћевићи -	Кукавица 10	Метаљка 41
Плањско 6	Ђули 7	Присоји 31
Дужице 7	Прехари 8	Поблаће 72
Вукшићи -	Плакала -	Добрава 39
Странице -	Прошће -	Бурићи 6
Крћевина 30	Страхов До 90	
Клакорина -	Дубац 23	
Маринац -	Потковач 83	
Черјенци 6	Зорловићи 15	
Мацари -	Ковачи 20	
Геуши 6	Бјелошевина 14	
Рујевица 15		
Срећање 13		
Боришићи 35		
Мрчићи 6		
Кржава 16		
Ковачевићи 25		
Ромац 9		
Лугови 6		
Брда 26		
Селишта 17		
Чардак 30		
Сирчићи 19		
Тврдаковић 8		
Јаховићи 9		

4. МЗ ШУЛА	557	5. МЗ БОЉАНИЋИ	549	6. МЗ ГОТОВУША	2126
Честин	43	Миронићи	17	Велике Крће	132
Петине	40	Јагодњи До	6	Горња Брвеница	238
Нанге	53	Црно Брдо	18	Доња Брвеница	118
Мрчево	-	Војтина	64	Орља	84
Прачица	78	Рађевићи	63	Потоци	89
Шула	343	Которац	16	Бушње	148
		Пижуре	19	Котлине	68
		Засеље	46	Готовуша	147
		Бољанићи	62	Мале Крће	81
		Плијеш	24	Југово	95
		Милаковићи	40	Милунићи	98
		Хоревина	11	Рудница	130
		Глисница	133	Жидовићи	698
		Јабучка	30		
7. МЗ ГРАДАЦ	531	8. МЗ ШЉИВАНСКО	67	9. МЗ БОБОВО	315
Попов До	11	Плијешевина	49	Мораице	46
Шљуке	52	Шљиванско	18	Слатина	106
Врба	16			Ограђеница	60
Мељак	22			Бобово	103
Леово Брдо	19				
Церовци	26				
Градац	295				
Трновице	56				
Вишњица	34				
10. МЗ КРУШЕВО	491	11. МЗ ЗАБРЂЕ	2235	12. МЗ ЦРЉЕНИЦЕ	871
Какмужи	147	Калушићи	258	Црљенице	310
Хоћевина	125	Комине	576	Црни Врх	72
Пауче	32	Збљево	209	Вијенац	245
Лађана	54	Забрђе	92	Отиловићи	244
Врбица	47	Љуће	146		
Крушево	42	Боровица	205		
Драгаши	44	Шумани	191		
		Видре	184		
		Зеница	94		
		Мрзовићи	93		
		Грево	90		
		Рабитље	97		

13. МЗ ОЦАК 889	889	14. МЗ КОСАНИЦА	701	15. МЗ КРУПИЦЕ	197
Потпеће	115	Глибаћи	102	Чавањ	14
Уремковићи	55	Левер Тара	55	Белковићи	10
Црнобори	33	Ђурђевића Тара	149	Селац	14
Горње Село	76	Пушањски До	61	Котлајићи	18
Катун	165	Кошаре	47	Премћани	49
Бошчиновићи	107	Станчани	27	Крупице	50
Дубочица	11	Косаница	188	Бујаци	42
Јасен	14	Варине	72	Вашково	40
Зековице	88				
Оцак	61				
Алићи	108				
Вилићи	56				
16. МЗ МАОЧЕ	692	17. МЗ МАТАРУГЕ	575	18. МЗ ГОЛУБИЊА (ПЉЕВЉА)	1234
Мијаковићи	74	Обарде	131	Пљевља (Голубиња)	1159
Вруља	131	Матаруге	189	Дурутовићи	53
Поткрајци	102	Љутићи	113	Потрлица	22
Лијеска	91	Козица	142		
Кордовина	43				
Маоче	86				
Подборова	85				
Градина	51				
Водно	27				
Борова	69				
19. МЗ ШЕВАРИ (ПЉЕВЉА)	4240	20. МЗ МОЋЕВАЦ (ПЉЕВЉА)	6798	21. МЗ ПЉЕВЉА (ЦЕНТАР)	7983
Пљевља (Шевари)	3567	Пљевља (Моћевац)	6798	Пљевља (централни део)	7983
Радосавац	673				

Извор: Подаци пописа из 2011. године, (обрада аутора) ЗСС, Београд, 2012.

СПИСАК ПРЕЗИМЕНА ПОРОДИЦА ПО
НАСЕЉИМА 2011. ГОДИНЕ

НАСЕЉА СА ПРЕЗИМЕНИМА ПОРОДИЦА

АЛИЋИ

1. Ајановић
2. Зуковић
3. Сердаревић
4. Чутурић

БОШЧИНОВИЋИ

1. Баланџић
2. Бојовић
3. Бошковић
4. Демировић
5. Дробњак
6. Кордић
7. Миличић
8. Одовић
9. Џидић

БЕЉКОВИЋИ

1. Пејовић
2. Мрдак

БЈЕЛОШЕВИНА

1. Брзаковић

БОБОВО

1. Баиловић
2. Божовић
3. Бошковић
4. Војиновић
5. Вуковић
6. Голубовић
7. Дамјановић

8. Зујић

9. Јаковљевић
10. Јеловац
11. Јовић
12. Лечић
13. Луковић
14. Мијатовић
15. Млађеновић
16. Пуповић
17. Сандић
18. Свркота
19. Соковић
20. Тањевић
21. Томић
22. Ћирковић

БОЉАНИЋИ

1. Бабић
2. Бељкаш
3. Боровић
4. Бошковић
5. Влаховљак
6. Врпчић
7. Врећо
8. Газдић
9. Драгаш
10. Дујовић
11. Клачар
12. Лакетић
13. Леовац
14. Лисица
15. Лончар

16. Милинковић
17. Милић
18. Мрдак
19. Николић
20. Пејовић
21. Петрић
22. Поповић
23. Савић
24. Свркота
25. Стјепановић
26. Ђаћић
27. Ђорговић
28. Хаџовић
29. Цвијовић
30. Цупара
31. Челик
32. Чоловић
33. Шубарић

БОРИШИЋИ

1. Хаџић
2. Хоџић
3. Шабановић

БОРОВА

1. Мрдак
2. Перуничкић
3. Потпара

БОРОВИЦА

1. Бабић
2. Бајовић

3. Бајчета
4. Брашњо
5. Газдић
6. Грба
7. Драгаш
8. Дробњак
9. Ђуришић
10. Јовић
11. Кечина
12. Кнежевић
13. Крцо
14. Лацмановић
15. Лонцовић
16. Малишић
17. Мијатовић
18. Петровић
19. Соковић
20. Томић
21. Ћаћић
22. Ћировић
23. Шундић

БРДА

1. Алорић
2. Врећо
3. Лечић

БУЈАЦИ

1. Ђаковић
2. Марковић
3. Перуничкић
4. Петровић
5. Терзић
6. Цмиљанић

БУКОВИЦА

1. Алорић
2. Бавчић
3. Барац
4. Бошковић

5. Бунгур
6. Вукас
7. Дакић
8. Даниловић
9. Дачевић
10. Ђерковић
11. Имамовић
12. Каим
13. Ковачевић
14. Котлаја
15. Крако
16. Крсмановић
17. Лечић
18. Марковић
19. Никачевић
20. Пиповић
21. Радовић
22. Ристановић
23. Свркота
24. Срдановић
25. Станишић
26. Тахирбеговић
27. Хаџић
28. Хошо
29. Џаковић
30. Шкулетић

БУРИЊИ

1. Савић
2. Ходовић

БУШЊЕ

1. Вуковић
2. Вучетић
3. Гогић
4. Драгаш
5. Дујовић
6. Зујић
7. Кечина
8. Копривица
9. Крвавац

10. Лончар
11. Топаловић
12. Тошић
13. Цвијовић
14. Чепић

ВАРИНЕ

1. Булатовић
2. Бурђија
3. Војиновић
4. Вукојичић
5. Гардовић
6. Глушчевић
7. Дамјановић
8. Иконић
9. Јакшић
10. Ковачевић
11. Кувелјић
12. Лековић
13. Мамуша
14. Марковић
15. Минић
16. Остојић
17. Раонић
18. Шубарић

ВАШКОВО

1. Дедајић
2. Јокнић
3. Кљајевић
4. Кнежевић
5. Радовић
6. Смоловић

ВЕЛИКЕ КРЂЕ

1. Аранитовић
2. Бељкаш
3. Вучетић
4. Даниловић
5. Дацић
6. Јашовић

7. Клачар
8. Крезовић
9. Лучић
10. Милинковић
11. Пивљанин
12. Топаловић
13. Цвијовић
14. Чоловић

ВИДРЕ

1. Баиловић
2. Бајчета
3. Божовић
4. Боровић
5. Голочевац
6. Грујичић
7. Драгаш
8. Дујовић
9. Ирић
10. Јевтић
11. Јоксовић
12. Кељевић
13. Кнежевић
14. Коруга
15. Крвавац
16. Марковић
17. Медојевић
18. Остојић
19. Свркота
20. Станић
21. Цмиљанић
22. Ћировић
23. Хрковић
24. Чепић

ВИЈЕНАЦ

1. Аничић
2. Беновић
3. Брајовић
4. Бујаковић
5. Васовић

6. Гачевић
7. Гвозденовић
8. Грујичић
9. Јоксовић
10. Кубуровић
11. Марић
12. Пејатовић
13. Попадић
14. Рабреновић
15. Шаранчић
16. Шљукић

ВИЛИЋИ

1. Ајановић
2. Безаревић
3. Вуловић
4. Канкараш
5. Петровић
6. Џаковић

ВИШЊИЦА

1. Бајчета
2. Барац
3. Јеловац
4. Рончевић
5. Станић
6. Шљивић

ВОДНО

1. Дробњак
2. Лековић
3. Марковић
4. Потпара
5. Цаковић
6. Чабаркапа

ВОЈТИНА

1. Алавић
2. Алиспахић
3. Вујановић
4. Даниловић

5. Даниловић

ВРБА

1. Биједић
2. Грба
3. Зечевић
4. Крвавац
5. Марковић
6. Радовић

ВРБИЦА

1. Гајевић
2. Голубовић
3. Дробњак
4. Дромњак
5. Дромњак
6. Лацман
7. Мршовић
8. Старовлах
9. Стевановић
10. Стелјић

ВРУЉА

1. Бабић
2. Бојовић
3. Бошковић
4. Бујак
5. Бујишић
6. Вујашевић
7. Вујошевић
8. Гачевић
9. Глушчевић
10. Голубовић
11. Грба
12. Грбовић
13. Деспотовић
14. Драгић
15. Дробњак
16. Улић
17. Јакшић
18. Књегинић

19. Ковинић
20. Коковић
21. Коћало
22. Лековић
23. Милићевић
24. Мрдак
25. Остојић
26. Пејовић
27. Перуничкић
28. Потпара
29. Рабреновић
30. Томашевић
31. Цаковић
32. Цмиљанић
33. Чабаркапа
34. Шимун
35. Шубарић

ГЕУШИ

1. Живановић

ГЛИБАЋИ

1. Анђелић
2. Баранин
3. Вујадиновић
4. Вуковић
5. Ђачић
6. Зечевић
7. Зиндовић
8. Зуковић
9. Јовић
10. Мацановић
11. Петровић
12. Роћен
13. Секулић
14. Тешовић
15. Томчић
16. Цмиљанић

ГЛИСНИЦА

1. Барац

2. Вранеш
3. Грбовић
4. Даниловић
5. Дебељевић
6. Дујовић
7. Ђаковић
8. Јелић
9. Кнежевић
10. Ковачевић
11. Крсмановић
12. Лаковић
13. Леовац
14. Марић
15. Марић
16. Мирковић
17. Митровић
18. Пејовић
19. Пријовић
20. Радуловић
21. Терзић
22. Топаловић
23. Тошић
24. Ћалов
25. Цвијовић
26. Цупара
27. Чепић
28. Чоловић

ГОРЊА

БРВЕНИЦА

1. Алиспахић
2. Антонијевић
3. Бајчетић
4. Булатовић
5. Вучетић
6. Гачевић
7. Голочевац
8. Дујовић
9. Крвавац
10. Крстонијевић
11. Лисичић

12. Малицан
13. Ментовић
14. Мрдак
15. Нинковић
16. Радановић
17. Радуловић
18. Тешовић
19. Топаловић
20. Цупара
21. Џогаз

ГОРЊЕ СЕЛО

1. Вемић
2. Вуловић
3. Драгаш
4. Кнежевић
5. Лацмановић
6. Мршовић
7. Нововић
8. Пуповић
9. Пурић
10. Шљиванчанин

ГОТОВУША

1. Антонијевић
2. Белькаш
3. Вранеш
4. Грбовић
5. Дајевић
6. Дацић
7. Леовац
8. Лончар
9. Малицан
10. Марић
11. Мијатовић
12. Милић
13. Петрић
14. Станимировић
15. Терзић
16. Ћаћић
17. Чоловић

ГРАДАЦ

1. Алавић
2. Алиспахић
3. Баиловић
4. Божовић
5. Бошковић
6. Василијевић
7. Влаховљак
8. Вранеш
9. Вујановић
10. Вукојичић
11. Гардовић
12. Гогалић
13. Гогих
14. Голубовић
15. Гомилановић
16. Госпић
17. Дамјановић
18. Дебелјевић
19. Деспотовић
20. Драгаш
21. Дробњак
22. Ђуковић
23. Жига
24. Зечевић
25. Зујић
26. Имшировић
27. Исламовић
28. Јеловац
29. Јоха
30. Капицић
31. Каракаш
32. Ковачевић
33. Кондо
34. Котлаја
35. Крстонијевић
36. Лакетић
37. Ласица
38. Лончар
39. Лучић
40. Љуца

41. Малиџан
42. Марић
43. Марковић
44. Машовић
45. Мијатовић
46. Миљић
47. Мирковић
48. Митровић
49. Млађеновић
50. Пајевић
51. Палибрк
52. Петрић
53. Поповић
54. Посука
55. Потпара
56. Пријовић
57. Пуповић
58. Пуцар
59. Ристић
60. Рондовић
61. Рончевић
62. Савић
63. Сандић
64. Секулић
65. Софтић
66. Станић
67. Старовлах
68. Старчевић
69. Стевановић
70. Тањевић
71. Тодовић
72. Томић
73. Топовић
74. Тутунџић
75. Ћалов
76. Ћорсовић
77. Хекало
78. Цветковић
79. Цвијовић
80. Цупара
81. Чворовић

82. Челик
83. Ченгић
84. Чоловић
85. Чутурић
86. Шкулетић
87. Ивановић

ГРАДИНА

1. Чабаркапа

ГРЕВО

1. Бајић
2. Бајчета
3. Војиновић
4. Грдинић
5. Ђуровић
6. Ковачевић
7. Крејовић
8. Лацмановић
9. Мосур
10. Прерадовић
11. Робовић
12. Секулић
13. Церовић
14. Џогаз
15. Шаранчић

ДОЊА БРВЕНИЦА

1. Анђелић
2. Аранитовић
3. Бајчета
4. Брајић
5. Вучетић
6. Вучинић
7. Ђачић
8. Ковачевић
9. Контић
10. Леовац
11. Лончар
12. марјановић
13. Радуловић

14. Стеванчевић
15. Терзић
16. Ђалов
17. Чоловић
18. Шундић

ДРАГАШИ

1. Драгаш
2. Лаловић
3. Мишовић
4. Мрдак
5. Лакетић

ДУБАЦ

1. Алорић
2. Дајевић
3. Јоловић
4. Малиџан

ДУБОЧИЦА

1. Грујичић
2. Ђировић
3. Шаранчић

ДУЖИЦЕ

1. Ристановић
2. Станишић

ДУРУТОВИЋИ

1. Андесилић
2. Делић
3. Дурутлић
4. Зечевић
5. Кадић

БУЛИ

1. Дромљак
2. Корора
3. Лаловић
4. Милетић

5. Срна

БУРЂЕВИЋА ТАРА

1. Бојовић
2. Бошковић
3. Војиновић
4. Дацић
5. Зорић
6. Каровић
7. Кљајевић
8. Крсмановић
9. Лаловић
10. Лековић
11. Миликић
12. Остојић
13. Потпара
14. Раонић
15. Сеитз
16. Шћепановић

ЖИДОВИЋИ

1. Анђелић
2. Бајчета
3. Биједић
4. Бујишић
5. Василијевић
6. Вранеш
7. Вукојичић
8. Гогич
9. Дајевић
10. Дајовић
11. Дромљак
12. Дујовић
13. Ђуровић
14. Јокнић
15. Јосимовић
16. Ковачевић
17. Леовац
18. Лучић
19. Нововић
20. Павловић

21. Папић
22. Рондовић
23. Тошић
24. Цвијовић
25. Шаранчић
26. Шљукић
27. Шћепановић

ЗАБРЂЕ

1. Анђелић
2. Бајић
3. Вукашиновић
4. Ђуришић
5. Лучић
6. Минић
7. Петровић
8. Пивљанин
9. Терзић
10. Ђаћић
11. Џогаз
12. Џогазовић
13. Шћепановић

ЗАСЕЉЕ

1. Влаховљак
2. Миращија
3. Топовић
4. Тутунџић
5. Хаџовић
6. Челик

ЗБЉЕВО

1. Јововић
2. Кечина
3. Кнежевић
4. Ковачевић
5. Лончар
6. Маџановић
7. Милићевић
8. Мишовић
9. Станимировић

ЗЕКАВИЦЕ

1. Вуловић
2. Ђуковић
3. Јоксимовић
4. Кнежевић
5. Лаловић
6. Перовић
7. Росић
8. Табаш

ЗЕНИЦА

1. Вукашиновић
2. Гајевић
3. Гогич
4. Голубовић
5. Гомилановић
6. Зуковић
7. Јањушевић
8. Капетановић
9. Кнежевић
10. Крезовић
11. Лазаревић
12. Лацмановић
13. Милојичић
14. Петровић
15. Церовић

ЗОРЛОВИЋИ

1. Васовић
2. Газдић
3. Дајевић
4. Свркота

ЈАСЕН

1. Вучетић
2. Кнежевић

ЈАХОВИЋИ

1. Дакић
2. Јеловац
3. Јоловић

4. Теранић

ЈУГОВО

1. Бељкаш
2. Вранеш
3. Гогич
4. Дамјановић
5. Драгаш
6. Ирић
7. Јокнић
8. Чоловић

КАКМУЖИ

1. Бајчета
2. Василијевић
3. Јошовић
4. Лаловић
5. Мишовић
6. Поповић
7. Потпара
8. Савичић
9. Томчић
10. Тошић
11. Чавић
12. Шубарић

КАЛУШИЋИ

1. Анђелић
2. Бајић
3. Божовић
4. Војиновић
5. Вранеш
6. Вукојичић
7. Гогич
8. Голубовић
9. Ђуровић
10. Каловић
11. Капетановић
12. Кларчар
13. Кнежевић
14. Лучић

15. Манојловић
16. Поповић
17. Потпара
18. Стојић
19. Ћосовић
20. Цвекић
21. Цогаз

КАТУН

1. Бајровић
2. Демировић
3. Драгаш
4. Јаковљевић
5. Кухиња
6. Љуца
7. Тахировић

КЛАКОРИНА

1. Крако
2. Срдановић

КОВАЧИ

1. Бабић
2. Вучковић
3. Газдић
4. Драгаш
5. Крсмановић
6. Марић
7. Топаловић
8. Хоџић
9. Чоловић

КОВАЧЕВИЋИ

1. Биједић
2. Врањ
3. Вучковић
4. Даниловић
5. Дубљевић
6. Ђерковић
7. Жарковић
8. Ибрић

9. Имамовић
10. Калајџић
11. Кожо
12. Лечић
13. Марић
14. Милинковић
15. Окица
16. Рончевић
17. Стевановић
18. Џаковић

КОЗИЦА

1. Беновић
2. Бујишић
3. Вукашиновић
4. Гајевић
5. Гачевић
6. Јоксимовић
7. Ковачевић
8. Коћало
9. Пејовић
10. Попадић
11. Томашевић

КОМИНЕ

1. Анђелић
2. Бајчета
3. Бајчетић
4. Божовић
5. Бубања
6. Василијевић
7. Вранеш
8. Вуковић
9. Вукојичић
10. Вучинић
11. Гајевић
12. Гогић
13. Голочевац
14. Грбовић
15. Дајевић
16. Дамјановић

17. Даниловић
18. Драгаш
19. Ђачић
20. Ђуковић
21. Зечевић
22. Ирић
23. Јевтић
24. Јеловац
25. Јестровић
26. Јоксовић
27. Јошовић
28. Каловић
29. Кељевић
30. Кечина
31. Кнежевић
32. Ковачевић
33. Коруга
34. Крвавац
35. Кушљевић
36. Лазаревић
37. Лакетић
38. Лаковић
39. Лацман
40. Леовац
41. Лончар
42. Лучић
43. Мановић
44. Марковић
45. Ментовић
46. Милићевић
47. Мишовић
48. Мрдак
49. Остојић
50. Павловић
51. Пантовић
52. Петровић
53. Поповић
54. Потпара
55. Пуповић
56. Радановић
57. Раилић

58. Раичевић
59. Ровчанин
60. Савчић
61. Свркота
62. Секулић
63. Соковић
64. Станић
65. Тешовић
66. Томић
67. Џмиљанић
68. Чавић
69. Чворовић
70. Чепић
71. Шћепановић
72. Шундић

КОРДОВИНА

1. Цвијетић

КОСАНИЦА

1. Анђелић
2. Бабић
3. Барац
4. Булатовић
5. Вујичић
6. Гајевић
7. Гледовић
8. Глушчевић
9. Дамјановић
10. Зиндовић
11. Зорић
12. Кнежевић
13. Кријешторац
14. Лакетић
15. Лацман
16. Лацмановић
17. Лековић
18. Максимовић
19. Миликић
20. Минић
21. Мрдак

22. Перуничић
23. Петровић
24. Потпара
25. Пуповић
26. Раонић
27. Ћосовић
28. Чавић
29. Шубарић

КОТЛАЈИЋИ

1. Голубовић

КОТЛИНЕ

1. Бобић
2. Гогић

КОТОРАЦ

1. Пејовић
2. Тошић

КРЖАВА

1. Рого
2. Стовраг
3. Хаџић

КРЋЕВИНЕ

1. Даниловић
2. Ковачевић
3. Обреновић

КРУПИЦЕ

1. Бошковић
2. Бујишић
3. Војиновић
3. Гајевић
4. Голубовић
5. Грба
6. Кљајевић
7. Максимовић
8. Марковић
9. Перуничић

10. Потпара
11. Терзић
12. Чабаркапа
13. Шестовић

КРУШЕВО

1. Бајчета
2. Голубовић
3. Драгаш
4. Драгашевић
5. Јеловац
6. Крвавац
7. Мршовић
8. Потпара
9. Симовић
10. Церовић
11. Чавић
12. Шубарић

КУКАВИЦЕ

1. Ајдаревић
2. Алимановић
3. Татаровац
4. Хајдаревић

ЛАЂАНА

1. Анђушић
2. Бајчета
3. Кељевић
4. Кушљевић
5. Марић
6. Терзић
7. Џарић
8. Шилјак

ЛЕВЕР ТАРА

1. Авдовић
2. Аљићевић
3. Андабака
4. Бећовић
5. Ђурђевић

6. Ђурчевић
7. Кријешторац
8. Остојић
9. Потпара
10. Пуповић
11. Роћен
12. Сандић
13. Ступар
14. Ћосовић
15. Хандабака
16. Чарковић
17. Чуровић
18. Шабановић

ЛЕОВО БРДО

1. Врећо
2. Каљача
3. Кремановић
4. Лисица
5. Марковић
6. Обрадовић
7. Соковић
8. Ћосовић

ЛИЈЕСКА

1. Анђелић
2. Бајић
3. Вукојичић
4. Гачевић
5. Живковић
6. Струњаш
7. Чабаркапа

ЛУГОВИ

1. Брковић
2. Дуковић
3. Лечић
4. Чутуна

ЉУЋЕ

1. Бајовић

2. Бајчета
3. Гогих
4. Драгаш
5. Јовић
6. Кнежевић
7. Коруга
8. Лучић
9. Мрдак
10. Пековић
11. Потпара
12. Прерадовић
13. Старовлах
14. Терзић
15. Ђаћић
16. Царић

ЉУТИЋИ

1. Гачевић
2. Девџић
3. Књегинић
4. Обренић
5. Пурић
6. Сокић
7. Ћировић
8. Филиповић
9. Цаковић
10. Цвијовић
11. Чабаркапа
12. Чамџић
13. Царић
14. Шљиванчанин

МАЛЕ КРЂЕ

1. Ајдуковић
2. Аранитовић
3. Аћимовић
4. Бељкаш
5. Јелић
6. Јокнић
7. Камберовић
8. Крстонијевић

9. Леовац
10. Лончар
11. Потпара
12. Станимировић
13. Терзић
14. Цвијовић

МАОЧЕ

1. Беновић
2. Бошковић
3. Бујишић
4. Гојак
5. Гојаковић
6. Голубовић
7. Драгашевић
8. Ђаковић
9. Зарубица
10. Зејак
11. Јакшић
12. Јовић
13. Јоцовић
14. Остојић
15. Струјић
16. Сушић
17. Табаковић
18. Шестовић
19. Шушић

МАРИНАЦ

1. Јеловац
2. Обрадовић

МАТАРУГЕ

1. Андрић
2. Безаревић
3. Вујковић
4. Газдић
5. Гајевић
6. Гачевић
7. Грујићић
8. Зиндовић

9. Јанковић
10. Јањушевић
11. Јоксимовић
12. Картал
13. Кнежевић
14. Коковић
15. Комарица
16. Коћало
17. Лилић
18. Марковић
19. Обренић
20. Планић
20. Пурић
21. Цаковић
22. Ћировић
23. Ћурчић
24. Шарац
25. Шљукић

МАЦАРИ

1. Бавчић
2. Дркенда

МЕТАЉКА

1. Батуран

МЕЉАК

1. Биједић
2. Врећо
3. Газдић
4. Дујовић
5. Зечевић
6. Крвавац
7. Крстонијевић
8. Лучић
9. Марковић
10. Пуповић
11. Чоловић
12. Хекало
13. Џувер

МИЈАКОВИЋИ

1. Анђелић
2. Бабић
3. Бајић
4. Бујак
5. Бујишић
6. Вуковић
7. Вукојичић
8. Гомилановић
9. Грба
10. Живковић
11. Јевтовић
12. Јоксимовић
13. Копривица
14. Лазаревић
15. Максимовић
16. Мамуша
17. Минић
18. Мрдак
19. Перуничкић
20. Петровић
21. Секулић
22. Терзић
23. Тмушић
24. Цвијетић
25. Цвијовић
26. Цмиљанић
27. Чабаркапа
28. Џаковић
29. Шћепановић

МИЛАКОВИЋИ

1. Дујовић
2. Цупара

МИЛУНИЋИ

1. Аранитовић
2. Бајчета
3. Бобић
4. Бујишић
5. Вукојичић

6. Гомилановић
7. Дамјановић
8. Дромљак
9. Дромњак
10. Јечменица
11. Лазаревић
12. Лаковић
13. Марић
14. Потпара
15. Станимировић

МОРАЈИЦЕ

1. Свркота
2. Соковић

МОЋЕВИЋИ

1. Моћевић
2. Шаkota

МРЗОВИЋИ

1. Бајић
2. Вучетић
3. Гомилановић
4. Кнежевић
5. Лаковић
6. Лацмановић
7. Новаковић
8. Прерадовић
9. Тошић
10. Шаранчић

МРЧЕВО

1. Давидовић
2. Малицан
3. Мишовић
4. Чавић

МРЧИЋИ

1. Барац
2. Ризвановић

НАНГЕ

1. Бошковић
2. Ђуковић
3. Зечевић
4. Јеловац
5. Кнежевић
6. Ласица
7. Лековић
8. Лисица
9. Лучић
10. Малицан
11. Мијатовић
12. Млађеновић
13. Рончевић
14. Савић
15. Свркота
16. Станић
17. Старчевић
18. Тањевић
19. Чавић
20. Џака (Џакић)

ОБАРДЕ

1. Деспотовић
2. Зиндовић
3. Миличић
4. Попадић
5. Пурић
6. Спајић

ОГРАЂЕНИЦА

1. Дамјановић
2. Рончевић
3. Старчевић
4. Ћирковић
5. Џувер

ОРЉА

1. Антонијевић
2. Василијевић
3. Гардовић

4. Допуђа
5. Ивановић
6. Палибрк
7. Петрић
8. Савичић
9. Терзић
10. Тешовић

ОТИЛОВИЋИ

1. Голочевац
2. Грујичић
3. Ирић
4. Јоксовић
5. Кезић
6. Кијановић
7. Коковић
8. Коруга
9. Коружић
10. Кубуровић
11. Лучић
12. Мрдак
13. Пејатовић
14. Попадић
15. Ћузовић
16. Шаранчић

ОЦАК

1. Ајановић
2. Бајчета
3. Баошић
4. Бојовић
5. Булатовић
6. Вуковић
7. Голубовић
8. Грујичић
9. Дачевић
10. Делић
11. Демировић
12. Ћаковић
13. Зејак
14. Зорић

15. Јакић
16. Јаковљевић
17. Јеловац
18. Јовић
19. Кнежевић
20. Ковачевић
21. Кордић
22. Лаловић
23. Ласица
24. Лацмановић
25. Махмутовић
26. Мрдак
27. Остојић
28. Павловић
29. Пуповић
30. Радошевић
31. Рамовић
32. Соковић
33. Софтић
34. Срдановић
35. Станић
36. Тањевић
37. Терзић
38. Ћалов
39. Ћипранић
40. Ћировић
41. Ћурчић
42. Фетаховић
43. Фуртула
44. Ченгић
45. Чутурић
46. Џогаз
47. Шабановић

ПЕТИНЕ

1. Дачевић
2. Ћачић
3. Ћуковић
4. Кубур
5. Обрадовић
6. Цвијовић

ПАУЧЕ

1. Анђелић
2. Павловић
3. Шундић
4. Бајовић

ПИЖУРЕ

1. Врпчић
2. Пивљанин
3. Прљача

ПЛАКАЛА

1. Јеловац
2. Крвавац

ПЛАЊСКО

1. Бавчић
2. Ћуковић

ПЛИЈЕШЕВИНА

1. Божовић
2. Вучетић
3. Даниловић
4. Зечевић
5. Јеловац
6. Лакетић
7. Ненадић

ПЛИЈЕШ

1. Бељкаш
2. Бошковић
3. Милинковић
4. Цвијовић

ПОБЛАЋЕ

1. Газдић
2. Дебељевић
3. Дедеић
4. Дробњак
5. Дураковић
6. Живковић

7. Јевтовић
8. Јовановић
9. Јојовић
10. Лаковић
11. Лончар
12. Милинковић
13. Митровић
14. Поповић
15. Пријовић
16. Савић
17. Савичић
18. Свркота
19. Спајић
20. Стевановић
21. Тановић
22. Тошић
23. Ћорсовић
24. Џвијовић
25. Џвркота
26. Џвркотић
27. Цуле
28. Цупара
29. Шијаковић

ПОДБОРОВА

1. Бабић
2. Бујишић
3. Гомилановић
4. Марковић
5. Мрдак
6. Опанчина
7. Рецовић
8. Тмушић
9. Чавић

ПОПОВ ДО

1. Дамјановић
2. Даниловић
3. Сандић
4. Тањевић

ПОТКОВАЧ

1. Алорић
2. Бошковић
3. Дајевић
4. Дајовић
5. Даниловић
6. Драшковић
7. Дробњак
8. Дромљак
9. Дујовић
10. Живковић
11. Клапух
12. Котлаја
13. Милетић
14. Плакало

ПОТКРАЈЦИ

1. Анђелић
2. Бошковић
3. Грбовић
4. Дедајић
5. Дробњак
6. Јоксовић
7. Ковачевић
8. Остојић
9. Пејовић
10. Перуничкић
11. Секулић
12. Секуловић
13. Смолковић
14. Струјић
15. Струњаш
16. Томашевић
17. Џвијовић
18. Џмиљанић
19. Чабаркапа
20. Шестовић
21. Шимун

ПОТОЦИ

1. Вучетић

2. Лазаревић
3. Палибрк
4. Пантовић
5. Папић
6. Цмиљанић

ПОТПЕЂЕ

1. Бојовић
2. Вемић
3. Вуковић
4. Голубовић
5. Дамјановић
6. Јовић
7. Мрдак
8. Потпара
9. Пуповић
10. Рондовић
11. Сандић
12. Сијамић
13. Срдановић
14. Станић
15. Чуровић
16. Чутурић
17. Џаковић

ПОТРЛИЦА

1. Ђуровић
2. Новаковић
3. Терзић
4. Драгаш

ПРАЧИЦА

1. Диздар

ПРЕМЂАНИ

1. Брајковић
2. Војиновић
3. Вуковић
4. Глушчевић
5. Грба
6. Марковић

7. Нововић
8. Радановић
9. Рондовић

ПРЕХАРИ

1. Радовић
2. Сарајлија

ПРИСОЈИ

1. Василијевић
2. Вујковић
3. Вуковић
4. Гавриловић
5. Живковић
6. Јањушевић
7. Ласица
8. Пејовић
9. Шаранчић

ПУШАЊСКИ ДО

1. Зиндовић
2. Кљајевић
3. Мартић
4. Миликић
5. Остојић
6. Чабаркапа
7. Шепић
8. Шубарић
9. Табаш

РАДОСАВАЦ

1. Јестровић
2. Вуковић
3. Старовлах
4. Томановић
5. Тошић

РАЂЕВИЋИ

1. Алиспахић
2. Аранитовић
3. Биједић

4. Боровић
5. Вујановић
6. Гачевић
7. Гогалић
8. Даниловић
9. Дујовић
10. Дукић
11. Дуњић
12. Јелић
13. Ковачевић
14. Котлаја
15. Крстонијевић
16. Крстонић
17. Лаковић
18. Лекић
19. Лончар
20. Лучић
21. Љиљанић
22. Марић
23. Митровић
24. Отовић
25. Пивљанин
26. Посука
27. Пријовић
28. Пушка
29. Савић
30. Станић
31. Ћалов
32. Ћорсовић
33. Цупара
34. Чавић
35. Целе
36. Целовић

РОМАЦ (Ч)

1. Дамјановић

РУДНИЦА

1. Вранеш
2. Гогич
3. Драгаш

4. Ђерковић
5. Јашовић
6. Јечменица
7. Лаковић
8. Лесковић
9. Мазалица
10. Мартиновић
11. Милинковић
12. Милић
13. Милићевић
14. Мрдак
15. Ровчанин
16. Соковић

РУЈЕВИЦА

1. Даниловић
2. Дедовић
3. Ристановић

СЕЛАЦ

1. Војиновић
2. Јоксимовић

СЕЛИШТА

1. Врећо
2. Имамовић
3. Јакић
4. Јусуфовић
5. Ласица
6. Топаловић
7. Хасовић

СИРЧИЋИ

1. Дајевић

СЛАТИНА

1. Дамјановић
2. Ивановић
3. Лакетић
4. Раилић
5. Тањевић

6. Тешовић

СРЕЧАЊЕ

1. Даниловић

СТАНЧАНИ

1. Фемић

СТРАХОВ ДО

1. Гачевић
2. Дробњак
3. Дромљак
4. Дромњак
5. Дујовић
6. Јеловац
7. Јовић
8. Јоловић
9. Котлаја
10. Малићан
11. Милетић
12. Мрдак
13. Ненезић
14. Поповић
15. Томчић
16. Ћеранић
17. Фундуп
18. Чабаркапа

ТВРДАКОВИЋИ

1. Милетић
2. Ћебо
3. Чутуна

ТРНОВИЦЕ

1. Гардовић
2. Зечевић
3. Крвавац
4. Мрдак
5. Чоловић

УРЕМОВИЋИ

1. Вемић
2. Вуковић
3. Јањић
4. Полексић
5. Станић
6. Ћосовић
7. Чуровић

ХОРЕВИНА

1. Зековић
2. Чаушевић

ХОЋЕВИНА

1. Анђушић
2. Боровић
3. Госпић
4. Ћачић
5. Јеловац
6. Јовић
7. Мирковић
8. Мрдак
9. Поповић
10. Раилић
11. Раичевић
12. Салаковић
13. Томић
14. Топаловић
15. Тошић
16. Цмиљанић
17. Чепић
18. Џарић
19. Шилјак

ЦЕРОВЦИ

1. Бабић
2. Зујић
3. Тањевић

ЦРЉЕНИЦЕ

1. Ајдуковић

2. Брашанац
3. Влашкић
4. Грбовић
5. Дакић
6. Деспотовић
7. Дробњак
8. Дромљак
9. Дромњак
10. Ђондовић
11. Ђоровић
12. Звиздић
13. Јашовић
14. Јанковић
15. Јестровић
16. Камберовић
17. Клачар
18. Којовић
19. Кубуровић
20. Лазаревић
21. Лакетић
22. Лончар
23. Мариновић
24. Матовић
25. Ненадић
26. Папић
27. Пушоњић
28. Росић
29. Терзић
30. Унковић
31. Хајдуковић
32. Цвијовић
33. Чамцић
34. Џувер
35. Шљивић

ЦРНИ ВРХ

1. Ђенисијевић
2. Јечменица
3. Клачар
4. Павловић
5. Потпара

ЦРНО БРДО

1. Бошковић
2. Крстонијевић

ЦРНОБОРИ

1. Лацман
2. Лацмановић
3. Страхињић

ЧАВАЊ

1. Војиновић
2. Грба
3. Максимовић

ЧАРДАК

1. Биједић
2. Бошковић
3. Брковић
4. Пиповић

ЧЕРЈЕНЦИ

1. Дургут
2. Османагић
3. Тахировић

ЧЕСТИН

1. Даниловић
2. Зечевић
3. Јеловац
4. Крстонијевић
5. Лечић
6. Племић
7. Потпара
8. Радовић
9. Стевановић

ШЉИВАНСКО

1. Анђелић
2. Бајчета
3. Дукић
4. Лончар

5. Малицан
6. Милић
7. Чворовић

ШЉУКЕ

1. Биједић
2. Јеловац
3. Крвавац
4. Џувер

ШУЛА

1. Алорић
2. Биједић
3. Бошковић
4. Брковић
5. Бугарин
6. Булатовић
7. Видаковић
8. Војиновић
9. Вранеш
10. Врећо
11. Вуковић
12. Голубовић
13. Давидовић
14. Дајевић
15. Дајовић
16. Дамјановић
17. Дачевић
18. Деспотовић
19. Диздар
20. Добровољски
21. Драгаш
22. Ђачић
23. Ђелагић
24. Ђерић
25. Ђуковић
26. Живановић
27. Звиздић
28. Зечевић
29. Ивановић
30. Јакић

31. Јевтовић
32. Јелић
33. Јеловац
34. Јовановић
35. Јоловић
36. Кнежевић
37. Крезовић
38. Крстонијевић
39. Крстонић
40. Кунарац
41. Кушљевић
42. Лакетић
43. Ласица
44. Лековић
45. Леовац
46. Лечић
47. Лисица
48. Лончар
49. Луковић
50. Малишић
51. Мановић
52. Марковић
53. Мијановић
54. Мијатовић
55. Милетић
56. Милинковић
57. Митровић
58. Николић
59. Обрадовић
60. Пенезић
61. Петрић
62. Петровић
63. Попадић
64. Потпара
65. Пуповић
66. Радовић
67. Рајковић
68. Раилић
69. Ристановић
70. Рончевић
71. Ружић

72. Савић
73. Соковић
74. Станић
75. Станковић
76. Старчевић
77. Тодовић
78. Томић
79. Топаловић
80. Талов
81. Хрњаз
82. Цупара
83. Чавић
84. Чоловић
85. Џувер
86. Шарац
87. Шубара
88. Шубарић

ШУМАНИ

1. Батрићевић
2. Бјековић
3. Ђуришић
4. Јеловац
5. Јечменица
6. Јовић
7. Караџић
8. Кнежевић
9. Лацмановић
10. Лонцовић
11. Мрдак
12. Ненадић

ПЉЕВЉА

1. Абазин
2. Абазовић
3. Абаспахић
4. Абдићевић
5. Авдовић
6. Аврамовић
7. Агић
8. Аговић

9. Адровић
10. Ајановић
11. Ајдуковић
12. Алап
13. Алексић
14. Алибашић
15. Алијагић
16. Аликавазовић
17. Алиловић
18. Алиспахић
19. Алић
20. Алихацић
21. Алорић
22. Алгинбашак
23. Аљићевић
24. Андесилић
25. Андрејевић
26. Андрић
27. Анђелић
28. Анђушић
29. Аничич
30. Антонијевић
31. Аранитовић
32. Аритонович
33. Аћимовић
34. Ачковић
35. Аџић
36. Ашћерић
37. Бабић
38. Бадњар
39. Баиловић
40. Бајић
41. Бајовић
42. Бајчета
43. Бајровић
44. Бајчетић
45. Бакија
46. Бакрач
47. Баланџић
48. Балтић
49. Баљ

50. Бамбур
51. Бановић
52. Барац
53. Баручић
54. Батизић
55. Бахор
56. Башић
57. Башовић
58. Беговић
59. Безаревић
60. Бекто
61. Бељкаш
62. Бећировић
63. Бећовић
64. Беџхер
65. Бешич
66. Бешлић
67. Биберовић
68. Бибуљица
69. Биједић
70. Бисић
71. Биџан
72. Бјелица
73. Бјелобрк
74. Бобић
75. Богавац
76. Богдановић
77. Божовић
78. Бојацић
79. Бојовић
80. Боричић
81. Боришић
82. Боровић
83. Босовић
84. Бошковић
85. Бошњак
86. Брајковић
87. Брајовић
88. Брахић
89. Брашанац
90. Брашњо

91. Брковић	132. Вуловић	173. Дедајић
92. Бубања	133. Вучинић	174. Дедагић
93. Бујак	134. Вучић	175. Дедеић
94. Бујаковић	135. Вучићевић	176. Делић
95. Бујишић	136. Вучковић	177. Делъковић
96. Булатовић	137. Гаговић	178. Демировић
97. Булић	138. Газдић	179. Демић
98. Булат	139. Гајевић	180. Дервић
99. Буљугић	140. Гаљковић	181. Деретић
100. Буњевац	141. Гардашевић	182. Деспотовић
101. Бурзановић	142. Гардовић	183. Дешевић
102. Вајзовић	143. Гацовић	184. Дивалић
103. Вакиревић	144. Гачевић	185. Дивац
104. Василијевић	145. Гашић	186. Дивљановић
105. Васић	146. Гашевић	187. Диздар
106. Величковић	147. Гвозденовић	188. Додеровић
107. Вељић	148. Гељић	189. Долаш
108. Вељковић	149. Герина	190. Дондић
109. Вемић	150. Гец	191. Доровић
110. Веснић	151. Гибаница	192. Досковић
111. Видовић	152. Гиговић	193. Драгаш
112. Вилић	153. Гледовић	194. Драгашевић
113. Влаховић	154. Глишић	195. Драгићевић
114. Влаховљак	155. Глушац	196. Драговић
115. Вражалица	156. Гогић	197. Драгојевић
116. Вранеш	157. Гојковић	198. Драгутиновић
117. Вревић	158. Голочевац	199. Дракула
118. Врељаковић	159. Гомилановић	200. Драшко
119. Врећо	160. Госпић	201. Дрљевић
120. Врпчић	161. Грба	202. Дрнда
121. Вујадиновић	162. Грбовић	203. Дробњак
122. Вујановић	163. Грдинић	204. Дромљак
123. Вујашевић	164. Грујић	205. Дромљак
124. Вујичић	165. Грујичић	206. Дувњак
125. Вујовић	166. Гудовић	207. Дујовић
126. Вујошевић	167. Дајевић	208. Дукић
127. Вукашиновић	168. Далагија	209. Дуковић
128. Вукићевић	169. Даниловић	210. Дулић
129. Вуковић	170. Дачевић	211. Думанић
130. Вуколић	171. Дебељевић	212. Дураковић
131. Вукотић	172. Девецић	213. Дургут

214. Дурковић	255. Змајевић	296. Јовић
215. Дурумбашић	256. Зоговић	297. Јововић
216. Дурутлић	257. Зорић	298. Јојић
217. Ђаковић	258. Зујић	299. Јојовић
218. Ђачић	259. Зукановић	300. Јокнић
219. Ђенисијевић	260. Зукић	301. Јоксимовић
220. Ђерковић	261. Зулић	302. Јоксовић
221. Ђого	262. Зулчић	303. Јоловић
222. Ђозгић	263. Ибрагић	304. Јонуз
223. Ђокић	264. Ибраковић	305. Јоха
224. Ђоковић	265. Ибрахими	306. Јошовић
225. Ђондовић	266. Ибрахимовић	307. Јунуз
226. Ђорђевић	267. Ивановић	308. Јурић
227. Ђоровић	268. Идризовић	309. Јушковић
228. Ђукановић	269. Илић	310. Кавазовић
229. Ђукић	270. Имамовић	311. Кадић
230. Ђуковић	271. Ирић	312. Кадрибашић
231. Ђуловић	272. Исламагић	313. Кадушић
232. Ђурђевић	273. Јакић	314. Казаз
233. Ђурђић	274. Јаковљевић	315. Каим
234. Ђуришић	275. Јакуповић	316. Калајџија
235. Ђуровић	276. Јакшић	317. Калајџић
236. Ђурчевић	277. Јанићијевић	318. Калезић
237. Елмазовић	278. Јанковић	319. Калиновић
238. Ернец	279. Јањић	320. Каловић
239. Ждеро	280. Јањуш	321. Калпачина
240. Ждеровић	281. Јањушевић	322. Калтак
241. Женџелић	282. Јаћимовић	323. Калуђеровић
242. Живановић	283. Јахић	324. Каљевић
243. Жига	284. Јашовић	325. Каљић
244. Жугић	285. Јевтић	326. Камбер
245. Зајевић	286. Јевтовић	327. Камберовић
246. Зарубица	287. Јегдић	328. Каналић
247. Звиздић	288. Јелача	329. Кандић
248. Зековић	289. Јелић	330. Капо
249. Зепчак	290. Јеловац	331. Капетановић
250. Зечевић	291. Јестровић	332. Капиџија
251. Зилић	292. Јетулахи	333. Капуран
252. Зимоњић	293. Јечменица	334. Карајица
253. Зиндовић	294. Јешовник	335. Каралић
254. Златановић	295. Јовановић	336. Каранфиловски

337. Карасу	378. Котлаја	419. Лалић
338. Карахметовић	379. Коћало	420. Лаловић
339. Карацић	380. Коштових	421. Лаовић
340. Каровић	381. Кошута	422. Ласица
341. Картал	382. Крајина	423. Лаушевић
342. Карталовић	383. Крајиновић	424. Лацман
343. Касалица	384. Крвавац	425. Лацмановић
344. Кастратовић	385. Крезовић	426. Лекић
345. Катана	386. Крејовић	427. Лековић
346. Кафецић	387. Кржава	428. Леовац
347. Кахвечић	388. Криваћевић	429. Летић
348. Кахровић	389. Кривокапић	430. Лечић
349. Кезић	390. Крижек	431. Лика
350. Кепић	391. Кријешторац	432. Лисица
351. Кецојевић	392. Кркељић	433. Лисичић
352. Кечевић	393. Крсмановић	434. Лишанин
353. Кечина	394. Крстајић	435. Лојо
354. Кианић	395. Крстонијевић	436. Лонцовић
355. Кијановић	396. Крупа	437. Лончар
356. Клачар	397. Крцовић	438. Лончаревић
357. Клепо	398. Кубур	439. Лопушина
358. Кљајевић	399. Кубуровић	440. Лујиновић
359. Кнежевић	400. Кујовић	441. Лукић
360. Књегинић	401. Кујунчић	442. Луковац
361. Ковинић	402. Кукић	443. Луковић
362. Којић	403. Кукуљац	444. Лучић
363. Којовић	404. Кулашевић	445. Љиљанић
364. Коковић	405. Кулаши	446. Љубојевић
365. Колић	406. Кулосмановић	447. Љумић
366. Колцић	407. Кулуглија	448. Љумовић
367. Комарица	408. Курбеговић	449. Љуца
368. Комненић	409. Куртановић	450. Љухар
369. Константиновић	410. Куртиш	451. Маглица
370. Комони	411. Куртовић	452. Мазалица
371. Коңдо	412. Кухиња	453. Мазић
372. Кончар	413. Куч	454. Максимовић
373. Кордић	414. Кушљевић	455. Малагић
374. Коруга	415. Лабан	456. Малинић
375. Косорић	416. Лазаревић	457. Малић
376. Кост	417. Лајко	458. Малићан
377. Костић	418. Лаковић	459. Малишић

460. Малкић	501. Мијановић	542. Муховић
461. Маљевић	502. Мијатовић	543. Мушовић
462. Мамуша	503. Мијовић	544. Наловић
463. Мандал	504. Милановић	545. Намгалија
464. Мандић	505. Милентијевић	546. Настић
465. Мановић	506. Милетић	547. Находовић
466. Манововић	507. Милидраг	548. Нанадић
467. Манојловић	508. Милинковић	549. Ненезић
468. Мариновић	509. Милић	550. Нешић
469. Марић	510. Милићевић	551. Никачевић
470. Марјановић	511. Миличић	552. Никитовић
471. Маркановић	512. Милковић	553. Нинковић
472. Марковић	513. Миловановић	554. Ницевић
473. Мартиновић	514. Миловић	555. Нишић
474. Мартић	515. Милојевић	556. Новаковић
475. Матејић	516. Милојичић	557. Новићевић
476. Матијевић	517. Милојковић	558. Нововић
477. Матић	518. Милошевић	559. Ноговић
478. Матовић	519. Миљић	560. Нуковић
479. Махић	520. Минић	561. Нурак
480. Махмутовић	521. Митровић	562. Нухановић
481. Мацановић	522. Митровски	563. Обрадовић
482. Маџаревић	523. Мићковић	564. Обренић
483. Маџаљ	524. Мишинов	565. Огњеновић
484. Машајевић	525. Мишовић	566. Одовић
485. Машић	526. Млатишума	567. Омербаши
486. Машковић	527. Мосур	568. Опанчина
487. Машовић	528. Мохамад	569. Османагић
488. Меденица	529. Мрдак	570. Османкадић
489. Медојевић	530. Мрдовић	571. Остојин
490. Мекић	531. Мрзић	572. Оташевић
491. Меловић	532. Мршовић	573. Павићевић
492. Мемић	533. Мујезиновић	574. Павловић
493. Мемишевић	534. Мујковић	575. Падро
494. Ментовић	535. Мулић	576. Пајевић
495. Мехинагић	536. Муловић	577. Пајић
496. Мехиновић	537. Муратовић	578. Пајк
497. Мехмедбашић	538. Мурић	579. Пајовић
498. Меховић	539. Муслић	580. Паламар
499. Мехонић	540. Мутишевић	581. Палдрмић
500. Мешевић	541. Мухаремовић	582. Палибрк

583. Пантелић	624. Потркак	665. Росић
584. Пантовић	625. Потурак	666. Роћен
585. Папић	626. Празина	667. Рубежић
586. Паповић	627. Прекић	668. Рујовић
587. Папуковић	628. Прљача	669. Рустемагић
588. Пашефендић	629. Пршеш	670. Рустемовић
589. Пашић	630. Пузовић	671. Савић
590. Педић	631. Пуповић	672. Садагић
591. Пејановић	632. Пурић	673. Садовић
592. Пејатовић	633. Пучић	674. Салиховић
593. Пејовић	634. Пушоња	675. Самарџић
594. Пековић	635. Пушоњић	676. Сандић
595. Пелидија	636. Рабреновић	677. Сарајлија
596. Перовић	637. Радановић	678. Сарван
597. Перуничкић	638. Раденовић	679. Свркота
598. Петрић	639. Радичевић	680. Сејфовић
599. Петровић	640. Радовановић	681. Секулић
600. Петровски	641. Радовић	682. Секуловић
601. Пешић	642. Радојевић	683. Селмановић
602. Пивљанин	643. Радошевић	684. Сератлић
603. Пијук	644. Радуновић	685. Сијамић
604. Пилав	645. Раилић	686. Симикић
605. Пилавац	646. Рајковић	687. Симићевић
606. Пиљан	647. Ракочевић	688. Симовић
607. Пирић	648. Рамовић	689. Сировина
608. Пејановић	649. Раневски	690. Скејовић
609. Пјевовић	650. Раонић	691. Скикић
610. Плавовић	651. Рашинлић	692. Скорупан
611. Плакало	652. Рашчић	693. Славуљ
612. Планић	653. Рељић	694. Слијепчевић
613. Плиска	654. Реџић	695. Смајевић
614. Пљеваљчић	655. Рецовић	696. Смловић
615. Појатић	656. Рибич	697. Сокић
616. Полексић	657. Ризамулић	698. Соковић
617. Полимац	658. Ристић	699. Соковић
618. Половина	659. Робовић	700. Соколовић
619. Попадић	660. Ровчанин	701. Спасојевић
620. Поповић	661. Рогановић	702. Србљановић
621. Попчетовић	662. Рогич	703. Сретеновић
622. Потпара	663. Рого	704. Срна
623. Потпарић	664. Рондовић	705. Стаменић

706. Станимировић	747. Татовић	788. Ћуковић
707. Станић	748. Таушановић	789. Ћулафић
708. Станишић	749. Тахирагић	790. Ћулаховић
709. Станковић	750. Тахировић	791. Ћурчић
710. Станојевић	751. Тахић	792. Увејзовић
711. Старовлах	752. Тахловић	793. Унковић
712. Старчевић	753. Ташаковић	794. Фазлић
713. Стеванчевић	754. Ташић	795. Фатић
714. Стевовић	755. Телаћевић	796. Фелаховић
715. Стевановић	756. Терзић	797. Фемић
716. Стијеповић	757. Тешовић	798. Филиповић
717. Стиковић	758. Тмушић	799. Фрохнерт
718. Стојановић	759. Тодовић	800. Хајдуковић
719. Стовраг	760. Томановић	801. Халикавазовић
720. Стојић	761. Томашевић	802. Халилбеговић
721. Сојкановић	762. Томић	803. Хамзић
722. Стрелица	763. Томчић	804. Хамидовић
723. Стројил	764. Топаловић	805. Хандабака
724. Струјић	765. Тосумовић	806. Харачић
725. Струњаш	766. Токсић	807. Харбић
726. Ступар	767. Тошић	808. Хасанагић
727. Ступић	768. Трле	809. Хасанбеговић
728. Сујалцић	769. Трнавац	810. Хасовић
729. Сукић	770. Трхуљ	811. Хафнер
730. Суљовић	771. Турбедари	812. Хаџалић
731. Сурул	772. Туреумовић	813. Хациатлагић
732. Сушић	773. Тутунцић	814. Хацибеговић
733. Табаковић	774. Туцовић	815. Хацимуховић
734. Табаш	775. Ћаласан	816. Хациосмановић
735. Тадић	776. Ћалов	817. Хациреџековић
736. Талић	777. Ћатовић	818. Хацисмајиловић
737. Таловић	778. Ћаћић	819. Хацић
738. Танасић	779. Ћеранић	820. Хацихасановић
739. Танасковић	780. Ћетковић	821. Хацишаћировић
740. Тановић	781. Ћеха	822. Хашимбеговић
741. Тањевић	782. Ћирковић	823. Хекало
742. Тараба	783. Ћирлија	824. Хелић
743. Таранчић	784. Ћировић	825. Херић
744. Тарић	785. Ћоровић	826. Херовић
745. Тасић	786. Ћосовић	827. Ходовић
746. Тасовац	787. Ћузовић	828. Хонић

829. Хоџић	862. Чивгин	895. Шарановић
830. Хошо	863. Човић	896. Шаранчић
831. Храповић	864. Чогурић	897. Шарац
832. Храстовина	865. Чолак	898. Шарић
833. Хрковић	866. Чоле	899. Шахинпашић
834. Хулић	867. Чоловић	900. Шаховић
835. Хурић	868. Чорбо	901. Шевченко
836. Хусовић	869. Чота	902. Шепић
837. Цаковић	870. Чочај	903. Шестовић
838. Цвијетић	871. Чуљковић	904. Шећеркадић
839. Цвијовић	872. Чуровић	905. Шеховић
840. Церовић	873. Чутуна	906. Шибалић
841. Цигуљин	874. Чутура	907. Шилјак
842. Цицо	875. Чутурић	908. Шкодо
843. Цицовић	876. Џабасан	909. Шкријел
844. Цмиљанић	877. Џака (Џакић)	910. Шкулетић
845. Цоковић	878. Џаковић	911. Шљиванчанин
846. Црногорац	879. Џанковић	912. Шљивић
847. Црнчевић	880. Џановић	913. Шљиво
848. Цупара	881. Џарић	914. Шљука
849. Чабарката	882. Џебханић	915. Шљукић
850. Чавић	883. Џеховић	916. Шољанин
851. Чакаловић	884. Џогаз	917. Шћекић
852. Чакар	885. Џогазовић	918. Шћепановић
853. Чамџић	886. Џуверовић	919. Шукурица
854. Чано	887. Џукљан	920. Шуловић
855. Чардаклија	888. Шабанић	921. Шундић
856. Чаркиловић	889. Шабовић	922. Шушић
857. Чарковић	890. Шаботић	
858. Чаушевић	891. Шаиновић	
859. Челебић	892. Шаковић	
860. Ченгић	893. Шаловић	
861. Чепић	894. Шантић	

Извор: Бирачки спискови становништва пљеваљског краја; Теренска истраживања аутора; (обрада аутора) Историја Пљеваља, стр. 687-721

Прилог 3

СТАНОВНИШТВО ПО НАСЕЉИМА У ПЕРИОДУ 1961-2011. ГОДИНЕ

Ред. бр.	Назив насеља	Број становника насеља				
		1961.	1981.	1991.	2003.	2011.
1.	Алићи	153	132	125	118	108
2.	Бошчиновићи	153	122	112	74	107
3.	Бельковићи	72	37	22	28	10
4.	Бјелошевина	59	31	24	15	14
5.	Бобово	430	292	207	101	103
6.	Бољанићи	177	110	79	60	62
7.	Боришићи	101	59	49	56	35
8.	Борова	229	192	128	79	69
9.	Боровица	234	206	172	187	205
10.	Брда	200	114	71	64	26
11.	Бујаци	244	166	99	30	42
12.	Бурићи	128	105	33	1	6
13.	Бушње	319	218	185	163	148
14.	Варине	218	137	78	55	72
15.	Вашково	285	153	76	68	40
16.	Велике Крће	525	326	232	171	132
17.	Видре	233	233	147	174	184
18.	Вијенац	478	402	323	264	245
19.	Вилићи	103	88	70	60	56
20.	Вишњица	188	151	103	73	34
21.	Водно	160	123	103	57	27
22.	Војтина	243	158	119	82	64
23.	Врба	163	55	27	25	16
24.	Врбица	132	89	65	38	47
25.	Вруља	514	393	219	182	131
26.	Вукшићи	58	45	21	-	-
27.	Геуши	65	60	35	10	6
28.	Глибаћи	312	233	143	111	102
29.	Глисница	588	327	203	152	133
30.	Горња Брвеница	594	468	318	291	238
31.	Горње Село	114	89	77	40	76

Ред. бр.	Назив насеља	Број становника насеља				
		1961.	1981.	1991.	2003.	2011.
32.	Готовуша	344	225	217	150	147
33.	Градац	925	637	462	378	295
34.	Градина	261	168	99	54	51
35.	Грево	246	244	159	217	90
36.	Доња Брвеница	388	278	214	144	118
37.	Драгаши	204	99	122	73	44
38.	Дубац	63	48	29	33	23
39.	Дубочица	113	41	27	19	11
40.	Дубрава	265	177	119	67	39
41.	Дужице	187	78	45	9	7
42.	Дурутовићи	175	154	146	94	53
43.	Ђули	113	68	30	18	7
44.	Ђурђевића Тара	384	261	188	178	149
45.	Жидовићи	245	392	631	661	698
46.	Забрђе	95	98	107	114	92
47.	Засеље	143	106	86	65	46
48.	Збљево	210	192	169	180	209
49.	Зекавице	210	206	167	121	88
50.	Зеница	220	172	164	131	94
51.	Зорловићи	151	90	44	28	15
52.	Јабuka	105	77	51	30	30
53.	Јагодњи До	64	25	4	2	6
54.	Јасен	59	29	26	18	14
55.	Јаховићи	63	68	28	16	9
56.	Југово	403	266	203	163	95
57.	Какмужи	625	420	288	197	147
58.	Калушићи	289	256	201	194	258
59.	Катун	167	158	144	249	165
60.	Клакорина	96	20	15	4	-
61.	Ковачи	180	96	46	38	20
62.	Ковачевићи	176	164	94	74	25
63.	Козица	622	465	256	153	142
64.	Комине	112	355	603	583	576
65.	Кордовина	145	112	73	48	43
66.	Косаница	602	379	253	192	188
67.	Котлајићи	100	92	43	54	18
68.	Котлине	263	134	107	81	68
69.	Которац	103	39	48	10	16

Ред. бр.	Назив насеља	Број становника насеља				
		1961.	1981.	1991.	2003.	2011.
70.	Кошаре	176	155	117	83	47
71.	Кржава	91	75	39	12	16
72.	Крћевина	202	120	74	34	30
73.	Крупце	314	231	150	111	50
74.	Крушево	318	223	60	46	42
75.	Кукавица	99	40	19	13	10
76.	Лађана	193	159	106	73	54
77.	Левер Тара	357	213	117	81	55
78.	Леово Брдо	66	68	51	27	19
79.	Лијеска	167	143	113	100	91
80.	Лугови	44	29	19	16	6
81.	Љуће	258	207	202	207	146
82.	Љутићи	737	419	285	169	113
83.	Мале Крће	404	321	205	171	81
84.	Маоче	331	251	152	112	86
85.	Маринац	64	16	5	-	-
86.	Матаруге	878	548	386	260	189
87.	Мацари	97	28	18	-	-
88.	Мељак	189	103	59	31	22
89.	Металка	182	82	52	34	41
90.	Мијаковићи	197	141	105	105	74
91.	Милаковићи	149	78	57	33	40
92.	Милунићи	173	154	85	127	98
93.	Миронићи	74	73	36	25	17
94.	Морајце	333	217	145	106	46
95.	Моћевићи	35	42	29	11	-
96.	Мрзовићи	134	137	145	134	93
97.	Мрчево	132	65	29	16	-
98.	Мрчићи	173	72	20	11	6
99.	Нанге	164	133	122	69	53
100.	Обарде	417	282	201	165	131
101.	Ограђеница	287	206	151	89	60
102.	Орља	252	209	146	98	84
103.	Отиловићи	523	428	305	233	244
104.	Оцак	207	168	174	95	61
105.	Петине	215	161	111	112	40
106.	Пауче	133	88	52	56	32
107.	Пижуре	79	34	25	44	19

Ред. бр.	Назив насеља	Број становника насеља				
		1961.	1981.	1991.	2003.	2011.
108.	Плакала	34	16	7	4	-
109.	Планско	142	53	28	15	8
110.	Плијешевина	190	156	101	76	49
111.	Плијешци	142	66	39	39	24
112.	Пљевља	10132	16792	20187	22106	19327
113.	Поблаће	522	373	211	108	72
114.	Подборова	253	193	173	95	85
115.	Попов До	82	41	23	15	11
116.	Потковач	442	235	142	85	83
117.	Поткрајци	391	301	201	159	102
118.	Потоци	275	238	200	127	89
119.	Потпеће	318	185	165	122	115
120.	Потрлица	178	201	81	27	22
121.	Прачица	126	91	102	79	78
122.	Премћани	350	158	89	73	49
123.	Прехари	76	53	31	23	8
124.	Присоји	152	79	86	51	31
125.	Прошће	67	30	6	2	-
126.	Пушањски До	271	170	124	77	61
127.	Рабитље	172	124	108	122	97
128.	Радосавац	420	648	702	521	673
129.	Рађевићи	223	166	126	104	63
130.	Ромач	84	26	17	9	9
131.	Рудница	210	145	98	103	130
132.	Рујевица	22	36	31	19	15
133.	Селац	108	63	34	22	14
134.	Селишта	144	68	43	23	17
135.	Сирчићи	108	35	28	32	10
136.	Слатина	452	345	237	164	106
137.	Сречање	124	55	34	20	13
138.	Станчани	104	82	82	74	27
139.	Странице	92	37	24	-	-
140.	Страхов До	286	227	141	111	90
141.	Тврдаковићи	44	59	39	22	8
142.	Трновице	168	124	87	54	56
143.	Уремковићи	123	118	89	107	55
144.	Хоревина	62	29	19	17	11
145.	Хоћевина	434	295	181	167	125

Ред. бр.	Назив насеља	Број становника насеља				
		1961.	1981.	1991.	2003.	2011.
146.	Церовци	161	129	83	71	26
147.	Црљенице	844	657	475	372	310
148.	Црни Врх	289	167	103	91	72
149.	Црно Брдо	100	45	30	41	18
150.	Црнобори	163	126	91	87	33
151.	Чавањ	100	69	43	12	14
152.	Чардак	131	55	36	26	30
153.	Черјенци	155	64	44	9	6
154.	Честин	166	116	77	60	43
155.	Шљиванско	209	130	68	36	18
156.	Шљуке	162	136	106	82	52
157.	Шула	909	995	592	547	343
158.	Шумани	230	192	189	231	191

Извор: Резултати пописа, СЗС, Београд, (обрада аутора), ЗСЦГ, Подгорица

ЗАВИЧАЈНИ МУЗЕЈ

ПЉЕВЉА